

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

11

РОЗРОБКИ УРОКІВ

*Рівень стандарту
Академічний рівень*

- ◆◆ Розробки нестандартних уроків
- ◆◆ Фрагменти історичних документів
- ◆◆ Хронологічні таблиці і схеми
- ◆◆ Визначення основних термінів і понять
- ◆◆ Узагальнюючий контроль у вигляді тестових завдань різних рівнів складності

УДК 372.8: 93/99

ББК 74 266.3

Г51

Відповідно до програми, затвердженої
МІНІСТЕРСТВОМ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
(наказ № 491 від 05.06.2009 р.)

Серія «Новий майстер-клас»

Рецензент:

А. О. Подобєд, учитель-методист
гімназії № 59 м. Києва

Гісем О. В.

Г51 Історія України. 11 клас. Рівень стандарту. Академічний рівень: Розробки уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — 4-те видан., перероб. і доп. — Х.: Вид-во «Ранок», 2011. — 384 с. — (Серія «Новий майстер-клас»).

ISBN 978—617—540—066—1.

Посібник складено відповідно до чинної навчальної програми з історії України для загальноосвітніх навчальних закладів. Видання містить орієнтовне тематичне планування і розробки уроків, зокрема узагальнюючого контролю.

Для вчителів історії та студентів історичних факультетів.

УДК 372.8: 93/99

ББК 74 266.3

ISBN 978—617—540—066—1

© О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, 2011

© ТОВ Видавництво «Ранок», 2011

www.e-ranok.com.ua

CREATED FOR
KOVTUNENKO.AT.UA

Пропоноване видання укладено відповідно до чинної навчальної програми з історії України для 11 класу. Підготовлений варіант є результатом практичного досвіду авторів. Посібник має універсальний характер і може використовуватися вчителем у роботі з будь-яким з існуючих підручників і посібників з історії України для 11 класу.

Автори пропонують змістовний систематизований матеріал, який допоможе вчителю збагатити й урізноманітнити методи навчання, спрямовуючи навчальну діяльність на досягнення головної мети конкретного уроку. Структура і зміст поданого матеріалу концептуально зумовлені сучасними методичними підходами до історичної освіти.

Програма передбачає засвоєння значного за обсягом матеріалу в обмежений час. Це ставить перед учителем складне завдання: визначити, який матеріал необхідно розглянути на уроці обов'язково, яку частину — фрагментарно, а щоб дати учням для самостійного вивчення. Авторі пропонують свій алгоритм розв'язання цієї проблеми.

Узагальнюючий контроль навчальних досягнень учнів як засіб систематизації знань є обов'язковим, і в цьому посібнику вчителю пропонуються методичні рекомендації та різноманітні запитання і завдання для проведення таких уроків. Форми проведення уроків узагальнюючого контролю учитель обирає на власний розсуд.

При застосуванні розробок на практиці автори пропонують вчителю широкі можливості для творчої діяльності на уроці. Так, учитель може привнести в кожний урок елемент особистої творчості, скорочуючи, поєднуючи або доповнюючи наведений матеріал, спираючись на власний педагогічний досвід.

Пропонований посібник стане у пригоді як учителю-початківцю, так і досвідченому фахівцю, допоможе зробити уроки з історії України результативними, захоплюючими, стимулюючими творчу активність учнів у вивченні курсу. Авторі ставили собі за мету зробити посібник зручним і корисним у повсякденній практичній роботі вчителя. Авторі вдячні всім, хто внесе зауваження й пропозиції щодо вдосконалення видання.

ОРІЄНТОВНЕ ТЕМАТИЧНЕ ПЛАНУВАННЯ УРОКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В 11 КЛАСІ ДЛЯ РІВНЯ СТАНДАРТУ, АКАДЕМІЧНОГО РІВНЯ (52 ГОДИНИ)

Номер уроку	Тема уроку	Дата уроку
1	ВСТУП. Завдання та структура курсу	
Тема 1. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1945 рр.). ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА (1941—1945 рр.)		
2	Україна в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Радянізація Західної України (1939—1941 рр.)	
3	Початок Великої Вітчизняної війни. Події 1941—1942 рр. Окупація України військами Німеччини та її союзників	
4	Нацистський «новий порядок». Колабораціонізм. Голокост. Життя в евакуації	
5	Рух Опору та його течії	
6	Початок визволення України від нацистських загарбників (1943 р.)	
7	Завершення Великої Вітчизняної війни. Героїзм українського народу	
7а	Культура України в роки війни	
8	Наш край у 1939—1945 рр.	
8а	Урок узагальнення	
Тема 2. УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945 — ПОЧАТОК 1950-х рр.)		
9	Адміністративно-територіальні зміни в УРСР. Україна в ООН та міжнародних організаціях	
10	Відбудовчі процеси в господарстві. Голод 1946—1947 рр. Зміни в житті та побуті населення	
11	Відновлення політики радянізації в західних областях України. Ліквідація УГКЦ. Партизанські дії УПА. Операція «Вісла»	
12	Розвиток культури України в повоєнні роки. «Ждановщина»	

Продовження таблиці

Номер уроку	Тема уроку	Дата уроку
13	Наш край у 1945 — на початку 1950-х рр.	
14	Урок узагальнення	
Тема 3. УКРАЇНА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (СЕРЕДИНА 1950-х — СЕРЕДИНА 1960-х рр.)		
15	Україна на початку 1950-х рр.	
16	Суспільно-політичне життя й політична боротьба в Україні 1953—1964 рр.	
17	Стан економіки України наприкінці 1950-х — у першій половині 1960-х рр.	
18—19	Науково-технічна революція та розвиток культури. Здобутки науки. Реформи освіти. Посилення русифікації. «Відлига» в українській літературі та мистецтві. Шістдесятництво в українській культурі	
20	Зародження дисидентського руху в Україні та його особливості	
21	Наш край у 1953—1964 рр.	
22	Урок узагальнення	
Тема 4. УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 1960-х — ПОЧАТОК 1980-х рр.)		
23	Ідеологічні орієнтири партійно-радянського керівництва та зміни в його структурі. Конституція УРСР 1978 р. «Розвинутий соціалізм»	
24	Спроби реформування економіки в другій половині 1960-х рр. (реформи О. Косигіна)	
25	Економічне становище УРСР у 1970-ті — на початку 1980-х рр.	
26	Етносоціальні процеси та рівень життя населення	
27	Активізація опозиційного руху в другій половині 1960-х — на початку 1970-х рр. Форми діяльності дисидентів	

Закінчення таблиці

Номер уроку	Тема уроку	Дата уроку
28	Дисидентський рух у другій половині 1970-х — на початку 1980-х рр. Українська Гельсінська група	
29	Культура та духовне життя	
30	Наш край у 1960—1980 рр.	
31	Урок узагальнення	
Тема 5. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ Й ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985—1991 рр.)		
32	Перебудова в Радянському Союзі й Україні	
33	Економічні реформи. Стан економіки. Рівень життя населення	
34	Спроби політичних реформ і зростання активності українського суспільства	
35	Розгортання національно-визвольного руху в Україні	
36	Формування передумов незалежності України. Суверенізація УРСР	
37	Спроба державного перевороту в СРСР. Проголошення незалежності України. Розпад СРСР	
38	Наш край у 1985—1991 рр.	
39	Урок узагальнення	
Тема 6. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ		
40—41	Державотворчі процеси в перші роки незалежності	
42	Україна в 1994—1999 рр.	
43	Політичні процеси в Україні в 1999—2010 рр.	
44	Економічне життя України за роки незалежності	
45	Демографічні зміни. Соціальна диференціація суспільства. Міжнародні відносини. Масова еміграція	
46—47	Основні чинники та особливості розвитку культури в Україні за роки незалежності	
48	Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України	
49	Розвиток краю в умовах незалежності України	
50	Урок узагальнення	
51—52	Резервний час	

Тема. Вступ. Завдання та структура курсу.

Мета: визначити, який період історії України вивчатиметься цього навчального року. Охарактеризувати територію й населення України напередодні Другої світової війни. Пояснити поняття й терміни «Новітня історія України», «Друга світова війна», «Велика Вітчизняна війна», «русифікація», «державотворення». Ознайомити зі структурою та методичним апаратом підручника як передумовою подальшої успішної роботи на уроках і вдома. Сприяти виникненню в учнів зацікавленості до навчального предмета.

Тип уроку: вступний.

Обладнання: підручник, стінна карта «Україна в роки Другої світової війни», атлас, ілюстративний матеріал.

Основні поняття і терміни: Новітня історія України, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, русифікація, державотворення.

Основні дати: 1939 р. — сьогоднішня — другий період Новітньої історії України.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Учитель ознайомлює учнів із загальними питаннями організації навчальної діяльності впродовж вивчення нового курсу.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Знайомство з підручником.

Учитель ознайомлює учнів зі структурою підручника в цілому, його темами й окремими параграфами.

2. Другий період Новітньої доби історії України.

 Бесіда за запитаннями.

- 1) Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі.
- 2) Які події Нової історії України вам запам'яталися найбільше?

 Розповідь учителя.

Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на певні історичні періоди — етапи її політичного, соціально-економічного й культурного розвитку, що характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви вивчали Давню, Середньовічну й Нову історію України. Цього навчального року ви продовжите вивчення Новітньої історії України.

ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.	V — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	XIX ст.	Початок XX ст. — 1939 р.	1939 р. — початок XXI ст.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 1939 Р. — ПОЧАТКУ XXI СТ.

Дата	Назва періоду
1939—1945 рр.	Українські землі в роки Другої світової війни та Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)
1945—1953 рр.	Повоєнна відбудова. Радянізація західних областей України
1953—1964 рр.	Україна в роки хрущовської «відлиги»
1964—1985 рр.	Україна в умовах наростання кризи радянської системи
1985—1991 рр.	Україна в роки перебудови
1991 р. — ...	Україна незалежна

Період, який вивчатиметься цього року, містить багато важливих подій, ключовими з яких є Друга світова війна та її невід’ємна складова — Велика Вітчизняна війна, і здобуття Україною незалежності.

На початку другого етапу Новітньої історії українцям довелося пережити нові трагедії: жорстока й кривава війна, руйнування, голод 1946—1947 рр., що мав усі ознаки чергового голодомору, тривале збройне протистояння на західноукраїнських землях, нові сталінські репресії. Але в той самий час більшість українських земель було об’єднано у складі УРСР, Україна стала членом-засновником Організації Об’єднаних Націй (ООН), ставши учасником світового співтовариства.

Оговтавшись після війни, УРСР від середини 1950-х рр. прискорила темпи свого розвитку; помітно зростає життєвий рівень населення. Нове радянське керівництво на чолі з М. Хрущовим лібералізувало тоталітарний режим у СРСР, усунувши найбільш одіозні свої прояви: масові репресії, повне свавілля каральних органів тощо. Мільйони незаконно засуджених людей були реабілітовані. Крім того, М. Хрущов став ініціатором багатьох реформ в економіці та соціальній сфері. У суспільстві панували настрої сподівання на краще життя, які підживлювалися обіцянками Комуністичної партії побудувати комунізм упродовж 20 років. На тлі

цих процесів відбувається нове піднесення української культури, зумовлене діяльністю шістдесятників. Національно-визвольний рух набуває нових форм: він відмовляється від збройних форм боротьби, зосередившись на критиці радянської системи й моральному опорі.

У період застою Україна, як й інші союзні республіки, зіткнулася з економічними та соціальними проблемами. Стрімко зростало технологічне відставання від провідних країн Заходу. Щоб приховати проблеми, влада посилює ідеологічний тиск на суспільство, який в Україні вилився в тотальну русифікацію й фактичне нищення української культури. Відвертий опір системі чинила лише невелика група дисидентів (незгодних), яка зазнавала переслідувань і покарань.

Союзне керівництво усвідомлювало необхідність змін. Нове партійне керівництво на чолі з М. Горбачовим започаткувало політику перебудови. Уже на початку перебудови Україні довелося пережити нову трагедію — Чорнобильську катастрофу, наслідки якої відчуються й дотепер. Трагедія стала детонатором суспільної активності в Україні, а політика гласності й демократизації — могутнім поштовхом до розгортання нового етапу українського національно-визвольного руху, який завершився проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. Від того часу відбувається процес становлення нової України, яка стала на шлях демократичного розвитку.

3. Територія й населення України на початку ХХ ст.

Розповідь учителя.

Напередодні Другої світової війни українські землі залишалися розділеними між СРСР, Польщею, Румунією й Угорщиною.

Більшість українських земель перебувала у складі СРСР, утворюючи Українську Радянську Соціалістичну Республіку. На території УРСР, за переписом 1937 р., результати якого так і не були оприлюднені, проживало 29 млн осіб (ЦК КП(б)У декларував 35 млн осіб), навіть менше, ніж на початку століття. Хоча це утворення мало багато ознак суверенної держави (територію, Конституцію та закони, державний апарат управління тощо), але не було ні представником, ні виразником волі інтересів українського народу. В умовах панування сталінського тоталітарного режиму її владні структури були цілковито підпорядковані центральній владі в Москві. Економіка, що зробила великий поступ у роки перших п'ятирічок ціною тяжких жертв, виступала складовою союзного господарського комплексу. Широкі прошарки населення зазнавали репресій і були гвинтиками створеної тоталітарної системи.

Цікаво знати

У 1940 р. на території УРСР вироблялося 50,5 % загальносоюзного видобутку вугілля, 64,7 % — чавуну, 48,8 % — сталі, 49,7 % — прокату, 58 % — сталевих труб, 67,6 % — залізної руди, 74,5 % — коксу, 25,7 % — електроенергії, 73,4 % — магістральних паровозів, 67,5 % — верстатів та обладнання для важкої промисловості, 51 % — сільгосптехніки і 33 % — тракторів. Україна була житницею СРСР. Вона давала 20 % товарного хліба, 73 % — цукру, 20 % — м'яса. За загальним обсягом виробництва республіка посідала друге місце в Європі.

Західноукраїнські землі на початок Другої світової війни були розділені між Польщею, Румунією та Угорщиною.

До складу Польщі входили землі Східної Галичини та Західної Волині, на яких, за переписом 1931 р., проживало 5,6 млн українців. Переважна частина населення була зайнята в сільському господарстві. Промисловість вважалася слабко розвиненою. Українці, хоча й мали власні партії, культурно-просвітні товариства, кооперативи, усе одно зазнавали національного гноблення.

У складі Румунії українці (790 тис. осіб) проживали в Північній Буковині, Мармарощині, Хотинському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабії. Українство в Румунії не було національно згуртованим, як у Галичині. До того ж воно піддавалося національним утискам. Будь-які прояви національного життя придушувалися.

На території Підкарпатської Русі, що була окупована Угорщиною, проживало понад 450 тис. українців, які після ліберального правління чехів опинилися в умовах хортиського режиму, за якого будь-які національні волевиявлення також були неможливими.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Із якою подією пов'язаний початок другого періоду Новітньої історії України?
- 2) Які ключові події можна виділити в історії України другої половини ХХ ст.?
- 3) На яких українських землях відбувалися бойові дії напередодні Другої світової війни?
- 4) Яким було становище українських земель напередодні Другої світової війни?
- 5) Чим це можна пояснити?

- 6) Дайте коротку характеристику етапів розвитку України в 1939—2010 рр.
- 7) Чим становище в Україні напередодні Другої світової війни відрізнялося від становища напередодні Першої світової війни?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

В 11 класі ви завершите вивчення систематичного курсу історії України, ознайомитеся з подіями, що відбулися від 1939 р. до початку XXI ст.

Напередодні Другої світової війни українські землі були розділені між СРСР, Польщею, Румунією та Угорщиною. Війна, що насувалася, створювала передумови для зміни статусу України в Європі та світі.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Повторити матеріал про соціально-економічний, політичний розвиток українських земель у 1930-ті рр.

УРОК № 2

Тема. **Україна в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Радянізація Західної України (1939—1941 рр.).**

Мета: схарактеризувати радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. і таємний протокол до нього та їх роль у розв'язанні Другої світової війни й у подальшій долі українських земель. Розкрити суперечливий процес приєднання до УРСР західноукраїнських земель та їх радянізації. Формувати в учнів уміння аналізувати й узагальнювати історичний матеріал. Виховувати учнів у дусі патріотизму, взаєморозуміння між народами на основі особистого усвідомлення досвіду історії.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в роки Другої світової війни», атлас.

Основні поняття і терміни: радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. та таємний протокол до нього (пакт Молотова—Ріббентропа), Друга світова війна, «визвольний похід» Червоної Армії, Договір про дружбу й кордони та таємничий протокол до нього, Народні Збори Західної України, радянізація.

Основні дати: 23 серпня 1939 р. — укладення пакту Молотова—Ріббентропа; 1 вересня 1939 р. — напад Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни; 17 вересня 1939 р. — початок «визвольного походу» Червоної Армії; 28 вересня 1939 р. — Договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною та таємний протокол до нього; 22 жовтня 1939 р. — Народні Збори Західної України.

Хід уроку

I. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Україна в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни.

Розповідь учителя.

Назрівання Другої світової війни загостило всі ті проблеми, які не розв'язала Перша світова війна. Одним із таких питань стало українське. Українці були єдиним великим народом у Європі, який за підсумками Першої світової війни та повоєнного устрою світу, не мав власної державності й був розділений між СРСР (у складі якого існувало формальне державне утворення — Українська Радянська Соціалістична Республіка), Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Назрівання Другої світової війни, особливо після приходу нацистів до влади в Німеччині, знову поставило на порядок денний українське питання. Ним намагалися скористатися політики в багатьох європейських столицях для досягнення власних цілей.

Найактивніше розігрували «українську карту» нацисти, які прагнули оволодіти «життєвим простором на сході» як запорукою встановлення світового панування. Українське питання було зручним для порушення внутрішньої стабільності таких країн, як Чехословаччина, Польща та СРСР. У 1933—1934 рр. відбуваються інтенсивні переговори Німеччини й Польщі про спільний похід проти більшовизму. Саме українські землі в цих переговорах фігурували як розмінна монета для оплати Польщі. До цього походу мали також долучитися Італія, Франція та Британія, які теж виявляли інтерес до України. Проте це був лише тактичний хід А. Гітлера, щоб виграти час і відновити армію, не наражаючись на спротив країн Заходу.

Робота з поняттями і термінами.

Українське питання — неврегульованість міжнародним співтовариством права українців на самовизначення.

«Українська карта» — комплекс проблем міжнародних відносин, пов'язаних із нерозв'язаністю українського питання в міжвоєнній Європі.

Коли А. Гітлер під гаслом об'єднання всіх німців в одній державі (один народ, один рейх, один фюрер) висунув територіальні претензії до Чехословаччини, знову набуло гостроти українське питання. Цього разу воно мало спричинити розвал Чехословаччини, стати засобом тиску на Польщу та СРСР, розмінною монетою у грі з Угорщиною. Отримавши Судетську область, А. Гітлер підтримав становлення Карпатської України, що вкрай занепокоїло Польщу та СРСР, які не бажали відродження Української держави. Зрештою «українська карта» зіграла на користь Німеччини. Карпатську Україну було передано Угорщині, яка стала союзником Німеччини. Також було налагоджено контакти з радянським керівництвом, що розцінило дії Німеччини як крок назустріч.

Вдруге Німеччина намагалася розіграти «українську карту», готуючи агресію проти Польщі. Обговорювалися плани з організації антипольського повстання на українських землях. Але це могло погіршити відносини із СРСР, які тільки почали налагоджуватися, і тоді А. Гітлер вирішив піти на пряму згоду з Й. Сталіним.

2. Радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. і таємний протокол до нього та їх роль у розв'язанні Другої світової війни й у подальшій долі українських земель.

Розповідь учителя*.

Напередодні Другої світової війни СРСР опинився в центрі міжнародних відносин. Від його позиції залежав їх подальший хід. Прихильності СРСР домагалися як Англія з Францією, так і Німеччина. Перед радянським керівництвом постала проблема остаточного вибору орієнтира.

На думку Сталіна, союз з Англією та Францією у кращому випадку міг принести напружені відносини з Німеччиною (головний торговельний партнер СРСР), а в гіршому — війну з нею. Союз же з Німеччиною залишав би СРСР на певний час осторонь світового конфлікту і давав можливість втрутитись у нього в зручний момент. Також можна було розраховувати на припинення бойових дій з Японією, що велись на території Монгольської Народної Республіки (МНР) в районі річки Халхін-Гол (з травня 1939 р.), на яку як союзник могла вплинути лише Німеччина, і на територіальні придбання за рахунок Польщі, Прибалтики, Фінляндії та Румунії. Німеччина була згодна на це, аби тільки вивести СРСР із гри та розв'язати собі руки для агресії проти Польщі, а згодом і проти країн Заходу. Зрештою Сталін схилився до союзу з Німеччиною.

* Супроводжується демонстрацією карти.

Робота з документом.

**Промова Й. Сталіна на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б)
19 серпня 1939 р.**

Питання миру або війни ступає в критичну для нас фазу. Якщо ми укладемо договір про взаємодопомогу з Францією та Великою Британією, Німеччина відмовиться від Польщі й почне шукати «модус вівенді» із західними державами. Війну буде відвернено, але надалі події можуть набути небезпечного характеру для СРСР. Якщо ми погодимось на пропозиції Німеччини про укладення з нею пакту про ненапад, вона, звичайно, нападе на Польщу, і втручання Франції й Англії до цієї війни стане неминучим. Західну Європу охоплять серйозні заворушення й безладдя. За цих умов ми матимемо багато шансів залишитися осторонь від конфлікту, і ми зможемо сподіватися на наш вигідний вступ до війни.

Досвід двадцяти останніх років доводить, що в мирний час неможливо мати в Європі комуністичний рух, сильний настільки, щоб більшовицька партія змогла захопити владу. Диктатура цієї партії стає можливою тільки в результаті великої війни. Ми зробимо свій вибір, і він зрозумілий. Ми маємо прийняти німецьку пропозицію та ввічливо відправити назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми здобудемо, буде знищення Польщі до самих підступів до Варшави, у тому числі української Галичини.

Німеччина надає нам повну свободу дій у Прибалтійських країнах та не заперече з приводу повернення Бессарабії СРСР. Вона готова поступитися нам як зоною впливу Румунією, Болгарією та Угорщиною. Залишається відкритим питання, пов'язане з Югославією... Водночас ми маємо передбачити наслідки, що випливатимуть як із поразки, так і з перемоги Німеччини. У разі її поразки неминуче відбудеться радянська Німеччина й буде створено комуністичний уряд. Ми не повинні забувати, що радянська Німеччина опиниться перед великою небезпекою, якщо ця радянська Німеччина виявиться наслідком поразки Німеччини у швидкоплинній війні. Англія й Франція ще матимуть достатньо сили, щоб захопити Берлін і знищити радянську Німеччину. А ми будемо не в змозі прийти на допомогу нашим більшовицьким товаришам у Німеччині.

Таким чином, наше завдання полягає в тому, щоб Німеччина змогла вести війну якомога довше, із метою, щоб стомлені та вкрай виснажені Англія й Франція були спроможні розгромити радянську Німеччину. Додержуючись позиції нейтралітету й очікуючи свого часу, СРСР надаватиме допомогу нинішній Німеччині, постачаючи їй сировину та продовольчі товари. Але, безперечно, наша допомога не має перевищувати певних обсягів для того, щоб не підривати нашої економіки й не послаблювати міці нашої армії.

Водночас ми повинні проводити активну комуністичну пропаганду, особливо в англо-французькому блоці й переважно у Франції. Ми маємо бути готовими до того, що в цій країні у воєнний час партія буде змушена відмовитися від легальної діяльності та піти в підпілля. Ми знаємо, що ця робота вимагатиме багатьох жертв, але наші французькі товариші не вага-

тимуться. Їхнім завданням у першу чергу буде розклад і деморалізація армії та поліції. Якщо ця підготовча робота буде забезпечена, це сприятиме радянізації Франції.

Для реалізації цих планів необхідно, щоб війна тривала якомога довше, і саме в цей бік повинні бути спрямовані всі сили, які ми маємо в розпорядженні в Західній Європі й на Балканах.

Розглянемо тепер друге припущення, тобто перемогу Німеччини. Дехто вважає, що ця можливість становить для нас серйозну небезпеку. Частина правди в цьому твердженні є. Але було б помилкою вважати, що ця небезпека виявиться такою близькою й великою, як дехто її уявляє. Якщо Німеччина здобуде перемогу, вона вийде з війни надто знесиленою, щоб розпочати збройний конфлікт із СРСР принаймні протягом десяти років.

Її основною турботою буде контроль за переможеними Англією та Францією з метою запобігти їх відновленню. З іншого боку, звитяжна Німеччина матиме в розпорядженні величезні території, і протягом багатьох десятиліть вона буде зайнята «їх експлуатацією» й установленням там німецьких порядків. Очевидно, що Німеччина буде зайнята в іншому місці, щоб повернути проти нас. Є ще одна річ, яка сприятиме нашій безпеці. У переможеній Франції ФКП (французька комуністична партія) завжди буде дуже сильною. Комуністична революція неминуче відбудеться, і ми зможемо використати цю обставину для того, щоб прийти на допомогу Франції та зробити її нашим союзником. Пізніше всі народи, що потрапили під «захист» звитяжної Німеччини, також перетворяться на наших союзників. Ми матимемо широке коло діяльності для розвитку світової революції.

Товариші! В інтересах СРСР — Батьківщини трудящих, щоб війна розгорілася між рейхом і капіталістичним англо-французьким блоком. Треба зробити все, щоб ця війна тривала якомога довше з метою знесення двох сторін. Саме з цієї причини ми маємо погодитися на укладення пакту, запропонованого Німеччиною, і працювати над тим, щоб ця війна, оголошена одного дня, тривала максимальну кількість часу. Треба посилити пропагандистську роботу в країнах, які воюють, для того щоб бути готовими до того часу, коли війна завершиться... [27, с. 55—57].

Запитання до документа.

- 1) Чим мотивував Й. Сталін необхідність зближення з Німеччиною і підписання пакту?
- 2) Яку мету мав Й. Сталін?

Розповідь учителя*.

Після нетривалих переговорів міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа і наркома закордонних справ СРСР Молотова 23 серпня 1939 р. у Кремлі було підписано пакт про ненапад між двома країнами. Цей документ, що увійшов в історію під назвою «пакт Молотова—Ріббентропа» передбачав зобов'язання сторін утри-

* Супроводжується демонстрацією карти.

муватися від агресивних дій стосовно одна одної або будь-яких інших дій спільно з третіми державами, які б загрожували інтересам однієї зі сторін, що домовлялися.

Окремою частиною радянсько-німецького договору став таємний протокол, що передбачав розмежування сфер впливу обох держав у Європі. Німеччина визнавала сферою інтересів СРСР Фінляндію, Естонію, Латвію та Бессарабію, а Литву віднесла до сфери своїх інтересів. Протокол передбачав поділ Польщі. Лінія поділу мала проходити по річках Нарев, Вісла, Сян.

Таким чином, таємний протокол торкався українських земель, що входили до складу Польщі. Віддаючи українські землі Сталіну, Гітлер удруге наче підкреслював свою незацікавленість Україною (уперше це було підкреслено діями Німеччини щодо Карпатської України, яка була передана Угорщині), хоча ще в 1938 р. «українська карта» активно розігрувалася німецьким керівництвом.

Домовленості між СРСР та Німеччиною розв'язали руки останній для агресії проти Польщі й тим самим поклали початок Другій світовій війні.

1 вересня 1939 р. о 4 годині 45 хвилин залпи німецького броненосця «Шлезвіг-Гольштейн» по польському прикордонному укріпленні на косі Вестерплатте розпочали Другу світову війну. Одночасно німецькі війська атакували польську територію з півночі, заходу й півдня (з території союзної Німеччині Словаччини). Офіційний Берлін представив німецькі дії як вимушену відповідь на польську агресію (провокація у Глівіце): «За наказом фюрера і головнокомандувача вермахт взяв у свої руки активний захист рейху. Виконуючи накинуте ззовні завдання покласти край польському насиллю, сьогодні вранці німецькі сухопутні війська перейшли у контрнаступ на всьому польсько-німецькому кордоні». Упродовж першого тижня війни організований опір польської армії було зламано. Вже 3 вересня 1939 р. головнокомандувач збройних сил Польщі маршал Риз-Смігли зрозумів, що поразка неминуха. Проте окремі польські частини продовжували чинити опір, а іноді навіть здобували перемоги. Так, в одному з боїв німецька 1 танкова дивізія в результаті контрудару польської бригади втратила майже третину своєї бойової техніки і була ледь не розгромлена. Героїчною сторінкою польської армії стала оборона Вестерплатте, коли 182 польські солдати стримували наступ переважаючих сил гітлерівців. Мужньо боронилися захисники Варшави, Львова та інших міст. Але героїзм польських солдатів, не міг замінити військово-технічну відсталість країни і змінити за-

гальної стратегічної обстановки. Польща програла війну. Її союзники Англія та Франція, хоча й оголосили війну Німеччині, але реальних дій, які б допомогли Польщі, так і не здійснили.

Зверніть увагу!

Після початку бойових дій більшість українського населення залишилося лояльним до Польщі. Ті українці, що служили у польській армії (близько 200 тис. осіб, які переважно служили на німецько-польському кордоні) чесно виконали свій обов'язок, виявляючи чималий героїзм. За оцінками експертів, кожний десятий з-поміж них загинув у бою або помер від ран, хвороб у таборах для полонених.

Німеччина, розпочавши війну, намагалась втягнути в агресивні дії й СРСР з метою зробити його співучасником і своїм союзником. Кілька разів, 3, 5, 8, 12 вересня 1939 р., Гітлер звертався до Сталіна з вимогою розпочати бойові дії проти Польщі. Але радянське керівництво відповідало, що в потрібний час йому «обов'язково доведеться... почати конкретні дії. Але ми вважаємо, що цей момент поки що не настав», а «поспішність може зіпсувати справу і сприятиме згуртованості ворогів». Така позиція радянського керівництва була продиктована небажанням видаватися в очах світової громадськості агресором, воно очікувало падіння польської держави.

Вичікувальна позиція радянського керівництва спонукала німецьке командування до розв'язання «польського питання» без Радянського Союзу. Німецькі війська перетнули лінію, вказану в таємному протоколі, і просунулись далі на схід, підійшовши до Львова, Бреста, а також почали більш детально розглядати питання створення в Галичині Української держави, спираючись на ОУН, яка мала організувати антипольське повстання. Також німецькою розвідкою (абвером) у складі німецької армії було створено український легіон під командуванням Романа Сушка.

Додаткова інформація

12 вересня 1939 р. високопоставлені керівники Німеччини Ріббентроп, Канаріс, Кейтель провели засідання, на якому йшлося про можливість створення західноукраїнської держави. Через кілька днів у Відні Канаріс зустрівся з головою проводу ОУН А. Мельником. Керівник абверу наголосив на можливості створення незалежної Західної (Галицької) України. Мельник настільки повірив у це повідомлення, що навіть почав готувати список членів уряду майбутньої держави.

Тим часом структури ОУН, що діяли на території Польщі, організували серію повстань, щоб захопити міста Галичини і проголосити відновлення української держави. 10 вересня у Дрогобичі, Стрию, Бориславі, Калуші та інших містах відбулися збройні виступи бойовиків ОУН

проти польської адміністрації, але захопити жодне з цих міст не вдалося. Наступний виступ був призначений на 18 вересня, але вступ загонів Червоної Армії в Галичину зірвав ці плани.

Розповідь учителя.

14 вересня 1939 р. радянське керівництво повідомило, що Червона Армія готова розпочати бойові дії проти Польщі.

Таким чином, пакт Молотова—Ріббентропа сприяв розв'язанню Другої світової війни, а західноукраїнські землі опинилися у сфері впливу СРСР. Подальша їх доля залежала від дій Радянського Союзу.

Запитання на закріплення.

- 1) Який документ дістав назву «пакт Молотова—Ріббентропа»? Що передбачав таємний протокол до нього?
- 2) Доля яких українських земель вирішувалася радянсько-німецькими домовленостями?

Робота з документом.

Позиція Й. Сталіна щодо початку Другої світової війни висловлена ним під час бесіди з керівниками Комінтерну (7 вересня 1939 р.)

...війна йде між двома групами капіталістичних країн (бідні й багаті стосовно колоній, сировини та ін.) за переділ світу, за панування у світі! Ми не проти, щоб вони добряче побилися і послабили один одного. Непогано, якщо руками Німеччини буде розхитано найбагатші капіталістичні країни (особливо Англію). Гітлер, сам цього не розуміючи і не бажаючи, розладнює, підриває капіталістичну систему... Ми можемо маневрувати, підштовхувати одну сторону проти іншої, щоб краще втягнулися в бійку. Пакт про ненапад деякою мірою допомагає Німеччині. Наступний момент — підштовхувати іншу сторону...

...знищення цієї держави (Польщі) в теперішніх умовах означає, що одною буржуазною фашистською державою буде менше! Що було б поганого, якби в результаті розгрому Польщі ми поширили б соціалістичну систему на нові території і населення [34, с. 18—19].

Запитання і завдання до документа.

- 1) Схарактеризуйте політику Й. Сталіна щодо початку Другої світової війни.
- 2) Які аргументи наводилися на користь ліквідації польської держави?

— 3. «Визвольний похід» Червоної Армії на західноукраїнські землі. —

Розповідь учителя.

Коли стало зрозумілим, що поразка Польщі неминуча, радянське керівництво розпочало рішучі дії. Було створено Білоруський

(командуючий М. Ковальов) і Український (командуючий С. Тимошенко, начальник штабу М. Ватутін) фронти, яким була поставлено завдання перетнути радянсько-польський кордон і взяти під контроль радянську зону впливу.

До складу Українського фронту входило 28 стрілецьких, 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків резерву Головного командування (240 тис. осіб, 2300 танків, 1800 гармат і мінометів). Дії військ обох фронтів прикривали 4 тис. літаків. (Серед особового складу фронту вихідці з України складали близько третини.)

Поляки на радянському кордоні мали всього 25 батальйонів (12 тис. осіб).

Наступ радянських військ був настільки несподіваним для польського керівництва, що головнокомандувач польської армії Ридз-Смігла віддав наказ: «...із Советами бойові дії не вести, лише у випадках [спроби] з їх боку роззброїти наші частини. Задачі для Варшави й Модліна, які повинні захищатися від німців, залишаються без змін. Частини, до розташування яких підійшли Совети, повинні вести з ними переговори з метою виходу гарнізонів до Румунії або Угорщини» [21, с. 65].

Та уникнути сутічок не вдалося. Втрати Українського фронту складали декілька сот солдатів убитими, 10 танків, 33 автомашини, 5 гармат і 2 літаки. Загалом втрати Червоної Армії під час «визвольного походу» склали 795 осіб убитими, 59 зниклими безвісти, 2019 пораненими.

У полон до Червоної Армії потрапило 452,5 тис. польських солдатів та офіцерів. Більша їх частина була відпущена, а 125,4 тис. опинились у таборах (в основному офіцери). Їхня доля склалася трагічно. У квітні-травні 1940 р. в катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше — під Харковом та в інших містах понад 15 тис. осіб було розстріляно (800 з них за походженням були українці).

Наступ Червоної Армії був стрімким. Головною метою Українського фронту було якнайшвидше оволодіти Львовом. Такої ж мети дотримувалися й німецькі війська, які 13 вересня підступили до міста, а 18 вересня оточили місто з трьох сторін і намагалися оволодіти ним. Польські війська вчинили завзятий опір. 19 вересня 1939 р. між німецькими і радянськими частинами через непорозуміння стався бій, у якому з обох боків були втрати. Зрештою після переговорів німецькі війська були відведені від міста, а 22 вересня 1939 р. Львів зайняли радянські війська. Польський гарнізон не чинив опору радянським військам. Того ж дня у Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі відбулися спільні паради радянських і німецьких військ на честь перемоги над Польщею.

Додаткова інформація

Під час одного бою 27—28 вересня 1939 р. у полон до Червоної Армії потрапив поранений генерал Польської армії В. Андерс. Командувач 12-ї армії І. Тюленев переконав його написати звернення до польських солдатів із закликом добровільно скласти зброю. Після нападу Німеччини на СРСР В. Андерс став командувачем Польської армії, що формувалася у Поволжі. Тоді ж стало відомо про злочин, вчинений сталінським керівництвом щодо польських офіцерів, і Польська армія Андерса за домовленістю із союзниками була виведена через Іран до Північної Африки, де вела бойові дії разом з англійськими військами.

Розповідь учителя.

Плануючи напад на Польщу, радянське керівництво прагнуло знайти пропагандистське обґрунтування цієї акції. Таким обґрунтуванням стало пригнічене становище українців й білорусів у Польщі та їхнє беззахисне становище після розпаду Польської держави.

Наступ радянських військ також збігся із від'їздом польського уряду 17 вересня 1939 р. до Румунії.

Напередодні вступу радянських військ на територію Польщі польському послу в Москві було вручено ноту, у якій зазначалося:

Польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Таким чином припинили свою чинність договори, укладені між СРСР і Польщею. Надана сама собі й залишена без керівництва, Польща перетворилася на зручне поле для всіляких випадковостей, несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому... радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, що єдинокровні брати — українці та білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Унаслідок таких обставин радянський уряд дав розпорядження Головному командуванню Червоної Армії віддати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії [29, с. 115—116].

Запитання до документа.

Які аргументи наводило радянське керівництво, виправдовуючи агресію зі свого боку? Свою думку доведіть.

Розповідь учителя.

Маючи таке ідеологічне обґрунтування, агресія проти Польщі була представлена як «визвольний похід» Червоної Армії.

Під час «походу» Червона Армія зайняла територію меншу, ніж передбачалося таємним протоколом. Для врегулювання питання кордонів у Москві розпочалися переговори, результатом яких стало підписання 28 вересня 1939 р. Договору про дружбу і державні кордони і двох таємних протоколів до нього. За цим договором

було остаточно поділено сфери впливу у Східній Європі й встановлено спільний радянсько-німецький кордон.

За цим договором ліквідувалась Польська держава, встановлювався новий кордон по «лінії Керзона», сферою впливу Радянського Союзу стала Литва в обмін на етнічно польські землі, що відходили до Німеччини, тощо. За цим договором у сферу німецького впливу потрапили частково колонізовані українські етнічні землі — Холмщина, Підляшшя, частина Полісся, Посяння, Лемківщина, на яких проживало майже півмільйона українців. Ця обставина свідчить про те, що у своїх діях Сталін керувався не прагненням врятувати «єдинокровних братів», а суто власними стратегічними інтересами.

У результаті поділу Польщі до СРСР відійшло 51,4 % її території та 37,1 % населення (12 млн осіб).

Запитання на закріплення.

- 1) Чому радянське керівництво відтягувало дату нападу на Польщу?
 - 2) Як були врегульовані відносини між Німеччиною та СРСР після загарбання Польщі?
 - 3) Дайте оцінку договору від 28 вересня 1939 р.
- 4. Включення до складу УРСР Північної Буковини й придунайських земель. —

Розповідь учителя.

Радянський Союз ніколи не визнавав приєднання Бессарабії до Румунії. Пакт про ненапад з Німеччиною і додатковий протокол до нього, а також початок Другої світової війни створили сприятливі умови для розв'язання «бессарабського питання» на користь СРСР.

29 березня 1940 р. В. Молотов, виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР, заявив, що «у нас немає пакту про ненапад з Румунією. Це пояснюється наявністю невирішеного суперечливого питання щодо Бессарабії, захоплення якої Румунією Радянський Союз ніколи не визнавав, хоча ніколи і не ставив питання повернення Бессарабії воєнним шляхом». Ця заява занепокоїла румунське керівництво, яке намагалось знайти підтримку з боку Німеччини. Але остання, будучи зайнятою війною на заході, заявила, що «проблема Бессарабії Німеччину не цікавить — це справа самої Румунії».

Початок німецького наступу у Франції прискорив дії радянського керівництва.

Конкретні радянські воєнні приготування для вирішення «бессарабського питання» розпочалися 9 червня 1940 р. Радянський

нарком В. Молотов 26 червня 1940 р. вручив румунському послу ноту ультимативного характеру з вимогою передати СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Румунія, яка розуміла безперспективність опору, змушена була погодитися з вимогою.

28 червня 1940 р. радянські війська Південного фронту під командуванням Г. Жукова перейшли Дністер і встановили свій контроль над зазначеними територіями.

Слід зазначити, що Північна Буковина не згадувалась у жодній домовленості між СРСР і Німеччиною. Також ця територія ніколи не входила до складу Російської імперії на відміну від Бессарабії. Тому дії СРСР у Північній Буковині були сприйняті Німеччиною дуже негативно, і це прискорило розробку останнього планів війни проти СРСР. У середині липня 1940 р. німецький генеральний штаб почав розробку плану «Барбаросса» — плану нападу на СРСР.

5. Початок радянзації західних областей України.

Розповідь учителя.

Задля надання законності радянському режиму в Західній Україні 22 жовтня 1939 р. під контролем нової влади було проведено вибори до Народних Зборів, які наприкінці жовтня прийняли Декларацію про входження Західної України до складу СРСР і воз'єднання її з УРСР. У листопаді 1939 р. сесії Верховної Ради СРСР і УРСР ухвалили відповідні закони.

На території Західної України, що офіційно ввійшла до складу УРСР, у грудні 1938 р. було створено шість областей — Львівську, Станіславську, Волинську, Тернопільську, Рівненську, Дрогобицьку.

Менш ніж через рік було законодавчо оформлено і включено до складу УРСР території Північної Буковини та придунайських земель. 2 серпня 1940 р. за рішенням VII сесії Верховної Ради СРСР було утворено Молдавську РСР, а на території Північної Буковини та Хотинського повіту Бессарабії утворено Чернівецьку область й передано до складу УРСР. У грудні 1940 р. було утворено Ізмаїльську область, до складу якої увійшли Аккерманський та Ізмаїльський повіти.

У листопаді 1940 р. між Українською РСР і Молдавською РСР було встановлено новий кордон. Частину колишньої Молдавської автономної РСР у складі УРСР було передано Молдавській РСР. У результаті від України було відчужено Придністров'я з етнічним українським населенням.

Після включення до складу УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення України збільшилося на 8,8 млн осіб і на середину 1941 р. становило понад 41,6 млн; її територія розширилася до 565 тис. км².

З приєднанням західноукраїнських земель до СРСР розпочався процес радянзації, тобто насадження в усі сфери життя вироблених за роки радянської влади стратегічних напрямків: націоналізації, колективізації, індустріалізації, культурної революції.

У процесі радянзації західноукраїнських земель виділяють два етапи:

- *до весни 1940 р.* режим зовні зберігав демократичність, а реформи зустрічали підтримку населення;
- *із весни 1940 р.* відбувається поглиблення соціалістичного змісту перетворень, що супроводжуються масовими репресіями через неприйняття цих перетворень більшістю місцевого населення.

Певна частина населення підтримала низку заходів:

- ліквідація польського держaparату;
- конфіскація земель великих власників, націоналізація торгівлі та промисловості (ці галузі здебільшого перебували в руках поляків та євреїв);
- українізація та зміцнення системи освіти (кількість українських шкіл збільшилася до 6,5 тис. з одночасним скороченням польських; у Львівському університеті, який було перейменовано на честь І. Франка, політехнічному, медичному, ветеринарному інститутах, Вищій торговельній школі, консерваторії, Високій школі образотворчого мистецтва, а також технікумах та училищах мовою викладання стала українська);
- розвиток системи соціального забезпечення, особливо охорони здоров'я.

Невдоволення викликали:

- заміна польських чиновників на місцевих комуністів та людей, надісланих зі сходу України;
- насильницька колективізація (Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про колективізацію 1 жовтня 1940 р., на червень 1941 р. у колгоспи було об'єднано 15 % господарств);
- тиск на церкву (як греко-католицьку, так і православну);

- розгром політичних партій і громадських об'єднань, у тому числі таких шанованих у народі, як НТШ, «Просвіта», «Сільський господар», «Маслосоюз» та ін.;
- масові репресії.

Після захоплення краю Червоною Армією практично відразу розпочалися репресії. Серед українців раніше за інших зазнали репресій активісти політичних партій. Єдиною організованою силою опору залишалась Організація українських націоналістів (ОУН). Навесні 1940 р. режим розпочав широкомасштабні репресії:

- з осені 1939 р. до осені 1940 р. у Західній Україні було репресовано як політично неблагонадійних й депортовано близько 10 % населення (318 тис. сімей, близько 1,2 млн осіб). Смертність серед депортованих склала 16 % (депортовано в Сибір і Казахстан 400 тис. українців);
- десятки тисяч людей перейшли на польські території, окуповані німцями;
- людей переслідували без суду і слідства, але з метою залякування населення інколи проводилися показові процеси (січень 1941 р. — Львівський процес над 59 членами ОУН).

Додаткова інформація

24 вересня 1939 р. відбулася зустріч української делегації (Допомоговий комітет) під проводом д-ра К. Левицького (до якої входили професор К. Студинський, д-р Р. Перфецький, адвокати Л. Петрушевич, С. Магальяс, З. Пеленський, д-р С. Баран, інженер Ган) з радянським комендантом Львова генералом Івановим й уповноваженим Міщенком. К. Левицький, який упродовж піввіку був оборонцем українства перед чужими режимами в Західній Україні, виголосив промову, у якій, між іншим, сказав: західні українці не знають нової влади, але просять, аби не було репресій за минуле, дозволялося і далі організовувати культурне й економічне життя, щоб було збережено газету «Діло», не переслідувалося духовенство тощо. У відповідь радянські представники відповіли: що було дотепер, пускається в небуття, а радянська влада вимагає від своїх громадян лише лояльності й разом із визволенням приносить західним українцям багато благ. Але вже за декілька днів газету «Діло» було закрито, у приміщенні її редакції розміщено редакцію газети «Радянська Україна». К. Левицький та інші діячі українського руху кінця XIX — 30-х рр. XX ст. були заарештовані й відправлені до Москви.

II. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) У результаті яких подій західноукраїнські та придунайські землі увійшли до складу УРСР?

- 2) Чи можна називати напад СРСР на Польщу «визвольним походом» Червоної Армії? Свою думку обґрунтуйте.
- 3) Що негативного та позитивного можна виділити у процесі входу земель до складу УРСР?
- 4) Що таке радянізація? Назвіть її основні складові.

Тестові завдання.

- 1) Коли було укладено Пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР?
 - А 23 серпня 1939 р.;
 - Б 1 вересня 1939 р.;
 - В 17 вересня 1939 р.;
 - Г 28 вересня 1939 р.
- 2) Виберіть твердження, які є основними положеннями додаткового протоколу до Пакту про ненапад між Німеччиною та СРСР:
 - А розподіл Польщі на сфери впливу між двома країнами;
 - Б розподіл Східної Європи на сфери впливу між двома державами;
 - В укладення воєнного союзу між Німеччиною та СРСР;
 - Г участь СРСР у захопленні англійських колоніальних володінь.
- 3) Яка угода між СРСР та Німеччиною дістала назву Пакт Молотова—Ріббентропа?
 - А Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною;
 - Б Договір про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною;
 - В приєднання СРСР до держав «осі»;
 - Г немає правильної відповіді.
- 4) Які фронти були утворені радянським командуванням на території України після нападу Німеччини на СРСР?
 - А Центральний і Південний;
 - Б Південно-Західний і Південний;
 - В Західний і Південно-Західний;
 - Г Південний і Український.
- 5) Договір про дружбу і кордони між Німеччиною та СРСР передбачав розподіл Польщі:
 - А по річках Нарев, Вісла, Сян;
 - Б «лінії Керзона»;
 - В лінії етнічного розселення українців та білорусів;
 - Г немає правильної відповіді.

- 6) Установіть відповідність між датами та подіями.
1 23 серпня 1939 р.	А Вступ Червоної Армії в Бессарабію та Північну Буковину
2 28 вересня 1939 р.	Б Пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР
3 22 жовтня 1939 р.	В Вибори до Народних Зборів Західної України
4 28 червня 1940 р.	Г Договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною
	Д Утворення Молдавської РСР
- 7) Які області були утворені на українських землях, приєднаних до УРСР у 1939—1940 рр.?
- А Львівська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Закарпатська, Чернівецька;
- Б Львівська, Дрогобицька, Тернопільська, Станіславська, Волинська, Рівненська, Чернівецька;
- В Львівська, Дрогобицька, Тернопільська, Станіславська, Волинська, Рівненська, Чернівецька, Ізмаїльська;
- Г Рівненська, Волинська, Чернівецька, Станіславська.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР, без сумніву, було подією великої історичної ваги. Уперше за багато століть українці об'єдналися у межах однієї державної структури. Проте це було здійснено сталінським тоталітарним режимом, який керувався власними інтересами.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ УКРАЇНИ В 1939—1940 РР.

Рік	Територіальні зміни
1939	Закарпаття (Карпатська Україна) — окупація і приєднання Угорщиною Східна Галичина, Західна Волинь — входження до складу УРСР Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина — встановлення німецької окупаційної влади (увійшли до складу Польського генерал-губернаторства)
1940	Північна Буковина, Хотинщина, Придунайський край — входження до складу УРСР

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати реферати за темами: «Діяльність ОУН у 1939—1941 рр.», «Становище України напередодні війни».

- 3) Випереджальне завдання. Підготуватися до семінарського заняття за темою «Окупація України військами Німеччини та її союзників».

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Владимирский А. В.* На киевском направлении. — М., 1989. 2. *Гудериан Г.* Воспоминания солдата. — Смоленск, 1998. 3. *Коваль В. С.* «Барбаросса». Истоки и история величайшего преступления империализма. — М., 1989. 4. *Коваль М. В.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. 5. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. 6. *Кучер В. І., Чернега П. М.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — К., 2004. 7. *Лиддел Гарт Б.* Вторая мировая война. — М.: С.-П., 1999. 8. *Майнштейн Э.* Утерянные победы. — М.: С.-П., 1999. 9. *Меллентин Ф.* Бронированный кулак вермахта. — Смоленск, 1999. 10. *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу 1939—1941 гг. — М., 2000. 11. *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996. 12. *Трубайчук А.* Брудершафт двох диктаторів. — К., 1993. 13. *Трубайчук А.* Друга світова війна. — К., 1995, 2005. 14. *Трубайчук А.* Україна у Другій світовій війні. — К., 1996. 15. *Шаповал Ю. І.* Невгадані історії. — К., 2004. 16. *Шубин А. В.* Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне. 1929—1941 годы. — М., 2004.

УРОК № 3

Тема: Початок Великої Вітчизняної війни. Події 1941—1942 рр. Окупація України військами Німеччини та її союзників.

Мета: характеризувати перебіг бойових дій на території України в 1941—1942 рр. Розкрити причини поразки Червоної Армії та окупації України німецькими військами та їх союзниками. Показати героїзм воїнів у боротьбі проти загарбників. Закріпити навички аналізу і зіставлення історичного матеріалу, уміння розглядати історичні явища в конкретно-історичних умовах. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в роки Другої світової війни», атлас.

Основні поняття і терміни: план «Барбаросса», «бліцкриг», агресія, Велика Вітчизняна війна, фронт, тил, укріпрайони, «лінія Молотова», танкова битва, мобілізація, оточення, Державний Комітет Оборони, Ставка Верховного Головнокомандування, евакуація, перебудова економіки на воєнний лад, окупація.

Основні дати: 22 червня 1941 р. — напад гітлерівської Німеччини та її союзників на СРСР. Початок Великої Вітчизняної війни; 23—29 червня 1941 р. — перша танко-

ва битва в районі Луцьк—Броди—Рівне—Дубно. Поразка радянських механізованих корпусів; 30 червня 1941 р. — створення Державного Комітету Оборони (ДКО); 7 липня (11 липня) — 19 вересня 1941 р. — оборона Києва; 16 липня (5 серпня) — 16 жовтня 1941 р. — оборона Одеси; 30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р. — оборона Севастополя; травень—червень 1942 р. — поразки радянських військ під Харковом і на Керченському півострові; 22 липня 1942 р. — завершення окупації УРСР німецькими військами та їх союзниками.

Хід уроку

I. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Цей етап уроку можна провести за одним із варіантів.

Варіант I

Матеріал до лекції вчителя.

22 червня 1941 р. війська фашистської Німеччини та її союзників здійснили напад на СРСР. За детально розробленим планом «Барбаросса» Німеччина та її союзники зосередили на кордоні з Радянським Союзом 190 дивізій кількістю 5,5 млн осіб. Їм протистояло угруповання радянських військ, яке налічувало 170 дивізій і 2 бригади (2,9 млн осіб). Німецький план був розрахований на швидке просування військ до найважливіших політичних та економічних центрів, оточення і розгром радянських частин у прикордонних боях.

На Україну було спрямовано наступ групи армій «Південь», до якої входили також румунські та угорські війська. Їм протистояли війська Київського Особливого та Одеського військового округів.

Загалом війська ворога поступалися радянським військам в Україні як кількісно, так і в озброєнні. Але на напрямі головного удару ворог мав перевагу. Уже в перший тиждень війни головні сили гітлерівців мали оволодіти Києвом. Але події розгорталися інакше. 23 червня 1941 р. головні частини німецьких військ були контратаковані радянськими механізованими корпусами в районі міст Луцьк—Ровно—Дубно—Броди. Розгорілась перша в Другій світовій війні грандіозна танкова битва, що тривала до 29 червня. Хоча Червона Армія (РККА) й зазнала поразки, їй вдалося зупинити просування німецьких військ на тиждень.

Після поразки в прикордонних боях радянські війська почали відходити на лінію укріплень старого кордону («лінія Сталіна»), на якій передбачалося зупинити просування німецьких військ.

Не всі радянські частини змогли вдало здійснити маневр по відходу. 5 липня 1941 р. німецькі війська зуміли прорвати оборо-

ну на стику 5-ї і 6-ї радянських армій і вийшли до оборонних споруд міста. Цей день вважається початком Київської стратегічної оборонної операції, що тривала 83 дні. Німецьке командування оцінило прорив як вирішальну перемогу, і падіння Києва вважалося справою найближчого часу. На 21 липня Гітлер призначив парад на Хрещатику. Та цим планам не судилося здійснитися. Німецькі частини, що підійшли до першої смуги оборони, не змогли її подолати. Перший штурм Києва 11—14 липня виявився для ворога невдалим. Ці події поклали початок героїчній обороні міста, що тривала 71 день. Невдалими для ворога були і наступні спроби оволодіти містом. Героїзм захисників міста (понад 120 тис. бійців, із яких 33 тис. становило народне ополчення) стійко тримали оборону. 21 серпня Гітлер приймає рішення припинити лобові атаки міста. Під Києвом ворог утратив 100 тис. осіб. Наступ на Київ тимчасово припинився.

Тим часом оперативна ситуація навколо Києва стала ускладнюватися. На Правобережжі в районі Умані радянські війська були оточені й розгромлені. Ворог вийшов до Дніпра південніше Києва. На початку вересня 1941 р. німецькі війська з півночі форсували Десну і в районі Кременчука Дніпро. Над військами Південно-Західного фронту нависла загроза оточення. Єдиним способом врятувати радянські війська від оточення було залишити Київ. Але Сталін категорично заборонив це. Така ситуація дозволила німецьким військам у середині вересня завершити оточення київського угруповання радянських військ. Лише 17 вересня Ставка віддала наказ залишити Київ, але було вже пізно. Війська Південно-Західного фронту потрапили в оточення і були розгромлені. Загибло практично все керівництво фронту на чолі з М. Кирпоносом. У полон потрапило 663 тис. червоноармійців. 19 вересня у Київ вступили німецькі війська.

5 серпня 1941 р. 300-тисячне німецько-румунське угруповання розпочало наступ на Одесу. Після героїчної оборони 16 жовтня 1941 р. захисники залишили місто. Евакуйовані частини було перекинуто до Севастополя, який перебував у ворожому оточенні. Оборона міста тривала 250 днів.

За п'ять місяців війни ворогові вдалося просунутись на 900–1200 км у глиб України. Не окупованими залишалися лише території на сході України.

Причини поразки радянських військ:

- Радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним не вжило необхідних заходів для належної підготовки радянських військ до відсічі ворога; постійне мусування тези, що пакт про ненапад

є гарантією мирних відносин із гітлерівською Німеччиною, дезорієнтувало армію і народ (заява ТАРС від 14 червня 1941 р., у якій версія про підготовку Німеччини до нападу на СРСР називалася провокаційною).

- Серйозні прорахунки були допущені Й. Сталіним і Генеральним штабом у визначенні напрямку головного удару ворога. Радянське командування головним помилково вважало наступ на Україну, тоді як згідно з планом «Барбаросса» головний удар мала наносити група армій «Центр» на Білорусію у напрямку на Москву.
- Значний бойовий досвід німецького командування і бойових частин у веденні сучасних мобільних бойових дій із застосуванням значної кількості танків і літаків.
- Невдале розташування радянських військ для ведення оборонних боїв. Війська були розміщені трьома ешелонами (57-ма, 52-га і 62-га дивізії), що призвело до того, що з'єднання вступали у бій по черзі, й це давало можливість розбити їх частинами.
- Радянські війська навіть не готувалися до оборонних боїв. Війну передбачалося вести «малою кров'ю й на території ворога». Склади боєприпасів та іншого воєнного майна були розташовані занадто близько до кордону і вже в перші дні опинились у руках ворога.
- Оборонні споруди на новому кордоні не були добудовані до початку бойових дій. До того ж вони були невдало розташовані («лінія Молотова»). Оборонні споруди на старому кордоні були роззброєні.
- Масові репресії 1937—1938 рр. в армії та в подальші роки призвели до винищення кращих командних кадрів Червоної Армії. Було знищено близько 45 тис. осіб командного складу всіх рівнів (репресіям був підданий весь командний склад Київського Військового округу). Нові командири не мали достатнього бойового і життєвого досвіду.
- Війська не були вчасно приведені в бойову готовність (за окремим виключенням), щоб дати належну відсіч ворогові, незважаючи на те, що сталінське керівництво було вчасно попереджено про можливий напад.
- Авіація була скупчена на основних аеродромах, а не розпорощена по польових, що призвело до величезних втрат на початку війни (у перші години війни на 66 аеродромах було знищено 579 літаків).

Із початком бойових дій на території України почалась мобілізація її ресурсів для боротьби з ворогом. Промисловість переведилась на воєнні рейки, йшла мобілізація до лав Червоної Армії. Так у перші місяці війни із 16 областей України було мобілізовано 2 млн 515 тис. 891 особу. До народного ополчення до кінця 1941 р. вступило 1300 тис. осіб. У липні 1941 р. у винищувальних загонах налічувалось 158,7 тис. осіб.

Просування ворога територією України потребувало в терміновому порядку організувати евакуацію промислових об'єктів, ресурсів, цінностей углиб країни. Так, до східних районів СРСР було евакуйовано понад 550 великих підприємств тридцяти галузей промисловості (після визволення повернулося лише кілька), 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна та іншого продовольства, 6 млн голів худоби. Евакуйовано установи Академії наук УРСР, 70 вузів, 50 театрів. Виїхало 3,5 млн осіб населення. Те, що не підлягало евакуації, передбачалося знищити.

Героїчний опір Червоної Армії й прагнення німецького командування оволодіти ресурсами України призвели до перенесення головного удару німецьких військ із центральної ділянки радянсько-німецького фронту (Західний фронт) в Україну. Незважаючи на поразку радянських військ в Україні та її окупацію, героїчний опір Червоної Армії призвів до зриву планів «блискавичної війни» і був довершений розгромом ворога під Москвою (зима 1941—1942 рр.).

Цікаво знати

Перші успіхи під Москвою дали можливість радянському командуванню розгорнути наступальні операції на інших ділянках радянсько-німецькому фронту. Так, командуванню Південно-Західного і Південного фронтів було поставлено завдання прорвати фронт ворога в районі Балаклєї та Артемівська, вийти в тил донбаського угруповання ворога й відрізати йому відступ на захід. Одночасно передбачалося завдати удару в напрямку Краснограда, маючи на меті забезпечити успіх наступальних дій з півночі, і визволити Харків. Ці далекосяжні плани не були забезпечені достатньою кількістю сил, тому результати наступу 18—31 січня 1942 р. виявилися обмеженими (Барвінківсько-Лозовська операція). Хоча радянські війська й просунулися на Захід на 100 км, але жодної стратегічної мети не досягли. Наступ призвів до утворення Барвінківського виступу, що загрожував донбаському угрупованню ворога. Упродовж лютого—квітня 1942 р. в районі виступу точилися запеклі бої, бо ворог намагався його ліквідувати, а радянське командування прагнуло забезпечити плацдарм для нового наступу на Харків, що відбувся у травні 1942 р.

Здобувши перемогу в битві під Москвою, радянське керівництво стало помилково вважати, що ворога можна перемогти, розгорнувши загальний наступ по всіх фронтах. Навесні 1942 р. було заплановано низку наступальних операцій в Україні (район Харкова) та в Криму.

На той самий час німецьке командування влітку 1942 р. готувало великий наступ на південному фланзі фронту, де зосередило головні сили з метою виходу до Сталінграда і Кавказу. Для цього потрібно було завершити розгром радянських військ у Криму (Керченський півострів, що був звільнений радянськими військами взимку 1942 р. в результаті Керченсько-Феодосійської операції, та Севастополь).

За такого стратегічного розкладу сил рішення радянського командування виявилось помилковим і призвело до двох нових поразок радянських військ (травень 1942 р.). У районі Харкова потерпіла поразку Барвінківська наступальна операція. Головні сили радянських військ на цій ділянці були оточені й розгромлені. 227 тис. червоноармійців потрапили в полон, а Південно-Західний фронт залишився без будь-яких резервів.

Радянські війська також потерпіли поразку і на Керченському півострові, де були несподівано атаковані 11-ю німецькою армією під командуванням Манштейна. Через прорахунки командування Кримського фронту більша частина радянських військ була оточена. У полон потрапило 180 тис. бійців. Проте деякі частини радянської армії (15 тис. осіб) закріпилися в Аджумушкайських каменярнях під Керчу і тривалий час чинили запеклий опір, марно сподіваючись на допомогу. Поразка радянських військ на Керченському півострові дала змогу німецьким військам розгорнути вирішальний наступ проти захисників Севастополя. 4 липня 1942 р. після 250-денної оборони місто було захоплено. Останній рубіж оборони був на півострові Херсонес. У полон потрапило близько 100 тис. радянських бійців.

Поразки радянських військ призвели до повної окупації України 22 липня 1942 р. німецько-фашистськими військами.

Зверніть увагу!

Війна, що розпочалася, в СРСР була названа «Великою Вітчизняною війною». Уже 22 червня 1941 р. академік О. Ярославський написав статтю, яку наступного дня надрукувала газета «Правда» під заголовком «Велика Вітчизняна війна радянського народу» (спочатку всі три слова писалися з малої літери). Згодом запровадили велику літеру для слова «вітчизняна», а наприкінці війни почали писати перші два слова з великої літери). Ця назва мала не лише емо-

ційний, а й мобілізаційний характер. В Україні стаття О. Ярославського з'явилася 24 червня в київській газеті «Советская Украина» та харківській газеті «Красное знамя».

Варіант II

Семінарське заняття.

Під час семінарського заняття учні розглядають такі питання.

- 1) Україна в планах Німеччини.
- 2) Оборонні бої Червоної Армії в Україні літом—восени 1941 р. Поразка Червоної Армії:
 - а) прикордонні бої;
 - б) перша танкова битва в районі Луцьк—Броди—Рівне—Дубно;
 - в) оборона Києва;
 - г) оборона Одеси, Севастополя.
- 3) Мобілізаційні заходи 1941 р. в Україні. Евакуація.
- 4) Наступальні операції російських військ навесні 1942 р. та їх поразки. Завершення окупації України німецькими військами.

Матеріал до семінару

КАРТКА № 1*

Частка УРСР у загальносоюзному виробництві

На кінець 1940 р. в Україні видобували 50,5 % від загальносоюзного видобутку вугілля, виробляли 64,7 % чавуну, 48,8 % сталі, 67,6 % залізної руди, 25,7 % електроенергії, 33 % тракторів, 73,5 % магістральних паровозів, 20 % товарного хліба, 73 % цукру, 20 % м'яса.

КАРТКА № 2

Витяг із плану «Барбаросса»

18.12.1940. Ставка фюрера

Цілком таємно. Тільки для командування.

Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити Радянську Росію у ході короткочасної кампанії ще до того, як буде завершена війна проти Англії...

Головні сили радянських сухопутних військ, що розташовані в Західній Росії, повинні бути знищені в сміливих операціях завдяки глибокому, швидкому просуванню танкових груп.

Кінцевою метою операції є створення загороджувального бар'єру проти азійської Росії по загальній лінії Волга—Архангельськ.

Театр воєнних дій розділяється Прип'ятьськими болотами на південну й північну частину. Напрямок головного удару повинен бути підготовлений північніше Прип'ятьських боліт...

* Картки готуються як роздавальний матеріал.

Групі армій, що діє південніше Прип'ятьських боліт, належить із допомогою концентрованих ударів, тримаючи головні сили на флангах, знищити російські війська, що перебувають в Україні, ще до виходу останніх до Дніпра.

Із цією метою головний удар завдається з району Любліна в загальному напрямку на Київ. Одночасно війська, що перебувають у Румунії, форсують р. Прут у нижній течії та здійснюють глибоке охоплення противника. На долю румунської армії припадає сковувати російські сили... [27, с. 103—104].

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ СТОРІН

Назва	СРСР (війська КОВО і ОдВО)	Німеччина та її союзники (Група армій «Південь»)	Співвідношення
Солдати	1 412 136	1 508 500	1 : 1
Танки	8069	1144	7 : 1
Гармати й міномети	26 580	16 008	1,7 : 1
Літаки	4696	1829	2,6 : 1

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ НА ДІЛЯНЦІ ГОЛОВНОГО УДАРУ ГРУПИ АРМІЙ «ПІВДЕНЬ»

Назва	СРСР (5-та армія)	Німеччина (6-та армія та 1-ша танкова група)	Співвідношення
Солдати	93 368	339 340	1 : 3,6
Танки	712	521	1,4 : 1
Гармати й міномети	2215	4035	1 : 1,8

КАРТКА № 3

Мобілізаційні заходи в Україні

У перші місяці війни до лав Червоної Армії в 16 областях України було мобілізовано 2 515 891 особа.

До народного ополчення до кінця 1941 р. вступило 1300 тис. осіб.

У липні 1941 р. у винищувальних загонах налічувалося 158 704 особи.

Мобілізаційні заходи на західноукраїнських землях були повністю зрівнані.

Більшість чоловіків, що були мобілізовані в Україні у 1941—1942 рр., або загинули, або потрапили в полон, або розійшлися по домівках, дезертирувавши з Червоної Армії.

Евакуація

У радянських передвоєнних мобілізаційних планах не було розділу про евакуацію людей і промислових об'єктів. Тому з початком війни заходи з евакуації довелося розробляти в ході війни. 24 липня 1941 р. Раду по евакуації очолив М. М. Швернік.

До східних районів СРСР було евакуйовано понад 550 великих підприємств тридцяти галузей промисловості (після визволення повернулося лише декілька), 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна та іншого продовольства, 6 млн голів худоби. Евакуйовано установи Академії наук УРСР, 70 вузів, 50 театрів. Виїхало 3,5 млн осіб.

Усе, що не підлягало евакуації, передбачалося знищити: «...Усе цінне майно, сировинні й продовольчі запаси, хліб на корню, які при неможливості вивозу й залишенні на місці можуть бути використані противником, із метою запобігання цього використання... повинні бути негайно приведені в повну непридатність, тобто повинні бути зруйновані, знищені, спалені...» (Директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р.). Передбачалося утворення зони «спаленої землі». Виконуючи це рішення та інші розпорядження, було знищено сотні промислових підприємств, шахт, зруйновано цілі вулиці міст (у Києві, Харкові та інших містах), спалено тисячі гектарів не зібраного врожаю, лісів тощо. Так, наприклад, при евакуації Запоріжжя підірвали Дніпрогес, але населення і військові частини, що розташовувалися внизу за течією, не були попереджені, і їх зміла хвиля води з водосховища. У Дніпропетровську підірвали завод разом із робітниками. В Одесі під час відступу Червоної Армії затопили приморські квартали разом із жителями, а поранених червоноармійців разом із машинами скинули в море. Із Харкова вивезли сотні представників інтелігенції, для того щоб спалити їх у закритому будинку. В Умані живими замурували людей у льоху. У Львові, Тернополі, Луцьку, Рівному та інших містах на Західній Україні під час відступу загони НКВД знищили понад 15 тис. політичних в'язнів безпосередньо в містах ув'язнення. Цей перелік злочинів можна продовжувати й далі. Іноді проти такої політики населення чинило опір, перешкоджаючи знищенню продовольства і промислових товарів. Траплялися випадки, коли робітники перешкоджали знищенню підприємств, шахт, навіть виникали збройні сутички.

Місяця найбільших «котлів» і кількість радянських військовополонених (за німецькими даними)

Дата	Місто	Кількість радянських полонених, тис. осіб	Кількість захопленої радянської бойової техніки	
			танки	гармати
Літо 1941 р.	Умань	103	317	1902
Вересень 1941 р.	Київ	665	884	3718

Закінчення таблиці

Дата	Місто	Кількість радянських полонених, тис. осіб	Кількість захопленої радянської бойової техніки	
			танки	гармати
Осінь 1941 р.	с. Чернігівка	65	212	673
Весна 1942 р.	Харків	227	652	1646
	Керч	180	Близько 300	Понад 3000
Літо 1942 р.	Севастополь	100	160	700

Загальна кількість радянських військовополонених — 4 млн 59 тис. осіб.

У 1941 р. у полон потрапило 2 млн осіб (49 %).

Наказ Ставки Верховного Головного командування Червоної Армії № 270 (16 серпня 1941 р.)

Не лише друзі визнають, але й вороги наші змушені визнати, що в нашій визвольній війні з німецько-фашистськими загарбниками частини Червоної Армії, величезна їх кількість, їхні командири й комісари поводять себе бездоганно, мужньо, а інколи — прямо героїчно. Навіть ті частини нашої армії, які випадково відірвалися від армії й потрапили в оточення, зберігають дух стійкості й мужності, не здаються в полон, намагаються завдати ворогові якнайбільшої шкоди й виходять з оточення. Відомо, окремі частини нашої армії, потрапивши в оточення ворога, використовують усі можливості для того, щоб завдати ворогові поразки й вирватися з оточення...

Варто відзначити, що за всіх перелічених вище фактів здачі в полон ворогу члени військових рад армій, командири, політпрацівники, працівники особливих відділів, що перебувають в оточенні, виявили неприпустиму розгубленість, ганебне боягузтво та не спробували навіть завадити наляканим качаловим, понеділіним, кирилловим та іншим здатися в полон ворогові.

Ці ганебні факти здачі в полон нашому запеклому ворогові свідчать про те, що в лавах Червоної Армії, що стійко й самовіддано захищає від підлих загарбників свою Радянську Батьківщину, є нестійкі, легкодухі, боязливі елементи. І ці боязливі елементи наявні не лише серед червоноармійців, але й серед керівного складу. Як відомо, деякі командири та політпрацівники своєю поведінкою на фронті не тільки не демонструють червоноармійцям взірець сміливості, стійкості й любові до Батьківщини, а, навпаки, ховаються в щілинах. Відсиджуються в канцеляріях, не бачать і не спостерігають за полем бою, а за перших серйозних труднощів у бою пасують перед ворогом, зривають із себе знаки розрізнення, дезертирують із поля бою.

Чи можна терпіти в лавах Червоної Армії боягузів, що дезертирують до ворога та здаються йому в полон, або таких легкодухих начальників, які за першої затримки на фронті зривають із себе знаки розрізнення, дезертирують у тил? Ні, не можна! Якщо дати волю цим боягузам і дезертирам, вони швидко розкладуть нашу армію та занапастять нашу Батьківщину. Боягузів треба винищувати.

Чи можна вважати командирами батальйонів або полків таких командирів, які ховаються в щілинах під час бою, не бачать поля бою, не спостерігають за перебігом бою на полі та все ж таки вважають себе командирами полків і батальйонів? Ні, не можна! Це не командири полків і батальйонів, а самозванці. Якщо дати волю таким самозванцям, вони швидко перетворять нашу армію на суцільну канцелярію. Таких самозванців треба негайно знімати з постів, знижувати в посаді, переводити до рядових, а за необхідності розстрілювати на місці, висуваючи на їхнє місце сміливих і мужніх людей із лав молодшого начскладу або з червоноармійців.

Наказую:

1. Командирів і політпрацівників, що під час бою зривають із себе знаки розрізнення й дезертирують у тил або здаються в полон ворогові, вважати злісними дезертирами, родини яких підлягають арешту як сім'ї дезертирів, які порушили присягу та зрадили свою Батьківщину.

Зобов'язати всіх вищих командирів і комісарів розстрілювати на місці таких дезертирів із начскладу.

2. Частинам і підрозділам, що потрапили в оточення ворога, самовіддано боротися до останнього, берегти матеріальну частину як зіницю ока, пробиватися до своїх тилами ворожих військ, завдаючи поразки фашистським собакам.

Зобов'язати кожного військовослужбовця, незалежно від його службового становища, вимагати від вищого начальника, якщо частина його перебуває в оточенні, битися до останньої можливості, щоб прорватися до своїх, і якщо такий начальник або частина його червоноармійців замість організації відсічі ворогові волітимуть здатися йому в полон — знищувати їх усіма засобами, як наземними, так і повітряними, а родини червоноармійців, які здалися в полон, позбавляти державної допомоги та підтримки.

3. Зобов'язати командирів і комісарів дивізій негайно знімати з постів командирів батальйонів і полків, які ховаються в щілинах під час бою та бояться керувати перебігом бою на полі битви, знижувати їх у посаді, як самозванців, переводити в рядові, а за необхідності розстрілювати на місці, висуваючи на їхнє місце сміливих і мужніх людей із молодшого начскладу або з лав червоноармійців, що відзначилися.

Наказ прочитати в усіх ротах, ескадронах, батареях, ескадрильях, командах і штабах [27, с. 105—106].

На пропозицію Міжнародного Червоного Хреста про допомогу радянським військовополоненим Сталін відповів: «Немає російських військовополонених. Російський солдат б'ється до смерті. Якщо він обере полон, то він автоматично виключається з російської спільноти».

Варіант III

Самостійна робота за підручником.

Використовуючи матеріал підручника, складіть таблицю «Основні битви на радянсько-німецькому фронті в 1941 р.».

ЗРАЗОК ТАБЛИЦІ

Битва	Дата	Перебіг, результат
Танкова битва в районі Рівне—Дубно—Луцьк—Броди	23—29 червня 1941 р.	Перша велика танкова битва Другої світової війни, в якій з обох сторін взяли участь близько 4 тис. танків (понад 3 тис. радянських і 800 німецьких). Радянські механізовані корпуси, отримавши наказ негайно відкинути передові танкові частини ворога, що прорвалися, перейшли у наступ без належної підготовки й авіаційного прикриття. Зустрічний танковий бій завершився майже повним розгромом радянських механізованих корпусів
Значення. Хоча просування ворога затрималося на тиждень, це було досягнуто дорогою ціною: із 4201 танка на Південно-Західному фронті залишилося лише 737. Ворог втратив декілька сотень. Удар механізованих корпусів зірвав спробу ворога сходу оволодіти Києвом і дав можливість підготувати оборонні рубежі на підступах до міста. Примусив ворога передчасно ввести в бій резерви		
Київська оборонна операція	7 липня — 26 вересня 1941 р.	5 липня 1941 р. німецькі війська зуміли прорвати оборону на стиці 5-ї і 6-ї радянських армій і вийшли до оборонних споруд міста. Ця подія вважається початком Київської стратегічної оборонної операції, що тривала 83 дні. Німецьке командування оцінило прорив як вирішальну перемогу, і падіння Києва вважалося справою найближчого часу. На 21 липня Гітлер призначив парад на Хрещатику
Київська оборонна операція		Та цим планам не судилося здійснитися. Німецькі частини, що підійшли до першої смуги оборони, не змогли її подолати. Перший штурм Києва 11—14 липня виявився для ворога невдалим. Ці події поклали початок героїчній обороні міста, що тривала 71 день. Невдалими для ворога були і наступні спроби оволодіти містом. Героїчні захисники міста (понад 120 тис. бійців, із яких 33 тис. — народне ополчення) стійко тримали оборону. 21 серпня Гітлер прийняв рішення припинити лобові атаки міста. Під Києвом ворог втратив 100 тис. солдатів. Наступ на Київ тимчасово припинився. Тим часом склалося загрозливе становище на флангах Південно-Західного фронту, що обороняв місто. Німецькі танкові частини, із півдня і півночі обійшовши захисників міста, замкнули кільце оточення біля Лохвиці. Наказ про відступ радянських військ було віддано занадто пізно й в оточення потрапило чотири радянські армії. Спроби вирватися з оточення виявилися невдалими. Командувач Південно-Західного фронту М. Кирпонос загинув у бою. У полон, за німецькими даними, потрапило 665 тис. солдатів (згідно з останніми дослідженнями значно менше). 19 вересня німецькі війська вступили в Київ

Закінчення таблиці

Битва	Дата	Перебіг, результат
Значення. Зірвала плани німецького командування сходу оволодіти містом. Примусила його змінити напрямок головного удару, що зрештою призвело до провалу плану «Барбаросса»		
Оборона Одеси	5 серпня — 16 жовтня 1941 р.	Одна з героїчних сторінок історії Великої Вітчизняної війни. Після поразки Південного фронту румуно-німецькі війська взяли в облогу Одесу. Проте швидко захопити місто ворогові не вдалося. Декілька штурмів захисники міста відбили з великими втратами для ворога. Напередодні того, як залишити місто, радянські війська провели вдалу десантну операцію в районі села Григорівка, захопивши важкі гармати, що обстрілювали місто
Оборона Одеси		Рішення про припинення оборони міста було прийняте у зв'язку з проривом німецьких військ у Крим. Евакуація військ з Одеси відбулась без втрат і несподівано для ворога. Війська, евакуйовані з Одеси, були спрямовані на оборону Сталінграда
Значення. Радянські війська, що протягом 72 днів здійснювали оборону міста, приковували до себе значні сили ворога, завдавши їм великих втрат (понад 300 тис. осіб). Оборона міста давала можливість Чорноморському флоту впродовж другої половини 1941 р. контролювати всю акваторію Чорного моря, загрожуючи узбережжю Румунії та нафтовим родовищам		
Оборона Севастополя	30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р.	У жовтні 1941 р. німецькі війська увірвалися до Криму. 30 жовтня вони підійшли на далекі підступи до Севастополя. Місто не було обладнано оборонними спорудами із суходолу, проте мало продуману оборону з моря. У стислий час навколо міста було створено три лінії оборони. Хоча місто було відірвано від тилкових районів суходолом, дії Чорноморського флоту упродовж 250 днів забезпечували оборону міста всім необхідним. Неодноразові штурми міста німецькими і румунськими військами були відбиті з великими втратами для ворога (понад 300 тис. військових). Проте поразка радянських військ Кримського фронту на Керченському півострові дала змогу німецьким військам здійснити вирішальний наступ, прорвати оборону міста. 3 липня 1942 р. Ставка віддала наказ про евакуацію військ, проте вже було пізно. Евакуйоватися змогла лише невелика частина захисників міста
Значення. На тривалий час оборона Севастополя відволікала значні сили німецьких військ, завдавши їм значних втрат. Були зірвані плани по знищенню Чорноморського флоту СРСР		
22 липня 1942 р. радянські війська залишили місто Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся територія України була окупована німецькими військами та їх союзниками		

Варіант IV

☑ Дискусія на тему: «Причини поразки радянських військ на початку Великої Вітчизняної війни»

Учитель наводить різні точки зору стосовно причин поразки радянських військ на початку війни та організує їх обговорення.

Причини поразки	Альтернативне судження
<p>1. Радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним не вжило необхідних заходів для належної підготовки радянських військ для відсічі ворога; постійне мусування тези, що пакт про ненапад є гарантією мирних відносин із гітлерівською Німеччиною, дезорієнтувало армію і народ (заява ТАРС від 14 червня 1941 р., у якій версія про підготовку Німеччини до нападу на СРСР називалася провокаційною).</p>	<p>1. У роки другої і третьої п'ятирічок було створено промислову базу на Сході СРСР. 1 вересня 1939 р. було запроваджено загальну військову повинність. Було збільшено витрати на воєнні потреби, розширено випуск зброї. Запущено у виробництво нові види зброї, які не поступалися, а іноді навіть були кращими за зразки зброї інших держав. Так, парк нових танків Т-34 і КВ дорівнював кількості німецьких середніх танків Т-III і Т-IV. Прискореними темпами відбувався перехід на нову структуру військ. Створювалися механізовані корпуси, які за своєю ударною силою здатні були вирішувати стратегічні завдання. Напередодні війни було проведено приховану мобілізацію, у результаті якої кількісний склад Червоної Армії було збільшено на 800 тис. осіб; також у західні райони СРСР було передислоковано п'ять армій. Більша частина населення була переконана в неминучості війни з Німеччиною, а Генеральний штаб розробляв плани війни з Німеччиною («Гроза»)</p>
<p>2. Й. Сталін і генеральний штаб допустили серйозні прорахунки у визначенні напрямку головного удару ворога. Головним радянське командування помилково вважало наступ на Україну, тоді як згідно з планом «Барбаросса» головний удар мала наносити група армій «Центр»</p>	<p>2. Головний удар німецької групи армій «Центр» мав лише тимчасовий успіх. Після битви під Смоленськом німецьке командування було змушене віддати наказ про перехід до оборони на московському напрямку. Напрямок головного удару був змінений. Головні ударні сили німецької армії були спрямовані в Україну, боротьба за ресурси якої все ж стала головною метою у подальших діях ворога</p>
<p>3. Значний бойовий досвід німецького командування і бойових частин у веденні сучасних мобільних бойових дій із застосуванням значної кількості танків і літаків</p>	<p>3. Радянська Армія теж мала значний бойовий досвід. Радянські радники і добровольці брали участь у Громадянській війні в Іспанії (1936—1939), у боях у Китаї на боці Гоміндана проти</p>

Продовження таблиці

Причини поразки	Альтернативне судження
	Японії (1937—1939). Радянський Союз мав два серйозні конфлікти з Японією: біля озера Хасан (1938) і на річці Халхін-Гол (1939). У 1939 р. Червона Армія здійснила «визвольний похід» у Польщу, у 1939—1940 рр. здійснила агресію проти Фінляндії («Зимова війна»). У 1940 р. загарбала Прибалтику і Бессарабію. У цих конфліктах втрати Червоної Армії були навіть більшими, ніж німців у Європі
4. Невдале розташування радянських військ для ведення оборонних боїв. Розташування радянських військ трьома ешелонами (57-ма, 52-га і 62-га дивізії) призвело до того, що з'єднання вступали в бій по черзі, і це давало можливість розбити їх частинами	4. Ешелонне розташування радянських військ, хоча і зменшувало кількість військ, що вели безпосередні бої з ворогом, але робили радянську оборону «в'язкою», із кожним тижнем уповільнюючи рух ворога. Так, якщо в перший місяць війни ворог заглибився на територію СРСР більш ніж на 600 км, то наступного місяця лише на 150 км
5. Радянські війська навіть не готувалися до оборонних боїв. Війну передбачалось вести «малою кров'ю і на території ворога». Склади боєприпасів та іншого військового майна розташовувалися за надто близько до кордону і вже в перші дні війни опинились у руках ворога. Так, противник захопив 5 млн 400 тис. гвинтівок із 7 млн 600 тис., 191 тис. кулеметів з 240. Як результат на три-п'ять бійців припадала одна гвинтівка	5. Маючи значну кількісну перевагу, радянське командування особливо не переймалося проблемами оборони. За висловом Гітлера, якщо б він знав справжню кількість радянської армії, то він би ще подумав, чи нападати йому на СРСР
6. До початку бойових дій на новому кордоні не було завершено будівництво оборонних споруд. До того ж вони були розташовані невдало («лінія Молотова»). Оборонні споруди на старому кордоні були роззброєні	6. У роки Другої світової війни жодна з укріплених ліній не відіграла тієї ролі, яка їм відводилась, і не стала нездоланною перешкодою для наступаючих військ противника
7. Масові репресії в армії протягом 1937—1938 рр. та в подальші роки призвели до знищення кращих командних кадрів Червоної Армії. Було репресовано близько 45 тис. осіб командного складу всіх рівнів (репресіям був підданий весь командний склад Київського військового округу). Нові командири	7. Не можна однозначно стверджувати, що всі репресовані командири були талановитими військовими, завдяки яким СРСР виграв би відразу війну. До того ж частина з них була репресована не за сфабрикованими справами. Якщо кращі були репресовані, то де взялися командири, з якими СРСР виграв війну? Відповідно

Закінчення таблиці

Причини поразки	Альтернативне судження
не мали достатнього бойового і життєвого досвіду	до останніх досліджень у 1937—1939 рр. з армії було звільнено близько 45 тис. офіцерів, із яких лише близько 17 тис. можна віднести до категорії репресованих, серед них близько 2 тис. загинули, а близько 4 тис. були віддані під трибунал
8. Низький рівень підготовки бійців Червоної Армії. На початок 1941 р. лише 7 % командно-керівного складу мали вищу освіту, а 37 % взагалі бракувало відповідної підготовки. У Київському ОВО близько 40 % червоноармійців були неписьменними або малописьменними. Слабкою залишалася інженерно-технічна підготовка бійців. Значна частина екіпажів танків до вступу на службу навіть не бачила трактора і паровоза. Г. Жуков із цього приводу говорив: «Слід визнати, що через неграмотність й безкультур'я наших кадрів ми дуже часто несли великі втрати в техніці й живій силі, не досягши можливого успіху»	8. Червона Армія до запровадження загальної військової повинності була кадровою і рівень підготовки бійців і командирів був високий. Про це свідчать спогади тих ветеранів війни, що пройшли війну від її початку. Падіння професійності й рівня військової підготовки солдатів і офіцерів почалося разом із швидким зростанням кількості Червоної Армії
9. Війська не були вчасно приведені в бойову готовність (за окремими виключеннями), щоб дати належну відсіч ворогові, незважаючи на те, що сталінське керівництво було вчасно попереджено про можливий напад	9. Напередодні війни Сталін мав десятки повідомлень із різних джерел про плани Німеччини. Лише незначна частина цих повідомлень вказувала, що війна почнеться у червні 1941 р. Чи повинен був вірити Сталін цим повідомленням, якщо відомості про початок війни в травні 1941 р. не справдилися?
10. Авіація була зосереджена на основних аеродромах, а не на польових, що призвело до величезних втрат на початку війни (у перші години війни на 66 аеродромах було знищено 579 літаків)	10. Попри знищення значної кількості авіації у перші години війни на аеродромах, радянська авіація все рівно чисельно переважала ворога, а рахунок у повітряних боях першого дня війни був 1:1

II. ПІДСУМКИ УРОКУ

 Заключне слово вчителя.

Героїчний опір Червоної Армії і прагнення німецького командування оволодіти ресурсами України призвели до перенесення го-

ловного удару німецьких військ із центральної ділянки радянсько-німецького фронту (Західний фронт) в Україну.

Незважаючи на поразку радянських військ в Україні та її окупацію, героїчний опір Червоної Армії призвів до зриву планів «бліцкригу».

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 4

Тема. **Нацистський «новий порядок». Колабораціонізм. Голокост. Життя в евакуації.**

Мета: розкрити суть «нового порядку», встановленого окупантами. Показати злочини окупантів на українських землях. Закріплювати навички аналізу й зіставлення історичного матеріалу, уміння розглядати історичні явища в конкретно-історичних умовах. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Окупаційний режим в Україні 1941—1944 рр. Рух опору», атлас.

Основні поняття і терміни: окупаційний режим, «новий порядок», концтабір, оstarбайтери, геноцид, Голокост, дистрикт «Галичина», рейхскомісаріат «Україна», Трансністрія, план «Ост», колабораціонізм.

Основні дати: 1941—1944 рр. — окупація України гітлерівською Німеччиною та її союзниками.

Хід уроку

I. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Яким було співвідношення сил сторін напередодні нападу німецьких військ на Україну?
- 2) Охарактеризуйте прикордонні бої німецьких і радянських військ.
- 3) Якими були причини поразки радянських військ у танковій битві в районі Луцьк—Броди—Рівне—Дубно?
- 4) Чому війська Південно-Західного фронту потрапили в оточення?

Індивідуальні завдання.

КАРТКА № 1

- 1) Чим можна пояснити поразку Червоної Армії влітку—восени 1941 р.?
- 2) Німецькі війська раніше оволоділи Києвом чи Одесою?
- 3) Війська яких союзників Німеччини брали участь в окупації України?

КАРТКА № 2

- 1) Охарактеризуйте оборонні бої Червоної Армії влітку—восени 1941 р. в Україні.
- 2) Головний удар німецьких військ згідно з планом «Барбаросса» був завданий у напрямку ...
- 3) Коли було завершено окупацію УРСР німецькими військами?

КАРТКА № 3

- 1) Назвіть причини поразки Червоної Армії у наступальних операціях в Україні та Криму навесні 1942 р.
- 2) У наступі на Одесу брали участь війська...
- 3) Скільки українських підприємств було евакуйовано у східні райони СРСР?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Зверніть увагу!

Під час опрацювання матеріалу цієї теми слід особливу увагу звернути на терміни та поняття й роботу з ними. Важливо, щоб учні не плуталися в них, що буває досить часто.

Геноцид (від грец. *genos* — рід, плем'я і латин. *caedo* — вбивати) — знищення окремих груп населення за расовими, національними, етнічними або релігійними мотивами, а також штучне створення умов, не сумісних із життям. Термін «геноцид» уперше використав польсько-єврейський юрист Рафаель Лемкін (1901—1959) у книзі «Європа під владою осі Берлін—Рим» (видано у 1944 р. англійською мовою) для позначення політики і практики винищення *євреїв нацистами*. Прояви геноциду були відомі людству й раніше (наприклад, масове вбивство вірмен у Туреччині в 1895—1896, 1915—1916 рр. та ін.). Після Другої світової війни геноцид і підбурювання до нього було визнано злочином. 11 грудня 1946 р. ГА ООН прийняла резолюцію, яка засудила геноцид із точки зору міжнародного права. 9 грудня 1948 р. ГА ООН одноголосно схвалила конвенцію «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього». Ця конвенція була ратифікована і вступила

в дію 12 січня 1951 р. Відповідно до положень конвенції покаранню підлягають також підбурювання до геноциду, спроби здійснення геноциду, співучасть у змові з метою здійснення геноциду. Дія конвенції поширюється на будь-якого злочинця незалежно від його соціального становища. Вона застосовується рівною мірою як до посадових, так і до приватних осіб, а також до тих, хто несе відповідальність за прийняття законів про геноцид.

Згідно з конвенцією під геноцидом розуміють: 1) убивство членів якої-небудь групи; 2) нанесення серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; 3) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове її знищення; 4) заходи, розраховані на попередження народження дітей у середовищі якої-небудь групи; 5) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Голокост — планомірне і організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни. Жертвами голокосту стали 6 млн євреїв (в Україні — 1,4 млн). Це складало близько 63 % європейського і 36 % світового єврейства. Не існує єдиної точки зору щодо періодизації Голокосту. Одні дослідники вказують на період 1933—1945 рр., інші на 1941—1945 рр. — тобто період систематичного масового знищення.

Колабораціонізм — явище, яке притаманне періоду Другої світової війни. Співробітництво урядів або окремих осіб з *окупантами*.

Концентраційний табір (концтабір) — місце для ізоляції і утримання «небажаних елементів», переважно в нелюдських умовах, які оголошувалися ворогами режиму. Установи в нацистській Німеччині й окупованих нею країнах. Уперше офіційно згадуються в Німеччині в 1933 р. Місце превентивного ув'язнення людей з політичних, національних та релігійних мотивів, у якому вони опинялися за рішенням державної таємної поліції — *гестапо*, без слідства і суду, без встановлення терміну, з особливо жорстоким режимом утримання (ізоляції). Мета створення таких таборів: поступове знищення в'язнів непосильною *каторжною* працею, голодом, *екзекуціями*, *тортурами*, вбивствами і стратами. Концентраційні табори були підпорядковані інспекції концентраційних таборів III рейху з характерними ознаками: повна ізоляція в'язнів; реєстрація ув'язнених та запровадження спеціального одягу й системи розпізнавальних знаків і номерів; охорона військами СС; використання праці ув'язнених головною службою господарського управління СС; застосування превентивного ув'язнення як покарання або як заміна тюремного ув'язнення. Фахівці нараховують за нацистською класифікацією понад 60 видів таборів: перевиховання, інтернування, трудові,

каторжні, для військовополонених, заручників тощо. Наслідком поєднання системи таборів із політикою масового вбивства стала поява *таборів смерті*. За класичною моделлю до концентраційних таборів на території України належать тільки табори у Львові (Янівський) та в Києві (Сирецький). За підрахунками істориків усього на території Європи нацисти створили 1634 концентраційні табори зі своїми супутниками й 900 трудових таборів.

«Новий (світовий) порядок» — назва окупаційного режиму, встановленого гітлерівцями на загарбаних територіях.

Окупація — форма контролю агресорів над загарбанними територіями.

Остарбайтер (з нім. — «східний робітник») — німецький термін для позначення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій під час Другої світової війни на *примусові роботи* до Німеччини.

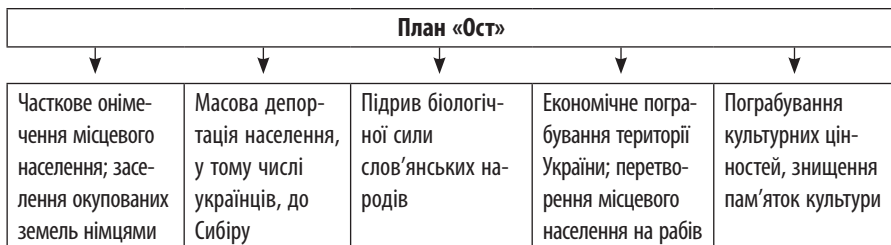
Табір смерті — територія, спеціально виділена і обладнана для масового знищення людей. Шість таборів смерті (Освенцім (Аушвіц), Треблінка, Собібор, Майданек, Белжець, Хелмно) були створені для знищення євреїв. Як висловився один есесівець: це були «прості, але справно працюючі конвеєри смерті». Процес знищення партії в'язнів займав одну-дві години. Пережили ці табори декілька сот людей.

Терор — знищення і залякування ворога насильницькими заходами.

1. План «Ост».

Розповідь учителя.

Наміри гітлерівців на окупованих територіях були викладені в плані «Ост» — плані знищення населення та «освоєння» окупованих територій на сході. Він розроблявся під керівництвом Гітлера, Гімmlера, Розенберга та інших нацистських діячів. Хоча його розробка не була остаточно завершена і він у повному обсязі так і не був затверджений (лише його економічна частина), ідеї, покладені в його основу, активно впроваджувалися на окупованій території. План «Ост» передбачав такі заходи.

Для управління окупованими територіями III рейх створив спеціальне Управління (Міністерство) окупованих територій. Очолював міністерство Розенберг. Воно складалося із чотирьох відділів: політичного, адміністративного, економічного, цивільного. Останньому безпосередньо підпорядковувався рейхскомісаріат «Україна».

2. Розчленування України.

Розповідь учителя*.

Свої людиноненависницькі плани нацисти почали здійснювати відразу після загарбання території України (червень 1941 р. — липень 1942 р.). Спочатку гітлерівці прагнули ліквідувати саме поняття «Україна», розчленувавши її територію на адміністративні райони:

- Львівська, Дрогобицька, Станіславська й Тернопільська області (без північних районів) утворили дистрикт «Галичина», який підпорядковувався так званому Польському (Варшавському) генерал-губернаторству.
- Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Житомирська, північні райони Тернопільської, північні райони Вінницької, східні райони Миколаївської, Київська, Полтавська, Дніпропетровська, північні райони Криму та південні райони Білорусії утворили рейхскомісаріат «Україна», центром якого стало місто Рівне.
- Східні райони України (Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас) до узбережжя Азовського моря, як і південь Кримського півострова, були під владою військової адміністрації.
- Території Одеської, Чернівецької, південних районів Вінницької і західних районів Миколаївської областей сформували нову румунську провінцію під назвою «Трансністрія».
- Закарпаття з 1939 р. залишалося під владою Угорщини.

3. Нацистський «новий порядок».

Розповідь учителя.

Розчленування України стало однією зі складових політики «нового порядку», мета якої було перетворення українських земель на життєвий простір для арійської раси. Українські землі, як найбільш родючі, мали стати джерелом постачання продукції та сировини для «нової Європи». Народи, які населяли окуповані території, підлягали знищенню або виселенню. Та частина, що виживе,

* Супроводжується демонстрацією карти.

перетворювалась на рабів. По завершенні війни передбачалося переселити на українські землі 8 млн німецьких колоністів.

Цікаво знати

Перша колонія почала створюватися у липні 1942 р. у Вінницькій області площею 500 км². Вона отримала назву Гегевальд. Там же було збудовано і ставку Гітлера — Вольшансе (Вовче логово).

У вересні 1941 р. Гітлер призначив на посаду рейхскомісара України «випробуваного бійця» націонал-соціалістичної партії Е. Коха, який нагадував своїм підлеглим:

«Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати. Ми прийшли сюди не для того, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги. Ми — панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший порівняно з місцевим населенням.

...немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут не для того, щоб ошчасливити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає Німеччині. Це завдання повинно бути виконане, незважаючи на втрати. Фюрер наказав вивезти з України до Німеччини 3 млн тонн зерна, і ми повинні це зробити».

Ще відвертішим був рейхсляйтер генерал-губернаторства Х. Франк, який цинічно заявив: «Після нашої перемоги я відправляю українців хоч на фарш».

Запитання до документа.

Які завдання стояли перед німецьким окупаційним режимом в Україні?

Розповідь учителя.

«Новий порядок», запроваджений загарбниками, складався з трьох систем:

- масового знищення людей;
- пограбування;
- експлуатації людських і матеріальних ресурсів.

Особливістю німецького «нового порядку» був тотальний терор. Із цією метою було створено систему каральних органів — державну таємну поліцію (гестапо), збройні формування служби безпеки (СД) і озброєні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (СС). Загалом окупаційні формування склали близько 350 тис. осіб.

На територіях, окупованих нацистами, було знищено мільйони мирних жителів, виявлено майже 300 місць масового знищення

населення, 180 концтаборів, понад 350 гетто тощо. Щоб запобігти поширенню руху опору, німці запровадили систему колективної відповідальності за акт терору чи саботажу. Розстрілу підлягали 50 % євреїв і 50 % українців, росіян та інших національностей від загальної кількості заручників. Найбільшими місцями загибелі мирних жителів — євреїв, українців, росіян та інших осіб, були Бабин Яр у Києві (від 100 до 150 тис. осіб), Дробицький Яр у Харкові (30 тис. осіб), Доманівка і Богданівка на Одещині (понад 50 тис. осіб) тощо. Загалом на території України під час окупації було знищено 3,9 мирних жителів, серед яких 1,4—1,6 млн євреїв.

Порушуючи міжнародні конвенції, нацисти вдалися до масового знищення військовополонених на території України: в Янівському таборі (Львів) загинуло 200 тис., у Славутинському (так званому grosлазареті) — 150 тис., Дарницькому (Київ) — 68 тис., Сирецькому (Київ) — 25 тис., Хорольському (Полтавська обл.) — 53 тис., в Уманській Ямі — 50 тис. осіб. Загалом в Україні було знищено майже 2 млн військовополонених.

Засобом винищення мирного населення мав стати голод. Є свідчення, що в листопаді 1941 р. у Східній Пруссії Гітлер провів нараду з найвищими чинами СС, на якій було прийнято рішення про штучне створення голоду в Україні. Німецька адміністрація вже в грудні 1941 р. вирішила збільшити обсяг продовольчих поставок рейху з України.

Крім масових зничень окупанти проводили й ідеологічну обробку населення (агітація і пропаганда), мета якої — нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності сталінського режиму, підірвати волю до опору, пробудити ниці почуття, розпалити національну ворожнечу. Окупанти видавали 190 газет загальним тиражем 1 млн примірників, діяли радіостанції, кіномережа, виставки різної тематики, пересувний пропагандистський центр — спецбатальйон V3 тощо. У своїй ідеологічній роботі нацисти використовували факти недавнього минулого: масові злочини сталінського режиму (терор, голодомор тощо).

Жорстокість, зневага до українців та людей інших національностей, як до людей нижчого ґатунку, були головними рисами німецької системи управління. «Не будьте м'якими і сентиментальними» — ця вимога містилася в усіх інструкціях окупаційного режиму. Військовим чинам, навіть нижчим, надавалося право розстрілу без суду і слідства. Увесь час окупації в містах і селах діяла комендантська година. За її порушення мирних жителів розстрілювали на місці. Магазины, ресторани, перукарні обслуговували тільки окупантів. Населенню міста заборонялося користуватися залізничним і кому-

нальним транспортом, електрикою, телеграфом, поштою, аптекою. На кожному кроці можна було бачити оголошення: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено» тощо.

Окупаційна влада відразу почала провадити політику економічної експлуатації та нещадного гноблення населення. Промислові підприємства, що вціліли, окупанти оголосили власністю Німеччини, приєднали до імперських фірм, використовували для ремонту військової техніки, виготовлення боєприпасів тощо. Частину підприємств повернули колишнім власникам. Робітників примушували працювати по 12—14 годин на добу за мізерну заробітну плату.

Фашисти не стали знищувати колгоспи і радгоспи, а на їх базі створювали так звані громадські збори, або загальні двори, і державні маетки з головним завданням постачати хліб та інші сільськогосподарські продукти для гітлерівської армії та вивезення до Німеччини. Праця на цих «дворах» і «маетках» нагадувала справжню панщину, рабство. 85 % постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій здійснювалося за рахунок України.

Гітлерівці запровадили величезну кількість різних поборів з населення. Його змушували платити податки за будинок, садибу, двері, худобу, свійських тварин (собак, кішок). Селянин, незалежно від того, мав чи не мав корову, мусив здати 600—700 літрів молока (або ж сплатити податок). Вводилося подушне — 120 крб за чоловіка і 100 крб за жінку. Крім офіційних податків, окупанти вдавалися до прямого пограбування та мародерства. Вони відбирали в населення не тільки продукти харчування, а й майно, реквізували годинники, велосипеди тощо.

Пограбування відбувалося з німецькою ґрунтовністю і педантичністю. Була створена система грабіжницьких заготівельних органів. Найбільшим було «Центральне товариство Сходу», яке мало 30 комерційних відділів із 200 філіями на місцях. У його операціях брали участь 250 німецьких сільськогосподарських фірм.

Пограбування України проявилось в таких цифрах: до березня 1943 р. у Німеччину було вивезено 5,9 млн тонн пшениці, 1372 тис. тонн картоплі, 49 тис. тонн масла, 220 тис. тонн цукру, 2120 тис. голів худоби, 400 тис. голів свиней, 406 тис. голів овець.

До березня 1944 р. ці цифри вже значно виросли: 9,2 млн тонн зерна, 622 тис. тонн м'яса та мільйони тонн іншої промислової продукції і продовольства.

Серед інших заходів окупаційної влади була примусова мобілізація робочої сили до Німеччини. Умови життя більшості оstarбайтерів були нестерпними, за винятком окремих випадків. Мінімальна

норма харчування і фізичне виснаження від надмірної праці спричиняли поширення хвороб і високий рівень смертності. Один із діячів ОУН Ю. Бойко так характеризував становище України: «Нині Україна — типова колонія. Методи колоніального поневолення мало чим відрізняються від тих, які європейці запроваджують серед чорношкірих в Африці». Усього протягом 1942—1944 рр. з України було вивезено близько 2,5 млн осіб.

Одним із заходів «нового порядку» стало тотальне привласнення культурних цінностей УРСР. Грабувалися музеї, картинні галереї, бібліотеки, храми. До Німеччини вивозилися коштовності, шедеври живопису, історичні цінності, книги. За роки окупації було знищено велику кількість архітектурних пам'яток. До сьогодні залишається нез'ясованим, хто винен у знищенні Успенського храму Києво-Печерської лаври.

У різних регіонах окупаційний режим мав свої особливості.

- На території дистрикту «Галичина» режим терору був менш жорстоким. Тут було дозволено функціонування українських громадських установ, кооперативних організацій, закладів освіти. В органах місцевого самоврядування українцям надавалась перевага над поляками.
- У східних районах, що перебували під владою військової адміністрації, допускалось існування деяких українських громадських організацій і не існувало всеохоплюючого систематичного поліцейського терору.
- На території Трансністрії режим був більш ліберальним — не було такого терору, дозволялася торгівля. Влада чітко виконувала наказ Антонеску: «Брати на зайнятих місцевостях все, що потрібно, все, що можливо, без всяких церемоній».

3. Колабораціонізм.

Розповідь учителя.

На території України крім окупаційних воєнної і цивільної адміністрацій створювалася допоміжна адміністрація із представників місцевого населення, які виявили бажання співробітничати з окупантами: бургомістри в містах, голови в районах, старости в селах, допоміжна поліція. На співробітництво з окупантами з різних причин погодилося близько 1 % населення.

Причини, що спонукали йти на службу до окупантів, були такі:

- бажання помститися радянській владі за всі завдані кривди (репресії, розкуркулення тощо); за підрахунками вчених така категорія складала 20—30 %;

- ідеологічне несприйняття радянської влади, комуністичної ідеології, антисемітизм;
- страх за своє життя і життя близьких;
- кар'єризм, прагнення пристосуватися до нових умов життя (комуністів, комсомольців, радянських активістів серед колаборантів було від 30 до 50 %);
- позиція радянського уряду щодо військовополонених, яких вважали зрадниками;
- обман нацистської пропаганди;
- прагнення за допомогою Німеччини боротися за незалежність України.

Серед найзначніших збройних формувань українців у складі німецької армії та каральних органів можна назвати:

- Легіон українських націоналістів у складі двох батальйонів «Роланд» (командир — Є. Побігущий, 350 стрільців) і «Нахтігаль» (командир — Р. Шухевич, 330 стрільців). Створений з ініціативи ОУН батальйон «Роланд» так і не взяв участь у боях на території України. Після розформування вказаних батальйонів на їх основі було створено 201 батальйон охоронної поліції, що діяли до грудня 1942 р. в Білорусії та вели боротьбу з партизанами. Після розформування батальйонів їх особовий склад було розпущено, а командний — ув'язнено у Львові. Кільком командирам, і зокрема Р. Шухевичу, вдалося втекти з ув'язнення. Згодом він очолив УПА.
- Буковинський курінь. Утворений у липні 1941 р. з вихідців з Буковини за ініціативи ОУН. Пройшов бойовий шлях до Києва. Часто йому приписують участь у масових розстрілах у Бабиному Яру, проте, переконливих доказів немає. Тут він був розформований. Частина бійців була направлена в Білорусію у складі поліції для боротьби з радянськими партизанами, частина бійців перейшла на підпільну роботу і, згодом, влилася до лав УПА.
- Дивізія вафен СС «Галичина» (9—12 тис. солдатів). Про утворення дивізії було оголошено 28 квітня 1943 р. За деякими джерелами, бажаючих вступити до дивізії було від 62 до 84 тис. осіб. Медичну комісію пройшли 52 тис. осіб. Згідно з наказом Гімmlера заборонялося говорити про дивізію «Галичина» як «про українську дивізію чи про українську націю». Під час Львівсько-Сандомирівської операції радянських військ під Бродами дивізія потрапила в оточення і була розгромлена. Частина бійців зуміла відступити. Деякі бійці перейшли в УПА. Наприкінці 1944 р. дивізія була перейменована в Першу укра-

їнську дивізію Української національної армії (УНА). У березні 1945 р. було створено Другу українську дивізію УНА (фактично полк).

- Поліцейські батальйони.

У складі німецької армії у 1944 р. воювало 220 тис. українців.

Запитання для дискусії.

- 1) Чи можна вважати людей, що боролися за незалежність України та йшли на співробітництво з гітлерівською Німеччиною, колаборантами?
- 2) Чи можна бійців дивізії «Галичина» називати зрадниками?

5. Голокост.

Запитання на повторення.

Які антисемітські закони уряд гітлерівської Німеччини прийняв у 1933—1941 рр.?

Розповідь учителя.

Становлення «нового порядку» було тісно пов'язане з «остаточним вирішенням єврейського питання». Напад на Радянський Союз став початком планомірного і систематичного знищення нацистами та їх посібниками єврейського населення спочатку на території СРСР, а згодом і всієї Європи. Цей процес отримав назву «Голокост».

Символом Голокосту в Україні став Бабин Яр. 29 вересня 1941 р. тут за один день було знищено 33 711 євреїв. Далі протягом 103 тижнів окупанти щовівторка і щоп'ятниці розстрілювали у Бабиному Яру людей різних національностей, переважно євреїв (від 100 до 150 тис. осіб).

За наступаючою німецькою армією рухалися спеціально створені чотири айнзацгрупи (дві з них «С» і «Д» діяли в Україні), які мали знищувати «ворожі й расово неповноцінні елементи», особливо євреїв. Але їх методи масових убивств були визнані неефективними для «остаточного вирішення» (айнзацгрупи знищили в Україні близько 500 тис. євреїв). У січні 1942 р. нацистське керівництво приймає рішення про створення на території Польщі шести таборів смерті, обладнаних газовими камерами і крематоріями (Треблінка, Собібур, Майданек, Освенцім, Белжець, Хелмно), до яких вивозились євреї із західних областей України. Для концентрації євреїв перед знищенням створювалась система гетто та єврейських житлових кварталів.

Створення таборів смерті супроводжувалося масовим винищенням населення гетто, яких в Україні нараховувалося понад 350.

На території СРСР протягом 1941—1942 рр. було ліквідовано майже всі гетто, а їх населення відправлено до таборів смерті або знищено на місці.

Фашисти здійснювали тиск на українське населення, щоб не допустити з його боку допомоги євреям. Однак відомо тисячі фактів допомоги євреям із боку українців, навіть із ризиком для власного життя. Тільки в Галичині, за неповними даними, відомо 100 фактів покарання українців за переховування євреїв.

На 2001 р. рішенням парламенту Ізраїлю за рятування євреїв почесним званням «Праведник світу» були удостоєні 1755 українців.

Проблемне запитання.

Чому саме євреї стали об'єктом тотального знищення?

[Учитель може спробувати разом з учнями знайти на нього відповідь. Для цього можна використати факультативні заняття або позаурочні заходи.]

Самостійна робота.

Складіть розгорнутий план за темою «Окупаційний режим в Україні 1941—1944 рр.».

ЗРАЗОК ПЛАНУ

- I. Окупація України німецькими військами та її союзниками.
- II. Окупаційна політика:
 - 1) план «Ост»;
 - 2) адміністративний поділ України:
 - а) рейхскомісаріат «Україна»;
 - б) дистрикт «Галичина»;
 - в) прифронтна зона;
 - г) Трансністрія.
 - 3) «Новий порядок». Масовий терор:
 - а) концтабори, гетто;
 - б) терор, репресії, масові розстріли;
 - в) репресивні органи (СС, СД, гестапо, поліція);
 - 4) пограбування ресурсів України:
 - а) примусова праця населення України;
 - б) пограбування матеріальних і культурних цінностей;
 - в) вилучення у населення продуктів харчування і худоби;
 - г) остарбайтери.
- III. Колабораціонізм.
 - 1) причини;
 - 2) масштаби;
 - 3) особливості.

IV. Рух Опору.

V. Наслідки окупаційної політики:

- 1) людські втрати;
- 2) матеріальні втрати.

6. Життя в евакуації.

Самостійна робота за підручником.

Опрацювати відповідний матеріал підручника та визначити, що спільного й відмінного було в житті громадян УРСР під владою нацистів і в радянській евакуації.

Додаткова інформація

Із території України до Уралу, Сибіру, Казахстану, Середньої Азії було евакуйовано близько 3,8 млн осіб. Евакуйовані на нових місцях опинилися у вкрай складних умовах. Міста не були розраховані на приплив такої кількості жителів. Їх селили до помешкань місцевого населення, будувалося тимчасове житло, яке фактично стало постійним. Про якісь санітарні умови годі було й говорити. Продовольче забезпечення, що здійснювалося по картках, покривало лише мінімальний прожитковий мінімум. Кращим було постачання лише металургів і шахтарів.

Незважаючи на це, люди налагоджували життя, працювали, забезпечуючи фронт усім необхідним. Робочий день тривав 12—14 годин на добу для всіх без винятку по шість днів на тиждень. Робоче місце прирівнювалося до бойового посту солдата на фронті. За спізнення або самовільне залишення робочого місця засуджували як дезертирів на п'ять—вісім років ув'язнення. Більшість працюючих на підприємствах становили чоловіки, не придатні до військової служби, жінки, підлітки.

Дуже складною була ситуація на селі. Сільське господарство, яке й без того вважалося найслабшою ланкою радянської економіки, в умовах війни до того ж позбавилося робочої сили та техніки. Але всупереч цьому завдяки освоєнню нових земель та інтенсифікації праці вдалося забезпечити продовольством країну й уникнути голоду чи епідемії. Велику продовольчу допомогу СРСР надали союзники. Її розміри були достатніми для утримання впродовж усієї війни 10-мільйонної армії.

Трудове подвижництво українських робітників, селян і службовців було важливим чинником у технологічних зрушеннях, що відбувалися в тилу. Спеціалісти з УРСР забезпечили більш високий рівень технологічного та технічного розвитку виробництва у східних районах СРСР.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Яку назву дістав гітлерівський окупаційний режим?
- 2) Розкрийте суть окупаційного режиму.

- 3) Які риси колгоспної системи сприяли її збереженню окупаційною владою?
- 4) Що таке Голокост?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Суть окупаційного режиму — як у місті, так і в селі — полягала в тому, щоб жорстокістю і терором залякати людей, зламати їхній опір і перетворити їх на покірних рабів. Військово-поліцейський апарат проводив організоване пограбування населення, створював нестерпні умови, прирікав на голодне вимирання.

Риси «нового порядку»:

- ліквідація суверенітету або державності завойованих країн (територій);
- економічне пограбування і використання всіх ресурсів в інтересах III рейху;
- расова дискримінація, геноцид, антисемітизм;
- терор, репресії, масові вбивства невинних людей.

Нацистський «новий порядок» в Україні викликав загальне обурення народу, сприяючи масовому зростанню руху Опору.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 5

Тема. **Рух Опору та його течії.**

Мета: схарактеризувати рух Опору та його течії. Розкрити внесок руху Опору в перемогу над фашизмом. Закріплювати навички аналізу й зіставлення історичного матеріалу, уміння розглядати історичні явища в конкретно-історичних умовах. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Окупаційний режим в Україні 1941—1944 рр. Рух Опору», атлас.

Основні поняття і терміни: рух Опору, партизани, похідні групи, «Поліська Січ», ОУН, УПА, Армія Крайова, Армія Людова, підпілля, каральні акції, Центральний штаб партизанського руху, Український штаб партизанського руху, рейди, «рейкова війна».

Основні дати: червень 1941 р. — початок розгортання радянського партизанського руху; 30 червня 1941 р. — проголошення у Львові ОУН(Б) Акта відновлення Української держави; травень 1942 р. — створення Українського штабу партизанського руху; 14 жовтня 1942 р. — створення УПА.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Що таке «новий порядок»?
- 2) На які територіально-адміністративні одиниці була розчленована Україна?
- 3) У плані «Ост» зазначалося: «Україна — найродючіша область Європи. Її завдання — постачати продукти харчування та сировину новій Європі». Яким чином окупанти здійснювали ці плани?
- 4) Яку політику в галузі освіти здійснювали окупанти?
- 5) Схарактеризуйте відмінності окупаційної політики в різних регіонах України.

Індивідуальні завдання.

КАРТКА № 1

- 1) Схарактеризуйте політику окупантів щодо економічного пограбування України.
- 2) Коли було завершено окупацію України гітлерівськими військами?

КАРТКА № 2

- 1) Схарактеризуйте систему масового терору та ідеологічної проробки населення.
- 2) Що є символом Голокосту в Україні?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Розгортання руху Опору та його течій в Україні.

Розповідь учителя*.

Причини розгортання руху Опору.

- 1) Окупація батьківщини загарбниками.
- 2) Жорстокість окупаційного режиму.

* Супроводжується записом на дошці основних положень теми. Цей матеріал можна також подати як структурно-логічну схему.

3) Цілеспрямована діяльність радянського керівництва з організації руху Опору на окупованих територіях.
Форми діяльності руху Опору.

1) Пасивні:

- а) різноманітна допомога партизанам;
- б) відмова співпрацювати з окупаційною владою;
- в) саботаж заходів окупаційної влади;
- випуск неякісної продукції;
- зрив поставок продовольства для окупаційної армії;
- ухилення від робіт тощо.

2) Активні:

- а) партизанський рух;
- б) діяльність підпілля:
- диверсійна діяльність;
- пропагандистська діяльність.

Джерела формування партизанських загонів.

- 1) Залишені в тилу ворога спеціально сформовані загони.
- 2) Окремі солдати і підрозділи, що опинилися в оточенні й не мали змоги прорватися для з'єднання з фронтовими частинами.
- 3) Окремі громадяни, які не були призвані до армії, але були здатні носити зброю і за своїми переконаннями і бажанням готові були вести партизанську боротьбу.
- 4) Примусове залучення до загонів, іноді під страхом смерті.

2. Український національно-визвольний рух в 1941—1942 рр.

Розповідь учителя.

Конфлікт, що розгорався в Європі та світі, не міг залишити осторонь жодну з політичних сил. Українці, які згідно з мирними договорами після Першої світової війни були позбавлені власної держави, знову стали плекати надії, що новий загальноєвропейський конфлікт створить умови для відродження української держави.

Український національний рух напередодні Другої світової війни гуртувався навколо декількох центрів. Перший центр був представлений урядом УНР в екзилі на чолі з Лівичьким, що мав свої представництва в різних країнах Європи. Прибічники УНР не мали чіткої єдиної позиції щодо того, чий бік зайняти. Частина заявила про свою прихильність ідеалам демократії і, відповідно, англо-французької коаліції. Але швидка поразка Польщі, а згодом Франції, переконала прихильників відновлення УНР у тому, що доля України буде вирішуватися в протистоянні Німеччини та СРСР. Тому керівники УНР робили спроби налагодити співпрацю з Німеччиною.

Крім того, військові структури УНР висунули ідею створити на Волині збройні загони «Січі», які з початком радянсько-німецької війни мали організуватися в армію, що разом із німецькими військами мала б звільнити Україну від більшовизму. Реалізація цієї ідеї почалася в середині 1940 р., а в роки Великої Вітчизняної війни вилилася в створення «Поліської Січі» під керівництвом Тараса Бульби (Боровця).

Зверніть увагу!

Усі переговори і спроби налагодити співробітництво з Німеччиною наражалися на категоричне заперечення Гітлером української державності. Проте нацистське керівництво напередодні війни з Польщею, а згодом і з СРСР майстерно намагалося створити в лідерів українського руху враження, що в майбутньому буде позитивно розв'язано «українське питання». Німецьке керівництво, особливо розвідку, цікавив український рух лише з точки зору підривної діяльності проти Польщі та СРСР. Але і в більшості керівників українського руху не було ілюзій щодо нацистської Німеччини, які остаточно розвіялися на початку радянсько-німецької війни, коли нацисти показали своє справжнє обличчя.

Співробітництво з Німеччиною намагалися налагодити й українські монархісти на чолі з П. Скоропадським. Проте нацисти оцінювали його вплив в Україні як вкрай низький і не брали його до уваги у своїх розрахунках.

Найбільш дієву позицію серед українських політичних сил займала ОУН, яка спиралася на розгалужене підпілля на західноукраїнських землях, а також осередки в різних країнах Європи. Але на розробці організацією єдиної лінії в майбутній боротьбі трагічно позначився розкол в ОУН, що оформився в 1940 р., на прихильників голови Проводу українських націоналістів А. Мельника (ОУН(М)) і керівника Крайової екікутиви на західноукраїнських землях С. Бандери (ОУН(Б)). Головним питанням, яке призвело до розбіжностей між двома ОУН, стало визначення стратегії подальшої боротьби.

В умовах розколу обидва крила ОУН продовжували втілювати в життя власні, на їхній погляд, єдино правильні політичні та ідеологічні засади. Керівники обох ОУН виходили з того, що радянська імперія та сталінський тоталітарний режим є головним ворогом українського народу. Звідси випливала основна мета українських політичних сил — рішуча боротьба проти СРСР. Ця боротьба, на думку ОУН(М), могла бути успішною в союзі з іншими державами. Такою державою на той час могла бути лише Німеччина. Тому

ОУН(М) до певної міри орієнтувалася на допомогу Німеччини у побудові української держави. У свою чергу ОУН(Б) вважала, що Українську незалежну соборну державу можна вибороти лише власними силами й революційними методами й засобами боротьби. С. Бандера не відкидав думки і про союзників, але він вважав, що визвольна боротьба — це справа насамперед самого народу. Коли народ не буде готовий до рішучої боротьби за державні ідеали, ніяка зовнішня допомога не приведе до позитивних наслідків. Крім того, він розумів, що, якщо ОУН не буде мати відповідного авторитету в населення, то й союзники не будуть з нею рахуватися. Тому він закликав до завзятої організаційної та політичної роботи на українських землях.

Разом із тим ОУН(Б) не бажала, щоб поневолення України «советаи» змінилося новим поневоленням Німеччиною. Сподіваючись на радянсько-німецьку війну, ОУН(Б), як зазначав один з її лідерів М. Лебідь, готувалася «використати її виключно для того, щоб відбудувати свою самостійну незалежну державу».

Програма подальшої боротьби за незалежність ОУН(Б) була проголошена на Другому великому зборі (Київ, квітень 1941 р.). Вона передбачала, що ця боротьба буде опиратися на сили українського народу. Відкидалася орієнтація на чужі сили, особливо на ворожі українському народові. Ця боротьба мала б більше успіхів, якби проти СРСР повстали всі поневолені народи. Спільна боротьба має проходити під гаслом: «Свобода народам і людині!».

Із метою консолідації українських сил ОУН(Б) виступила ініціатором об'єднання. 22 червня 1941 р. у Києві відбулася нарада, у якій взяли участь представники Державного центру УНР, монархісти-гетьманці, УНДП, Фронт національної єдності та інші організації та партії. ОУН(М) відмовилась від участі в роботі наради. Учасники наради обрали Український національний комітет (УНК). Його головою було затверджено авторитетного українського генерала В. Петріва. Першим заступником голови став член проводу ОУН(Б) В. Горбовий, який фактично перебрав на себе керівництво УНК. Хоча УНК не відіграв якоїсь помітної ролі, він засвідчив прагнення українців до об'єднання для досягнення відновлення української держави.

ОУН(Б) велику увагу приділяла питанню створення української армії, і з цією метою вона використовувала будь-які можливості для підготовки відповідного командного складу і набуття бойового досвіду. За згодою з німецькими військовими і розвідкою діячі ОУН(Б) проходили вишкіл у поліцейських школах, старшинській школі в Києві. Навесні 1941 р. у складі спецпідрозділів Абверу було створено два батальйони «Роланд» і «Нахтігаль».

У той же час ОУН(Б) стала активно формувати похідні групи (загальна кількість 5 тис. осіб), які мали рухатися слідом за німецькою армією і здійснювати пропаганду та агітацію, а також формувати місцеві органи влади, громадські організації, міліцію, суди, щоб поставити Німеччину перед фактом відновлення Української держави. У складі похідних груп був завчасно сформований політичний осередок із провідних діячів ОУН на чолі з Я. Стецьком. Діставшись 30 червня 1941 р. Львова, члени цієї групи налагодили зв'язок із керівниками Крайової езекутиви ОУН, що діяла в підпіллі. Увечері того ж дня були проведені Національні збори (близько 100 осіб). Я. Стецько оголосив «Акт відновлення Української Держави».

Робота з документом.

Акт відновлення Української Держави

(Львів, 30 червня 1941 р.)

1. Волею українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе Організація українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько,

в. р. Голова Національних Зборів [27, с. 187—188]

Запитання до документа.

- 1) Яке перше враження справив на вас документ?
- 2) Які основні ідеї закладені в документі?
- 3) Яка мета проголошення цього Акта? Чи досяг він своєї мети?

Розповідь учителя.

Після проголошення Акта Я. Стецька обрали головою Державного правління, який сформував Крайове правління. Наступного дня львівська радіостанція, яку взяли під контроль бійці батальйону «Нахтігаль», сповістила світ про відновлення Української Держави.

Відразу після проголошення Акта почалося формування відповідних органів влади. Так, було створено міське правління у Львові на чолі з Ю. Полянським, а також Львівське обласне правління на чолі з професором права О. Марітчаком. За кілька днів Крайове правління було реорганізоване в Українське державне правління (УДП).

Цікаво знати

УДП фактично стало урядом. Я. Стецько — прем'єр-міністр і голова департаменту соціальних реформ, М. Панчишин — віце-прем'єр і міністр охорони здоров'я, Л. Ребет — другий віце-прем'єр, В. Петрів — міністр оборони, В. Лисий — міністр внутрішніх справ, І. Федорович — міністр юстиції, Ю. Павликовський — міністр національної економіки, І. Ольховський — міністр фінансів, А. П'ясецький — міністр лісів, В. Радзкевич — міністр народної освіти та релігійних справ, О. Гай-Головко — міністр інформації, І. Климів — міністр координації, Н. Мороз — міністр зв'язку.

Розповідь учителя.

Продеклароване ОУН(Б) будівництво Української держави німецьке керівництвом рішуче відкинуло. Почалися репресії проти членів ОУН(Б). 8 липня 1941 р. провід ОУН(Б) прийняв рішення про перехід до підпільної боротьби. Наступного дня було заарештовано Я. Стецька, згодом інших значних провідників ОУН (серед них С. Бандера), яких було відправлено до концтабору. На всі наполягання німецького керівництва скасувати Акт провідники ОУН(Б) відповіли відмовою. У листопаді 1941 р. було віддано наказ німецьким каральним органам таємно страчувати без суду членів ОУН(Б). Незважаючи на переслідування, провід ОУН сформував групу з 30 осіб, яка мала дістатися Києва і створити український уряд, але вона була перехоплена німецькою розвідкою. На знак протесту проти репресій батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» відмовилися виконувати свої обов'язки. Незабаром вони були розпущені, а командний склад заарештовано.

Незважаючи на це, ОУН(Б) була сповнена рішучості боротися за українську державу. Зрештою було прийнято рішення про початок партизанської боротьби проти окупантів. Почалося формування збройних загонів, які стали основою для формування Української Повстанської Армії (УПА), днем заснування якої вважається 14 жовтня 1942 р. Проте реально вона почала діяти лише на початку 1943 р., коли до її лав на заклик ОУН(Б) влилися 5 тис. членів української поліції.

Сподіваючись на підтримку Німеччини, ОУН(М) також спорядила в Україну похідні групи. Їх завданням було створення українського уряду, який мав перебрати на себе організацію суспільно-політичного, економічного й культурного життя в Україні. Провідну роль в розгортанні діяльності організації відігравав заступник голови проводу ОУН(М) О. Кандиба-Ольжич. 5 жовтня 1941 р. в Києві відбулися установчі збори за участю 130 осіб, на яких було обрано Українську Національну Раду (УНРаду). Головою УНРади було обрано професора М. І. Величковського. УНРада заявила, що вона перебрала на себе зобов'язання належно представляти український народ перед німецькими окупаційними органами, дбати про розвиток економіки, національної культури й освіти, поборювати більшовицьку пропаганду й агітацію, виховувати національно свідому молодь. За кілька днів у Києві було сформовано міську управу на чолі з професором О. Оглобліним, якого згодом змінив професор В. Багазій. Провідники ОУН(М) також очолили місцеве самоврядування в Житомирі, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах. Уже в жовтні вони організували на Київщині освіту в національному дусі, почали випуск газет (понад 100), відкривали «Просвіти». Але 20 листопада 1941 р. керівники УНРади були викликані до окупаційної адміністрації, де їм оголосили про заборону діяльності. Почались арешти активістів ОУН(М) та активістів місцевих рад. Загалом лише в Києві було заарештовано 621 особу, частина з них була страчена в Бабиному Яру. У цей же час загинула й відома українська письменниця О. Теліга.

Більшість президії Київської УНРади на чолі з М. Величковським виїхали до Львова, де об'єдналися з Львівською УНРадою, діяльність якої була дозволена окупаційною адміністрацією. До неї також приєдналися і деякі депутати Союму Карпатської України. Таким чином було здійснено символічний акт про єдність українського народу. Львівську Украну очолив К. Левицький, а з листопада 1941 р. — А. Шептицький. При УНРаді діяв Український крайовий комітет, який займався питаннями національного, суспільного, господарського, культурного життя українства. У люто-

му 1942 р. митрополит А. Шептицький надіслав до Берліна меморандум із приводу геноциду євреїв, а також заявив про права українців на власну державу. Це стало приводом до розпуску нацистами у березні 1942 р. Львівської УНРади.

Серед українських політичних і військових угруповань, що претендували на першість у протистоянні з окупантами, була «Полісска Січ» під проводом М. Боровця (Тарас Бульба). У серпні 1940 р. він прибув на Волинь, де створив збройне підпілля. Із початком війни за завданням німців він вів боротьбу із залишками радянських підрозділів та партизанами на Волині і Поліссі. Під його командуванням було близько 3 тис. бійців. Незабаром він опанував значну територію, де проголосив «Поліську республіку» із центром в Олевську. Йому вдалося налагодити співпрацю з ОУН(М) та гетьманцями. Але наприкінці 1941 р. німці розпустили військово-формування Боровця. Із невеликим загоном М. Боровець пішов у підпілля, а своїх козаків відправив по домівках.

Посилення репресій і свавілля з боку німецького окупаційного режиму змусило отамана Боровця знову взятися за зброю, але вже проти німців. У лютому-березні 1942 р. він організує Українську Повстанську Армію, яка розпочинає збройну боротьбу проти окупантів. Проте в Боровця не склалися відносини з ОУН(Б), яка вимагала від нього повного підпорядкування. Загони ОУН(Б) насильно включали підрозділи Боровця, а також ОУН(М) до складу УПА. Тоді у липні 1943 р. М. Боровець перейменовує свою армію на Українську народно-революційну армію (УНРА). (Налічувала 5 тис. осіб.) У листопаді 1943 р. він намагався шляхом переговорів із німецькою адміністрацією змінити німецьку окупаційну політику в Україні, але під час переговорів був заарештований і відправлений до концтабору. УНРА злилася з УПА.

На початок 1943 р. серед усіх українських партій та організацій легальну роботу продовжував лише Український центральний комітет, що був створений у Кракові в 1940 р. на чолі з В. Кубійовичем. На початку 1944 р. гітлерівці здійснили ще одну хвилю арештів. Так, були заарештовані провідники ОУН(М) А. Мельник, О. Кандиба (Ольжич) та ін.

Таким чином нацистська окупаційна політика не полишила українству іншого шляху, ніж збройна боротьба проти окупантів.

Запитання для закріплення.

- 1) Якими методами намагалися діяти провідники українського національно-визвольного руху? Як ви їх оцінюєте? Чи можна було в тих умовах діяти інакше?

- 2) Чому провідники українського національно-визвольного руху покладали таких значних надій на Німеччину? Чи були вони виправданими?
- 3) Чи можна вважати провідників українського національно-визвольного руху колаборантами?

3. Характеристика течій руху Опору.

Робота за підручником.

Складіть тези за темами.

Варіант 1

«Розгортання, періодизація, організаційне оформлення радянського партизанського й підпільного рухів».

Варіант 2

«Розгортання, періодизація, організаційне оформлення націоналістичного партизанського й підпільного рухів».

Учням доцільно перенести до зошитів таблицю.

ТЕЧІЇ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ (1941—1944 РР.)*

Течії	Радянський	Націоналістичний	Польський
Мета	Визволення від загарбників		
	Відновлення радянської влади	Відновлення української держави	Відновлення польської держави, повернення західноукраїнських земель до складу Польщі
Організаційне оформлення	1941—1942 рр. Партизанські загони, з'єднання; радянське підпілля (3,5 тис. підпільних організацій та груп)	Похідні групи (1941 р.), «Поліська Січ» (1941 р.), УПА (листопад 1942 р.) та інші загони, підпілля ОУН	1941—1942 рр. Армія Крайова, Армія Людова, батальйони хлопські
Кількість**, загалом за вказаний період	200—600 тис. осіб	50—200 тис. осіб (похідні групи — 5 тис. осіб)	10—20 тис. осіб

* Українці також брали активну участь в антинацистському русі Опору в країнах Європи: Франції, Італії, Югославії тощо.

** За різними оцінками.

Закінчення таблиці

Течії	Радянський	Націоналістичний	Польський
Командири	С. Ковпак, О. Сабуров, О. Федоров, М. Наумов. Очолював штаб партизанського руху в Україні Т. Строкач	Командир «Поліської Січі» — Тарас Бульба-Боровець. Командуючі УПА: Д. Клячківський (К. Савур), Р. Шухевич (Т. Чупринка)	Командувач Армії Крайової Б. Комаровський
Основні райони дій	Українське Полісся, Чернігівщина, Сумщина	Волинь, Галичина, українське Полісся	Волинь, Полісся
Специфіка бойових дій	Діяльність партизанів як правило підпорядковувалась і узгоджувалась з потребами фронту: диверсії на залізницях, удари по воєнних об'єктах, розвідка, допомога у переправі через річки тощо. Найбільші координовані операції партизанів: «Рейкова війна» і «Концерт» по зриву перевезень воєнних вантажів на залізницях, а також рейди великих партизанських з'єднань по тилах ворога	Переважно діяла як самооборона населення: <ul style="list-style-type: none"> • витискування окупаційної адміністрації, • захист людей від сваволі влади, • зрив спроб вивозу до Німеччини продовольства, робочої сили, • проведення оборонних боїв із карателями по периметру і всередині контрольованої території. • напади на воєнні об'єкти здійснювались в основному з метою оволодіння зброєю 	Діяла переважно як самооборона польського населення. Засвідчувала претензії Польщі на західноукраїнські землі

 Робота з документами*.
Витяг з оперативного плану проведення першочергових заходів по посиленню партизанського руху в Україні
I. Обстановка

...4. Стан партизанського руху в Україні на 01.01.1943 року характеризується такими цифрами:

а) діючих загонів — 60 із загальною кількістю 9199 осіб, із них витіснено (противником) з території України 24 загони загальною кількістю — 5533 особи;

* Готуються як роздавальний матеріал.

б) із початком війни зареєстровано 675 загонів, загальною кількістю 25 223 особи, з усіма цими загонами зв'язок було або втрачено, або взагалі не відновлено.

Таким чином, зараз в Україні майже немає жодного великого й активного загону, що мав би зв'язок із центром...

II. Висновки за обстановкою

...4. Стан партизанського руху в Україні на сучасний момент потребує форсованого розвитку всіма можливими засобами партизанської боротьби на території УРСР аж до надання допомоги з боку партизанських загонів на окупованій території РРФСР і БРСР.

III. Першочергові заходи щодо посилення партизанського руху в Україні

1. Передислокування українських партизанських загонів із території РРФСР і БРСР в Україну (ЦШПР, січень 1943 р.)

2. Допомога з боку партизанських загонів РРФСР і БРСР шляхом добору, формування й виходу на територію України загонів з українців (ЦШПР, січень 1943 р.).

3. Проведення великих рейдів по території України з метою виявлення й встановлення зв'язків із партизанськими загонами поряд із виконанням загальних завдань...

...6. Створення підпільних обкомів і міськкомів КП(б)У (ЦК КП(б)У й УКР...ШПР, січень 1943 р.).

8. Проведення ряду заходів по розкладу поліції й «національних» формувань противника на території УРСР (УШПР й обласні опергрупи, січень 1943 р.) [27, с. 192—193].

Запитання до документа.

- 1) Яким був стан радянського партизанського руху на початок 1943 р.? Як ви вважаєте, чим це було зумовлено?
- 2) Які заходи передбачалися для активізації партизанського руху? Чи можна вважати їх ефективними?

За що бореться Українська Повстанська Армія?

Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних державах — це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі.

УПА бореться проти імперіялістів та імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької «Нової Європи».

УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистівсько-націонал-соціалістичних програм і політичних концепцій, бо вони є зняряддям завойовницької політики імперіялістів. Тому ми проти російського комуно-більшевизму і проти німецького націонал-соціалізму.

УПА проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіялістичні цілі, «визволяв, брав під охорону, під опіку» інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст — поневолення, насильство, грабунок. Тому УПА бореться проти російсько-большевицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх «опікунів» і «визволителів», поки не здобуде Української Самостійної Соборної Держави, у якій селянин, робітник і інтелігент могли б вільно, заможньо й культурно жити та розвиватися.

УПА бореться за повне визволення українського народу з-під московсько-большевицького ярма, за побудову УССД без поміщиків, без капіталістів та без большевицьких комісарів, енкаведистів й партійних паразитів.

В Українській Державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу. Не маючи загарбницьких цілей та поневолених країн і пригноблених народів у своїй державі, народня влада в Україні не витрачатиме часу, енергії та коштів на творення апарату гноблення.

Українська народня влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу.

У лавах УПА борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів; за УССД; за національне й соціальне визволення; за новий державний порядок та новий суспільний лад [Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—1949. Довідник.— Нью-Йорк, 1994.— с. 17].

Запитання до документа.

- 1) Якою була мета боротьби УПА?
- 2) Який ідеал Української держави вбачали провідники УПА?
- 3) Чи можливо було в тих умовах досягнути проголошену мету?

Цікаво знати

Питання про першого командувача УПА залишається відкритим. Як правило, першим командувачем УПА називають Д. Клячківського (Клим Савур). Останні дослідження дають підставу говорити, що першим командувачем УПА, що стояв у витоків її формування, був Василь Івахів («Сонар», «Сом»).

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Які течії руху Опору існували в Україні в роки війни?
- 2) Коли був проголошений Акт відновлення Української держави?
- 3) Коли було створено УПА?
- 4) Коли було створено Український штаб партизанського руху? Хто його очолив?
- 5) Назвіть імена найвідоміших командирів радянських партизанських з'єднань, що діяли в Україні.

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Таким чином, рух Опору в Україні в роки Другої світової війни поєднував у собі боротьбу як проти нацистської окупації, так і за відновлення української держави. Радянський і націоналістичний партизанський та підпільні рухи наближали час перемоги. Однак вони залишалися на різних політичних позиціях, тому радянські війська й партизани та УПА перебували в стані відкритої війни, що послаблювало рух Опору.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати реферати за темами: «Українські збройні формування у складі німецької армії», «Внесок УПА в перемогу над гітлерівською Німеччиною», «Внесок радянського партизанського руху в перемогу над гітлерівською Німеччиною», «Боротьба окупантів із рухом Опору».
- 3) Підготувати повідомлення про одного з командирів руху Опору за зразком.

ЗРАЗОК

Сидір Артемович Ковпак (1887—1967) був досить примітною особою в радянському партизанському русі. Війну він зустрів вже немолодою людиною — у 1941 р. йому виповнилося 54 роки. Він був учасником Першої світової війни, громадянської війни (воював проти Денікіна у лавах партизанського загону і в складі Червоної Армії проти Врангеля). Напередодні війни Ковпак очолював Путивльський міськвиконком Сумської області. Коли місто було загарбано ворогом, він організував партизанський загін, який згодом переріс у велике партизанське з'єднання.

Ковпак виявився талановитим партизанським командиром. Він був хоробрим, розумним і хитрим, уміло розбирався в людях. Міг жорстко вимагати виконання наказу, безжалісно ставитися до зрадників і боягузів, але й міг із розумінням поставитися до помилок.

Під командуванням Ковпака з'єднання здійснило низку складних і небезпечних рейдів по тилах ворога. За роки війни ковпаківці пройшли більше ніж 10 тис. км і розгромили гарнізони ворога в 39 містах, підірвали десятки ворожих ешелонів із бойовою технікою тощо.

Найнебезпечнішим був рейд у Карпати через райони, контрольовані УПА і не охоплені радянським партизанським рухом. Під час цього рейду при загадкових обставинах загинув комісар з'єднання С. Руднев.

Будучи по суті цивільною людиною, Ковпак за роки війни став генерал-майором і був двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

У 1944 р. з'єднання було перейменовано в 1-шу українську партизанську дивізію ім. С. Ковпака, яка брала участь у рейдах на територію

Польщі та Словаччини. Командував нею Вершигора. Сам Ковпак у цих рейдах участі не брав, Сталін заборонив йому.

Про свою партизанську діяльність С. Ковпак залишив спогади: «Від Путівля до Карпат», «Зі щоденника партизанських походів», «Партизанськими стежками».

По війні С. Ковпак став депутатом Верховної Ради УРСР. Від 1947 до 1967 р. був заступником Голови Верховної Ради УРСР. Із 1967 р. член Президії ВР УРСР.

УРОК № 6

Тема: **Початок визволення України від нацистських загарбників (1943 р.).**

Мета: схарактеризувати бойові дії в Україні в 1943 р. Показати героїзм визволителів. Розкрити значення битви за Дніпро. Закріплювати навички самостійної роботи. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в роки Другої світової війни», атлас.

Основні поняття і терміни: Сталінградська битва, Курська битва, «Східний вал», битва за Дніпро.

Основні дати: 18 грудня 1942 р. — визволення радянськими військами першого населеного пункту на території України; 2 лютого 1943 р. — капітуляція німецьких військ у Сталінграді; 5 липня — 23 серпня 1943 р. — Курська битва; серпень 1943 р. — III Надзвичайний Великий Збір ОУН(Б); 21 вересня — 6 листопада 1943 р. — битва за Дніпро. Визволення Києва.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ

Робота з поняттями й термінами.

Дайте визначення понять.

- 1) Колабораціонізм — це...
- 2) Партизанський рух — це...
- 3) Рух Опору — це...
- 4) УПА — це...
- 5) Підпілля — це...
- 6) Похідні групи — це...
- 7) «Новий порядок» — це...
- 8) Голокост — це...

Історичний диктант.

- 1) Назвіть імена трьох найвідоміших командирів радянського партизанського руху в Україні.
- 2) У 1941 р. радянський партизанський рух був успішним чи ні?
- 3) У формуванні УПА вирішальну роль відіграла ОУН(Б) чи ОУН(М)?
- 4) «Поліську Січ» очолював...
- 5) Похідні групи формували:
 - А загони УПА;
 - Б ОУН;
 - В радянські партизани;
 - Г загони УПА і ОУН.
- 6) Назвіть течії руху Опору, що утворилися в Україні після окупації гітлерівськими військами.
- 7) Акт відновлення української державності було проголошено ... р.
- 8) Якою була головна мета діяльності айнзацгруп?
- 9) Основний регіон діяльності УПА:
 - А західноукраїнські землі та Волинь;
 - Б Правобережна Україна;
 - В Лівобережна Україна;
 - Г степова частина України.
- 10) Хто був командувачем УПА?
- 11) Які польські збройні формування руху Опору діяли в Україні?
- 12) Український штаб партизанського руху було створено в ... р. Його очолив...

Заслуховування та обговорення кращих рефератів.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Цей етап уроку можна провести за одним із варіантів.

Варіант I

1. Визволення Донбасу, Лівобережної України. Битва за Дніпро.

Розповідь учителя.

Після розгрому гітлерівців у битві під Сталінградом почалося їх вигнання з України. Першим населеним пунктом, звільненим наприкінці грудня 1942 р. від німецьких військ, було село Півнівка Міловського району Луганської області. Війська Воронезького і Південно-Західного фронтів звільнили більшу частину Харківщини ра-

зом із Харковом і частину Донбасу. Передові частини радянських військ навіть підійшли до Дніпропетровська і Запоріжжя, таким чином просунувшись на 700 км углиб окупованої території України. Однак невдовзі стрімке просування радянських військ було зупинено. У лютому 1943 р. німці завдали відчутних контрударів, у результаті яких радянським військам довелося знову залишати територію України. 15 березня 1943 р. німецькі війська знову захопили Харків, а 18 березня — Белгород. Під контролем радянських військ залишилися лише північ Ворошиловоградської області і східна частина Харківської. У результаті німецьких контрударів утворився Курський виступ, так звана Курська дуга, де від квітня до липня 1943 р. панувало відносно затишшя. Обидві сторони готувалися до рішучих боїв.

Курська битва розпочалася 5 липня 1943 р. наступом німецьких військ і тривала 50 днів. Унаслідок важких кровопролитних боїв краді танкові дивізії нацистів були знищені. Склалися сприятливі умови для наступальних операцій Червоної Армії, у тому числі й в Україні.

Німецьке командування, реально оцінюючи свої можливості, вирішило перейти до оборони. 11 серпня було віддано наказ про будівництво на річках Дніпро і Молочна системи укріплень, яка одержала назву «Східний вал».

Поки тривало спорудження «Східного валу», гітлерівці всіма можливими засобами стримували натиск військ Червоної Армії на Правобережжя й у Донбасі. Але перевага в живій силі й техніці визначила результат воєнних дій на користь Червоної Армії.

ОПЕРАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ЗІ ЗВІЛЬНЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І ВИСАДКА В КРИМУ (1943 Р.)

- 1) Грудень 1942 р. — звільнення першого населеного пункту на території УРСР — село Півнівка Міловського району Ворошиловоградської (тепер Луганської) області.
- 2) Наступ Південно-Західного і Південного фронтів. Звільнення північної частини Донбасу (29 січня — 18 лютого 1943 р.).
- 3) Наступ Воронежського і Центрального фронтів. Звільнення Харкова та східної частини Донбасу (2 лютого — 6 березня 1943 р.).
- 4) Контрнаступ німецьких військ. Утрата Харкова і північно-східної частини Донбасу (19 лютого — 25 березня 1943 р.).
- 5) Ізюмо-Барвенковська операція (17—25 липня 1943 р.).
- 6) Міуська операція (17 липня — 2 серпня 1943 р.).
- 7) Харківсько-Белгородська операція (3—23 серпня 1943 р.).
- 8) Донбаська операція (13 серпня — 22 вересня 1943 р.).

- 9) Чернігово-Прип'ятьська операція (26 серпня — 1 жовтня 1943 р.).
- 10) Битва за Дніпро складалася з ряду операцій по форсуванню Дніпра і звільненню Києва (серпень—грудень 1943 р.).
- 11) Мелітопольська операція (26 вересня — 5 листопада 1943 р.).
- 12) Запорізька операція (10—14 жовтня 1943 р.).
- 13) Дніпропетровська операція (жовтень 1943 р.).
- 14) Керчінсько-Ельтигенська операція (31 жовтня — 11 грудня 1943 р.).

У серпні силами Степового та Воронежського фронтів було проведено Харківсько-Белгородську операцію. У ніч на 23 серпня розпочався вирішальний штурм Харкова, а вранці місто було очищене від окупантів.

У вересні-жовтні 1943 р. окупанти залишили Донбас, міста Слобожанщини, індустріальні центри Подніпров'я.

Відступаючи, німці прагнули перетворити Лівобережжя на пустелю. Рейхскомісар України Е. Кох у розпорядженні представникам німецької адміністрації Лівобережжя вимагав знищувати все, що не можна було вивезти в тил.

«...Необхідно добитися того, щоб при відході з районів України не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнеру зерна, жодної рейки, щоб не зберігся жоден дім, жодна шахта, яка б не була виведена з ладу на довгі роки, щоб не лишилося жодного колодязя, який би не був отруєний. Противник повинен знайти дійсно повністю спалену і зруйновану країну...»

Лише стрімкий наступ радянських військ урятував Лівобережну Україну від повного знищення.

Урешті-решт німці дійшли висновку, що зупинити радянські війська на Лівобережжі неможливо. В умовах наростаючого наступу радянських військ було прийнято рішення про відведення армії за Дніпро. Тепер уся надія покладалася на «Східний вал», для укріплення якого німці зібрали не лише свої кращі інженерні сили, а й радянських військовополонених та місцевих жителів.

Німецьке командування намагалося використати повноводну річку з високим правим берегом як природне укріплення. Населення зганялося з 300-кілометрової смуги уздовж Дніпра. Значна частина міст — Дніпропетровськ, Кременчук, Полтава — була розорена й спалена. На Дніпрові кручі гітлерівці стягли групу армій «Центр» у складі 62 дивізій.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ У БИТВІ ЗА ДНІПРО

Назва	Німеччина	СРСР
Солдати, тис. осіб	1240 тис. осіб	2633 тис. осіб
Танки, одиниць	2100	2400
Гармати/міномети, одиниць	12 600	51 200
Літаки, одиниць	2100	2850

Наприкінці вересня 1943 р. Червона Армія контролювала територію у 700 кілометрів уздовж лівого берега Дніпра. У планах осінніх операцій 1943 р. першочерговим завданням було захоплення плацдармів на правому березі Дніпра, закріплення там і розгортання наступальних операцій на Правобережжі.

Радянські війська за допомогою партизанів наприкінці вересня 1943 р. у дуже складних умовах форсували Дніпро й створили плацдарми на північ від Києва. Плацдарми були і на ділянках південніше Дніпра.

Увесь жовтень радянське командування вело підготовку до штурму Дніпра. Прагнучи піднести бойовий дух військ, які з виходом на територію України поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно в Перший, Другий, Третій і Четвертий Українські фронти.

ФРОНТИ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК, ЩО ДІЯЛИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
В 1943—1944 РР.

Воронезький фронт	Степовий фронт	Південно-Західний фронт	Південний фронт
↓	↓	↓	↓
Перший Український фронт (М. Ватутін)	Другий український фронт (І. Конєв)	Третій Український фронт (Р. Малиновський)	Четвертий Український фронт (Ф. Толбухін)

Штурм Дніпра супроводжувався надзвичайно великими, часом не виправданими жертвами. Десятки і десятки тисяч новобранців, так званих «піджаків» — неозброєних, ненавчених юнаків, поспіх мобілізованих у придніпровських областях України — стали жертвами штурму (на Лівобережжі до лав Червоної Армії в 1943 р. було мобілізовано близько 1 млн осіб). Їх тіла вкривали плацдарми на Правобережжі. Пояснювалося це тим, що в ставленні вищого радянського керівництва і військового командування до визво-

лених від нацистів жителів України відчувалася недовіра. Вона нерідко переростала в мстивість, прагнення примусити жителів республіки «спокутувати кров'ю» своє перебування в окупації. Це був один з виявів жорстокості війни, яка помножувалася на жорстокість й несправедливість тоталітарного режиму, що керував воєнними діями.

Спочатку вирішальний наступ передбачалося розпочати з Букринського плацдарму, але всі спроби вирватися на оперативний простір не мали успіху. Радянські війська втратили близько 250 тис. військових. Тоді головний удар було перенесено на Лютизький плацдарм. Звідси почався наступ танкового угруповання, перекинутого з Букринського плацдарму. Тут радянські війська на ділянці прориву зосередили сили, які переважали ворога за кількістю танків у 4,5 разу, гармат — у 9 разів. Загалом на Лютизькому плацдармі було зосереджено 600 танків, 2,5 тис. гармат та реактивних мінометів.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ НА ЛІНІІ І УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ
НА 3 ЛИСТОПАДА 1943 Р.

Назва	Німеччина	СРСР
Солдати, осіб	500 000	660 000
Танки, одиниць	400	675
Гармати/міномети, одиниць	6360	7000
Літаки, одиниць	665	700

У перші дні листопада розпочалися вирішальні бої за Київ. Сталін віддав наказ узяти Київ до річниці Жовтневої революції. Цей наказ було виконано. 6 листопада 1943 р. Київ було визволено. У звільненні міста брали участь і солдати Першої чехословацької бригади.

Далі радянські війська просунулися на захід й оволоділи Житомиром, але утримати місто не змогли. Німецьке командування, отямившись від поразки й підтягнувши резерви, завдало могутніх контрударів, намагаючись повернути Київ. Але радянські війська відбили контрнаступ німецьких військ й підготували умови для подальшого наступу вглиб української території.

За героїзм, проявлений у битві за Дніпро, 2438 воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, близько 10 тис. одержали бойові ордени — це більше, ніж під час будь-якої іншої операції Другої світової війни.

2. «Рейкова війна», «Концерт».

Розповідь учителя.

У міру розгортання наступальних операцій радянських військ налагоджується взаємодія з діями партизанів. Силами партизанів було розроблено й здійснено низку заходів, спрямованих на знищення комунікацій ворога, створення перешкод для його просування та підвозу підкріплень тощо. Одна з таких операцій отримала назву «Рейкова війна» і була проведена в 1943 р. під час Курської битви.

Коли розпочався контрнаступ радянських військ на Курській дузі, в ніч на 3 серпня, 167 партизанських загонів на території Росії, Білорусії, України одночасно завдали удару по залізницях. У першу ж ніч було висаджено в повітря 42 тис. рейок, а згодом було завдано ударів по мостах і залізничних станціях. Ця операція порушила роботу залізничного транспорту ворога і створила чимало перешкод і труднощів.

Проте сучасні дослідники стверджують, що ця операція не мала для ворога катастрофічного характеру. Ремонтні бригади спрацювали досить чітко, і рух транспорту було швидко відновлено. Крім того, на їх думку, удар по рейках був помилкою, бо ворог мав великий запас рейок (11 млн). Удар слід було наносити по ешелонах із технікою та військами. Підрив ешелону блокував роботу залізниці на декілька діб, а не годин.

Партизанським загонам було надано честь пройти парадом по Мінську.

Друга велика операція під назвою «Концерт» була проведена партизанами у вересні 1943 р., коли радянські війська підходили до Дніпра. Вона була продовженням «Рейкової війни» і мала такі самі цілі й наслідки.

Також значну допомогу надали партизани наступаючим частинам радянської армії при форсуванні Дніпра й визволенні Правобережної України, а особливо Білорусії.

3. Волинська трагедія.

Розповідь учителя.

Учитель будує розповідь на матеріалі структурно-логічної схеми.

ТРАГЕДІЯ ВОЛИНИ (1943 Р.)

Причини трагедії

Драматична історія польського та українського народів у XVI—XVIII ст., сповнена особливо жорстокими селянськими бунтами й козацькими повстаннями, що придушувалися в потоках крові й залишили у свідомості багатьох поколінь давні незабуті взаємні кривди та почуття соціальної несправедливості.

Досвід і висновки з програної українцями війни з Польщею в 1918—1919 рр., які вказували на Польщу як одну з головних перешкод у побудові незалежної України.

Неврегульовані загальнополітичні умови після Першої світової війни, що позбавили українців можливості мати власну державність

Національна політика II Речі Посполитої на східних територіях, що ґрунтувалася на засадах націоналізму й усунення інших національностей від участі в державному й громадському житті (справа автономії та самоврядування, проблема земельної реформи, освітня політика, порушення громадянських прав і свобод, репресії проти українців). Вона не ліквідувала давні суспільні конфлікти, а навпаки — їх загострювала.

Терористична і саботажна діяльність УВО, а потім ОУН на території Польщі в міжвоєнний період. Антипольська діяльність ОУН під час Другої світової війни, що виникла здебільшого з прийнятої ідеології інтегрального націоналізму Д. Донцова і формувала свідомість українського суспільства в дусі ненависті до поляків, як таких, що стоять на перешкоді незалежності України.

Підбурювана роль обох тоталітарних режимів — радянського і німецького — у підсиленні українсько-польського конфлікту.

Деморалізуючий вплив війни, яка спричинила велике моральне спустошення й відхід від норм соціальної поведінки, обумовив кривавий і злочинний характер конфлікту.

Безкомпромісні позиції польського уряду і керівництва ОУН у територіальному питанні

Політично-військова стратегія ОУН і УПА передбачала реалізацію таких головних завдань

Організація військових відділів ОУН на теренах Волині та Полісся, а потім у Східній Галичині.

Опанування якнайбільших теренів Волині, усунення з них німецької адміністрації.

Створення основ української адміністрації, підпорядкованої ОУН і УПА.

Підпорядкування всіх партизанських відділів керівництву ОУН(Б) (у тому числі відділів Т. Бульби, ОУН(М), не зупиняючися перед застосуванням сили).

Усунення або знищення «польського елемента» на Волині та у Східній Галичині, як перешкоду українських прагнень до незалежності

Хронологія подій

Дата	Подія
30 червня 1941 р.	У Львові проголошено Акт відновлення Української Держави та створено її уряд (Українське Державне Правління (УДП)) на чолі з Я. Стецьком. Нацистський режим не визнав цього політичного рішення
5, 9 липня 1941 р.	Арешт фашистами С. Бандери у Кракові, Я. Стецька у Львові
15 вересня 1941 р.	Оголошення фракції ОУН(Б) поза законом. Масові арешти й убивства членів організації. Перехід ОУН(Б) до підпільної форми боротьби

Продовження таблиці

Дата	Подія
Жовтень 1941 р.	Остаточне формування фашистської адміністративної системи на Волині
Листопад 1941 р.	У Галичині та на Волині поляки почали активно створювати свій рух опору — Армію Крайову (АК). Для утримання цієї партизанської армії поляки часто проводили реквізицію продуктів у місцевого населення. Керівництво АК, подібно до еміграційного уряду, розглядали Волинь як частину «кресов всходніх», тобто польських східних територій, і неодноразово на міжнародному рівні заявляли про необхідність у повоєнний час відтворити Польську державу в межах 1939 р. Створення регулярних загонів АК завершилося до лютого 1942 р.
Грудень 1941 р. — лютий 1942 р.	Перші поодинокі напади польського підпілля на українське населення на території Польщі. Метою нападів на українське населення Холмщини було знищити тих українців, які працювали в фашистській адміністрації. Загибло близько 400 осіб, серед яких були священники та вчителі
Початок 1942 р.	Польські антиукраїнські акції у Володавському, Грубешівському, Томашівському та Холмському повітах на Холмщині, згідно із заявою Товариства «Холмщина», у роки війни польські бойові формування тільки в одному Грубешівському повіті спалили понад 50 українських сіл
Березень-квітень 1942 р.	Перші напади на польське мирне населення. У Дубенському, Рівненському, Луцькому, Здолбунівському, Кременецькому повітах і на Поліссі було вбито близько 2 тис. поляків
Квітень 1942 р.	На II конференції ОУН(Б) заявлено про необхідність поліпшення українсько-польських відносин на базі незалежності держав. Проголошено необхідність визнання права українського народу на західноукраїнські землі. Засуджено шовіністичні настрої серед поляків та їхні спроби захопити адміністративно-господарський апарат західноукраїнських земель. Разом із тим було ухвалено рішення про посилення революційної діяльності і підготовку до утворення повстанської армії. Поряд із діючими на теренах Волині відділами «Поліської Січі» М. Боровця (Т. Бульба) організовано відділи, що підпорядковувалися ОУН(Б)
Липень 1942 р.	Відбулися перші українські репресивні акції проти поляків у сільських адміністраціях та лісництвах, що були створені нацистами
14 жовтня 1942 р.	Утворення Української Повстанської Армії (УПА), яку очолив Д. Клячківський (К. Савур)
13 листопада 1942 р.	Перші жертви серед польського мирного населення (с. Обірки Луцького повіту)
24—25 грудня 1942 р.	Напад польського загону на с. Пересоповичі

Продовження таблиці

Дата	Подія
Січень 1943 р.	Польське населення Волині створює загони Селянської оборони
17—23 лютого 1943 р.	III конференція ОУН(Б). Затверджено рішення про перехід до відкритої форми боротьби з нацистським режимом та радянською владою. Прийнято остаточне рішення про формування УПА. Рішення про етнічні чистки ця конференція офіційно не приймала, проте було зроблено заяву про те, що ОУН та УПА будуть вести боротьбу проти всіх озброєних ворогів Української держави, з радянськими й німецькими військами та польськими військовими формуваннями включно. Згодом районні організації ОУН(Б) отримали свободу чинити стосовно польського населення так, як вважають за потрібне
15 березня — 10 квітня 1943 р.	До УПА приєдналося близько 5 тис. українців, що служили у допоміжній поліції. При переході було захоплено значну кількість німецької зброї. Замість українців, до допоміжної поліції фашисти набирають поляків, які відзначилися у боротьбі з українцями
Березень—квітень 1943 р.	Жертви серед мирного польського населення у Луцькому, Рівненському, Дубнівському та Здолбунівському повітах. Головним виправданням своїх дій здійснювачі операцій називали відплату
Квітень—травень 1943 р.	Масові жертви серед польського населення Сарненського та Костопільського повітів. Перші «відплатні акції» поляків проти українського населення, які проводили загони польської поліції, польські бази самооборони; згодом їх проводили все частіше й за все більшої участі регулярних військових з'єднань
Червень 1943 р.	Масові напади українських загонів на польське населення у Дубнівському та Луцькому повітах
5 червня 1943 р.	Делегат польського уряду видає наказ стосовно координації заходів польського населення Волині з метою самооборони
7 липня 1943 р.	Спроба знайти порозуміння з українськими представниками делегата польського уряду
11 липня 1943 р.	Акція деполонізації Волині, організована керівництвом ОУН(Б). У Володимирському повіті українські загони здійснили напад на щонайменше 99 польських сіл (згідно з польськими джерелами: 167 населених пунктів) і масово винищили польське населення. У результаті акцій проти мирного населення на Волині від рук поліції та українських націоналістів загинуло близько 40 тис. поляків (задокументовано втрати 36 750 осіб, відомі імена та прізвища 19 401 людини). Утрати української сторони на Волині визначають у декілька тисяч. М. Боровець (Т. Бульба) відмовився підкоритися керівництву ОУН(Б). Керівник ОУН(Б) М. Лебідь виступив проти, але гору взяла позиція волинського крайового проводу на чолі з Д. Клячківським (К. Савур)

Закінчення таблиці

Дата	Подія
Серпень 1943 р.	Ускладнення українсько-польських стосунків на Галичині
21—25 серпня 1943 р.	III Надзвичайний Великий Збір ОУН(Б). Підтверджено політику боротьби за Незалежну Соборну Україну. Головою проводу ОУН(Б) було призначено Романа Шухевича (Т. Чупринка) (до нього фактичним лідером УПА був Дмитро Клячківський)
Жовтень 1943 р.	Комюніке ОУН, у якому засуджено українсько-польський конфлікт на Волині
27 жовтня 1943 р.	«Наказ № 1/43» ОУН, який заборонив антипольські дії
Середина грудня 1943 р.	Напередодні католицького свята Різдва Христового на Волині прокотилася нова хвиля антипольських акцій
Січень 1944 р.	Прибуття на Волинь полковника К. Бомбінського. Починається процес створення нової польської дивізії, яка отримала назву 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової. Згідно з планами польського підпілля, головний виступ проти українських збройних формувань мав відбутися з наближенням Червоної Армії
Кінець січня 1944 р.	27-а Волинська піхотна дивізія АК, до складу якої увійшли партизанські загони, частина членів самооборони й підпілля, що діяли в містах (разом близько 7 тис. осіб), здійснила напад на УПА, захопивши території від Ковеля до Турії та Бугу. Із цих територій було вигнано українське мирне населення
Початок 1944 р.	Переміщення центру антипольських акцій з Волині в Галичину
1 вересня 1944 р.	Офіційна відмова ОУН(Б) від антипольських акцій. ОУН(Б) почала шукати порозуміння з АК з метою спільної боротьби проти радянських окупантів. Головнокомандувач УПА у Східній Галичині Василь Сидор (Шелест) видав наказ, який стримував масові антипольські акції «за винятком польського елемента, що співробітничав з НКВС»
Висновок. Український народ мав повне право прагнути до здобуття незалежності, проте методи й засоби, що застосовувалися ОУН і УПА проти польського населення, не можуть бути виправдані. Не мають виправдання й польські акції проти українського населення.	

Проблемні запитання.

1. Чому стала можливою Волинська трагедія? Свою точку зору обґрунтуйте.
2. Як ви вважаєте, хто винен у цій трагедії?

Варіант II

Самостійна робота за підручником.

Користуючись текстом підручника, складіть тези згідно з планом уроку.

- 1) Визволення Донбасу, Лівобережної України.
- 2) Битва за Дніпро.
- 3) Особливості діяльності руху Опору в 1943 р.
- 4) Волинська трагедія.

Варіант III

Історичний диктант.

- 1) Перший населений пункт, звільнений на території України — це... (*с. Півнівка*).
- 2) Визволення Лівобережної України та Донбасу почалося після перемоги в... (*Курській битві*).
- 3) Визволення Лівобережної України та Донбасу відбулось в ... р. (1943 р.).
- 4) Донбаська операція радянських військ відбулася... (*13 серпня — 22 вересня 1943 р.*).
- 5) Відступаючи з Лівобережної України і Донбасу, німці проводили політику... (*«випаленої землі»*).
- 6) У I, II, III, IV Українські фронти були перейменовані у ... (*Воронезький, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти*).
- 7) «Східний вал» — це... (*система німецької оборони вздовж правого берега Дніпра. Тут передбачалося зупинити наступ радянських військ*).
- 8) Форсування Дніпра радянськими військами почалось... (*у ніч на 21 вересня 1943 р.*).
- 9) У вересні радянські війська оволоділи на правому березі Дніпра ... (*20-ма*) плацдармами.
- 10) «Сірі піджаки», «чорносвитники» — це... (*новобранці, що були поспіхом мобілізовані на Лівобережжі та невідготовленими кинуті в бій при форсуванні Дніпра*).
- 11) Для здійснення вирішального наступу на Київ радянське командування спочатку обрало... (*Букринський плацдарм*). Проте ця спроба виявилася невдалою.
- 12) Наступ на Київ, який завершився визволенням міста, здійснювався з... (*Лютизького плацдарму*).
- 13) Київ було звільнено від гітлерівських загарбників... (*6 листопада 1943 р.*).

- 14) У визволенні Києва разом із радянськими військами брала участь і... *(Чехословацька бригада під командуванням генерала Л. Свободи).*
- 15) У 1943 р. рейд у Карпати здійснило партизанське з'єднання під командуванням... *(С. Ковпака).*
- 17) III Надзвичайний Великий Збір ОУН(Б) відбувся... *(у серпні 1943 р.).*
- 18) «Волинська трагедія» була зумовлена конфліктом між... *(українцями та поляками).*

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Перемога в якій битві дала змогу радянським військам приступити до визволення України?
- 2) Коли відбувалася битва за Дніпро?
- 3) Коли було звільнено Київ?
- 4) Які зміни відбулися в радянському партизанському русі в 1943 р.?
- 5) Якими були головні рішення III Надзвичайного Великого Збору ОУН(Б)?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Після перемоги радянських військ у Сталінградській та Курській битвах почалося звільнення території України. Гітлерівські війська, що відступали під ударами радянських військ, застосовували тактику «випаленої землі»: знищення всіх промислових об'єктів і матеріальних цінностей на території, із якої передбачався відступ. Щоб зупинити наступ радянських військ уздовж правого берега Дніпра, було споруджено «Східний вал» — систему оборонних споруд. Проте «Східний вал» не стримав радянського наступу. Героїчна битва за Дніпро завершилася форсуванням радянськими військами Дніпра та визволенням Києва.

У діяльності руху Опору 1943 р. відбулися значні зміни. Радянський партизанський рух став більш організованим і почав координувати свої дії з наступаючими військами. Здійснювалися глибокі рейди по тилах німецьких військ.

III Надзвичайний Великий Збір ОУН(Б), який відбувся в серпні 1943 р., засвідчив ідеологічні зміни, що сталися в його організа-

ції. ОУН(Б) відмовилася від ідеології «інтегрального націоналізму» на користь демократичних ідеалів.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 7

Тема. **Завершення Великої Вітчизняної війни. Героїзм українського народу.**

Мета: схарактеризувати процес завершення визволення України. Показати участь українців у визволенні народів Європи. Розкрити становище на західноукраїнських землях у 1944—1945 рр. Закріплювати навички аналізу й зіставлення історичного матеріалу, уміння розглядати історичні явища в конкретно-історичних умовах. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в роки Другої світової війни», атлас.

Основні поняття і терміни: Корсунь-Шевченківська операція («Другий Сталінград»), Українська Головна визвольна рада (УГВР), депортація, дивізія СС «Галичина».

Основні дати: січень-лютий 1944 р. — Корсунь-Шевченківська операція («Другий Сталінград»); травень 1944 р. — початок депортації кримських татар, греків, вірмен, болгар з Криму у східні райони СРСР; червень 1944 р. — заснування Української Головної визвольної ради (УГВР); 28 жовтня 1944 р. — завершення визволення України; 9 травня 1945 р. — День перемоги над гітлерівською Німеччиною.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Як відбувалося звільнення Лівобережної України та Донбасу?
- 2) Доведіть, що під час битви за Дніпро був проявлений масовий героїзм радянських солдатів.
- 3) Як проходила операція по звільненню Києва?
- 4) Які зміни в діяльності руху Опору відбулися в 1943 р.?

Індивідуальні завдання.

КАРТКА № 1

Як проявився тоталітарний характер радянського режиму під час битви за Дніпро?

КАРТКА № 2

Схарактеризуйте зміни, що відбулись в ідеології ОУН.

КАРТКА № 3

Які чинники сприяли успішному наступу радянських військ у 1943 р. в Україні?

КАРТКА № 4

Чому німецьке командування надавало великого значення утриманню території України у своїх руках?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Визволення Правобережної України й західноукраїнських земель.

Робота за підручником.

Користуючись текстом підручника та роздавальним матеріалом, складіть тезовий план.

ОПЕРАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ПО ЗВІЛЬНЕННЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ*

- 1) Житомиро-Бердичівська операція (січень 1944 р.)
- 2) Корсунь-Шевченківська операція (початок 24 січня 1944 р.)
- 3) Рівненсько-Луцька операція (лютий 1944 р.)
- 4) Нікопольсько-Криворізька операція (початок 30—31 січня 1944 р.)
- 5) Проскурівсько-Чернівецька операція (початок 4 березня 1944 р.)
- 6) Умансько-Ботошанська операція (початок 5 березня 1944 р.)
- 7) Одеська операція (березень 1944 р.)
- 8) Кримська операція (початок 8 квітня 1944 р.)
- 9) Львівсько-Сандомирська операція (початок 13 липня 1944 р.)
- 10) Яссько-Кишинівська операція (початок 20 серпня 1944 р.)
- 11) Карпатсько-Ужгородська операція (жовтень 1944 р.)

Запитання та завдання.

- 1) Що зумовлювало шалений опір ворога при визволенні Правобережної України й західноукраїнських земель?

* Готується як роздавальний матеріал.

- 2) Назвіть операції, у результаті яких було визволено Правобережну Україну й західноукраїнські землі.
- 3) Якою ціною було звільнено Україну від окупантів?

Отже, підсумовує вчитель, у результаті проведених у січні—жовтні 1944 р. чотирма Українськими фронтами воєнних операцій територія українських земель була остаточно звільнена від гітлерівських загарбників.

8 жовтня 1944 р. було визволено останній населений пункт УРСР у межах кордонів 1941 р. (ст. Лавочне).

14 жовтня 1944 р. в Києві відбулося урочисте засідання з нагоди визволення України.

28 жовтня 1944 р. було визволено Ужгород — останній населений пункт у межах сучасних кордонів України.

Бойові дії на території України тривали 1225 днів (83,3 % від загальної тривалості Великої Вітчизняної війни).

— 2. Примусове виселення народів — новий злочин сталінського режиму. —

Самостійна робота за підручником.

Опрацювати відповідний матеріал підручника.

Цікаво знати

Із південних регіонів України та Криму було виселено 238,5 тис. кримських татар, половина з яких загинули, 14,7 тис. греків, 8,5 тис. вірмен, 12,4 тис. болгар.

Бесіда за запитаннями.

- 1) Із якою метою було проведено ці операції?
- 2) У чому звинувачувалися народи, що були піддані репресіям?

Додаткова інформація

**Наказ № 0078 / 42 по НКВС і Наркомату оборони
(22 червня 1944 р.)**

Останнім часом в Україні, особливо в Київській, Полтавській, Вінницькій, Рівненській та інших областях спостерігаються відверто ворожі настрої українського населення проти Червоної Армії і місцевих органів Радянської влади. В окремих районах і областях українське населення вороже противиться виконувати заходи партії й уряду по відновленню колгоспів і здачі хліба для потреб Червоної Армії, хліб закопується в ями. У багатьох районах ворожі українські елементи, переважно з осіб, що ухиляються від мобілізації в Червону Армію, організували в лісах «зелені» банди, які не тільки підривають воєнні ешелони, а й нападають на невеликі воєнні частини, а також убивають місцевих представників вла-

ди. Окремі червоноармійці й командири, потрапивши під вплив напівфашистського українського населення й мобілізованих українців із визволених областей України, стали розлагатись і переходити на бік ворога. Із виценоведеного видно, що українське населення стало на шлях відкритого саботажу Червоної Армії й Радянської влади й прагне до повернення німецької окупації. Тому, з метою ліквідації й контролю над мобілізованими червоноармійцями і командирами звільнених областей України

Наказую:

1. Вислати у віддалені райони Союзу РСР всіх українців, що проживали під владою німецької окупації.

2. Виселення здійснювати:

- а) у першу чергу українців, які працювали і служили у німців;
- б) у другу чергу вислати решту українців, які знайомі з життям під час німецької окупації;
- в) виселення почати після того, як буде зібраний врожай і зданий державі для потреб Червоної Армії;
- г) виселення здійснювати лише вночі й раптово, щоб не дати можливості сховатися одним і не дати знати членам його сім'ї, що перебувають у Червоній Армії.

3. Над червоноармійцями і командирами з окупованих областей встановити такий контроль... [27, с. 264—265].

Але ці плани не були реалізовані. Як говорив у своїй промові на XX з'їзді КПРС М. Хрущов, українців виявилось занадто багато, не було такої території, куди їх виселити. Проте цей наказ був виконаний частково. До 1952 р. з УРСР було депортовано (переважно із Західної України) близько 1 млн жителів.

Деякі дослідники стверджують, що цей документ є фальшивкою, створеною німецькими спецслужбами. Проте вагомих доказів не наводиться.

_____ 3. Рух Опору на завершальному етапі війни. _____

_____ а) Радянський партизанський рух. _____

Розповідь учителя.

Боротьба радянських партизанів і підпільників у тилу німецьких військ була важливим фактором, що забезпечував успішне просування радянських військ.

На завершальному етапі визволення України основною метою діяльності радянських партизанських з'єднань було:

- сприяти діям Червоної Армії у визволенні України;
- засвідчувати присутність представників радянської влади на ще окупованій території;
- вести роз'яснювально-агітаційну роботу;

- у міру визволення території України переносити свою діяльність на територію Румунії, Угорщини, Словаччини та Польщі.

Незважаючи на скорочення окупованої території, радянський підпільний та партизанський рух набирав все більшого розмаху. У 1944 р. на Правобережжі діяло 350 підпільних організацій та понад 200 партизанських з'єднань, загонів та диверсійно-розвідувальних груп. Особливістю партизанського руху цього часу була його тісна взаємодія з радянською армією, яка і надалі у своїх операціях спиралася на допомогу партизанів. Швидке просування військ І Українського фронту було забезпечене визволенням партизанами районів Рівненської та Волинської областей. Партизанські загони взяли активну участь у звільненні 47 міст, серед яких Рівне, Луцьк, Умань, Камінь-Каширський тощо. Тривали рейди партизанів по глибоких тилах ворога, у яких брали участь 19 з'єднань і 25 окремих загонів. У січні—квітні 1944 р. тривав Львівсько-Варшавський рейд 1 Української партизанської дивізії з'єднання Ковпака під командуванням П. Вершигори. Під час рейду партизани пройшли з боями 2100 км територією України, Білорусії, Польщі. У той же час здійснило рейд західноукраїнськими землями і з'єднання під командуванням М. Наумова.

У міру зменшення зони окупації Український штаб партизанського руху розформовував частину партизанських загонів, приєднавши їх до складу діючої армії. Решта продовжила свою діяльність на території сусідніх країн. Суттєвою була допомога радянських партизанів у боротьбі словацького народу під час національного повстання 1944 р.

На території Польщі діяло сім з'єднань і 26 окремих загонів, а також багато диверсійно-розвідувальних груп.

На територіях Румунії та Угорщини діяли спеціальні диверсійно-розвідувальні групи.

Антифашистська боротьба на території України справила чималий вплив на активізацію опору в західноєвропейських країнах. До нього приєднувалися українці, які тікали з концтаборів. Там вони ставали активними учасниками антифашистського руху у Польщі, Югославії, Греції, Франції, Італії.

Додаткова інформація

У складі французького руху Опору існували три окремі українські відділи: курінь ім. Богуна, курінь ім. Т. Шевченка та відділ поручика Круковського, що утворилися з відділів українців, які воювали у складі німецької армії і перейшли на бік партизанів. Крім того, у складі французького руху Опору воювало чимало українців-військовополонених, що втекли

з концентраційних таборів. Одним із таких бійців був колишній лейтенант Червоної Армії В. Порик, який створив і очолив партизанський загін. Він загинув у бою і був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу, став визнаним національним героєм Франції.

На території України, окупованій гітлерівськими військами, 80 % населення складали українці. У п'яти найбільших партизанських з'єднаннях, що діяли в Україні, тільки 46 % бійців були українцями, у з'єднанні Ковпака — тільки 30 %. Із всього складу радянських партизанів росіяни складали 52,9 %, білоруси — 33,9 %, українці — 5,9 %, інші національності — 7,3 %. УПА майже на 90 % складалася з українців.

б) Діяльність ОУН—УПА.

Розповідь учителя.

На початок 1944 р. УПА налічувала 50 власне українських куренів і 15 куренів, до складу яких входили представники інших народів. У них налічувалося 80 тис. українців і 20 тис. представників інших національностей.

Тільки-но радянські війська здійснили наступ на Правобережжя, командування УПА прийняло рішення про передислокацію основних частин УПА в найбільш придатні для боротьби райони (Карпати та Волинь) та розпуск небоєздатних формувань. У результаті вжитих заходів кількість вояків УПА скоротилася майже наполовину. Із наближенням радянських військ до районів, контрольованих УПА, вона практично припинила воєнні дії проти німецьких військ. Остання антиповстанська операція проти УПА по прочісуванню Карпат була проведена вермахтом улітку 1944 р. Проте бажаних результатів вона не дала. В обмін на розвідувані дані абвер (німецька розвідка) зобов'язався постачати УПА зброєю та боеприпасами. УПА готувалася до тривалої боротьби проти радянської влади. Її головною метою у цей час було запобігти утвердженню радянської влади на західноукраїнських землях. Бойові дії між УПА і радянською армією розпочалися у березні 1944 р. У червні 1944 р. з ініціативи ОУН(Б) було засновано Українську Головну визвольну раду (УГВР) — орган керівництва повстанським рухом. Він складався з 25 осіб, 10 з яких були членами ОУН(Б). Президентом УГВР став К. Осмак.

Цікаво знати

Після звільнення С. Бандери з концтабору 5 жовтня 1944 р. із ним зустрівся німецький генерал Бергер, який мав донести до українського провідника інформацію, що Німеччина змінює свою політику щодо УПА і пропонує співробітництво. Але Бандера відмовився від пропозиції. У звіті про зустріч Бергер зазначав: «Бандера — це незручний, упертий і фанатичний слов'янин. Своїй ідеї він відданий до останнього. На даному етапі надзви-

чайно цінний для нас, опісля небезпечний. Ненавидить як росіян, так і німців».

Незважаючи на нищівні поразки в ході наступальних операцій радянських військ на території України, нацисти не змінили свого негативного ставлення до її самостійності. У лютому 1944 р. був заарештований А. Мельник, у травні був страчений один із керівників підпілля ОУН(М) Олег Кандиба (Ольжич). У 1944 р. головний штаб вермахту видав інструкцію, у якій зазначалося: «З огляду на їхню ненадійність, не може бути й мови про якісь спільні дії з УПА...». Лише у вересні 1944 р., після втрати території України, нацисти звільнили з концтаборів лідерів ОУН С. Бандеру, Я. Стецька, А. Мельника та інших, сподіваючись, що їхня боротьба проти радянської влади в Україні дасть змогу полегшити становище нацистських військ на фронтах. Лідери ОУН категорично відмовилися йти на співробітництво з гітлерівською Німеччиною. У той же час УПА не заперечувала можливості поповнити свій збройний потенціал за рахунок німецької армії та її союзників, зокрема угорської.

Дії УПА в цей період проходили під гаслом, яке проголосив Р. Шухевич:

«Домагатися, щоб жодне село не визнало радянської влади. ОУН має діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не залякувати, а фізично знищувати. Не потрібно боятися, що люди проклянуть нас за жорстокість. Нехай із 40 мільйонів українського населення залишиться половина — нічого страшного в цьому немає».

Запитання.

Розкрийте ваше ставлення до наказу Р. Шухевича.

Розповідь учителя.

Починаючи із січня 1944 р. розгорілися бої УПА з радянською армією (див. таблицю). Для ведення антипартизанської боротьби у західні області України було передислоковано значні підрозділи військ НКВС. Поштовхом до широкомасштабних акцій проти УПА стало смертельне поранення командуючого I Українським фронтом генерала М. Ватутіна (помер 15 березня 1944 р. у київському госпіталі), який потрапив у засідку бійців УПА на схід від Рівного.

За період від лютого 1944 до 1 січня 1946 р. радянськими військами і військами НКВС (згідно зі звітом наркому НКВС УРСР Т. Строкача) проти УПА було проведено 39 773 операції, вбито 110 785 осіб, заарештовано 15 969 повстанців і 8370 членів ОУН; 50 058 учасників УПА з'явилися з повинною; 160 тис. дезертирів і тих, що ховалися від призову до Радянської Армії. Було вилучено 60 930 одиниць вогнепальної зброї.

БОРОТЬБА З УПА

Період, дата	Зміст
I. Грудень 1944 — червень 1945 р.	Три широкомасштабні антиповстанські операції із залученням великої кількості регулярних військ, військ НКВС, бійців партизанських загонів, каральних загонів (понад 200 тис. з важким озброєнням і авіацією). 40 тис. малих операцій
II. 1946 р.	«Велика блокада». Для проведення операції залучалося понад 60 тис. бійців регулярної армії, НКВС
III. 1947—1950-ті рр.	Систематичні операції по знищенню, витісненню за межі УРСР загонів УПА

У боротьбі з УПА загинуло 30 тис. цивільних (партійні, державні керівники, голови колгоспів, керівники підприємств, учителі, лікарі тощо), понад 25 тис. військових, міліціонерів, прикордонників.

Крім бойових операцій застосовувалися й інші методи боротьби з повстанцями:

- облави та арешти тих, хто підозрювався у співробітництві з повстанцями;
- арешт і депортація у східні райони СРСР підозрілих у зв'язках з повстанцями, членів їх сімей та близьких. Такі акції тривали до 1949 р. Загалом було депортовано понад 200 тис. осіб;
- проведення масових мобілізацій до лав Радянської Армії, що підривало соціальну базу повстанського руху;
- агітація, пропаганда, ідеологічний тиск на мирне населення;
- дії переодягнених у повстанців загонів НКВС, які влаштовували терор щодо місцевого населення;
- створення загонів самооборони;
- здійснення політики радянізації;
- проголошення амністій учасникам повстанського руху. Перша була проголошена в травні 1945 р. Нею скористалися 41 тис. повстанців, дезертирів і тих, хто ховався від призову до Радянської Армії. Також було амністовано 17 тис. осіб, яких раніше було заарештовано. До 1949 р. було проголошено ще чотири амністії, але вони вже не мали таких наслідків.

У період 1944—1946 рр. УПА діяла досить великими з'єднаннями, визволяла райони, у яких намагалася налагодити систему влади, здійснювала пропагандистські рейди на території, не охоплені боротьбою, і в сусідні країни. Але після каральних акцій НКВС і Радянської Армії УПА переходить до боротьби невеликими загонами, головна мета яких — перешкодити утвердженню радянської влади.

Події на західноукраїнських землях не мають однозначного пояснення.

Так, С. Кульчицький стверджує, що починаючи з 1944 р. на західноукраїнських землях розгорілася справжня громадянська війна. На противагу йому Ю. Шаповал пише: «Ця теза, на мою думку, абсурдна. Яка війна? Кого з ким? Насправді не було ніякої «громадянської війни» або «братовбивчої» війни. Були патріоти, які боролися за свободу і незалежність власного народу. І були колонізатори, які цю боротьбу придушували брутальними засобами...»

Робота з документом.

Опрацюйте поданий документ і з'ясуйте суть радянського режиму та методи його утвердження.

**Із доповідної записки військового прокурора військ
МВС Українського округу Г. Кошарського секретарю ЦК КПУ М. Хрущову
«Про факти брутального порушення радянської
законності в діяльності так званих спецгруп МДБ»**

МДБ УРСР та його управління у західних областях з метою виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля широко використовують так звані спецгрупи, що діють під виглядом бандитів УПА... Однак, як свідчать факти, грубо-провокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп і допущені їхніми учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й беззаперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в західних областях України [37, с. 111].

4. Чи була для українців війна 1941—1945 рр. Великою Вітчизняною?

Це питання доцільно опрацювати у вигляді дискусії.

На початку дискусії можна навести різні точки зору стосовно значення подій 1941—1945 рр. для України.

5. Втрати України. Джерела та ціна перемоги.

Робота з документами.

Використовуючи поданий документ і матеріал підручника, з'ясуйте ціну перемоги за таким планом.

- 1) Людські втрати (прямі, непрямі).
- 2) Матеріальні збитки.
- 3) Демографічні втрати. (Щодо цього пункту учням можна навести такі дані: з чоловіків 1923—1924 рр. народження залишилося живими лише 3—5 %).

- 4) Політичні наслідки.
- 5) Міжнаціональні відносини, національний склад.

Офіційні радянські дані про втрати в Україні за час війни (1945 р.)*

На основі актів, складених у колгоспах, громадських організаціях, державних підприємствах і установах, встановлено, що на території УРСР німецько-фашистські загарбники:

а) знищили і замучили 4496 тис. радянських громадян, у тому числі 3178 тис. мирних жителів — чоловіків, жінок, дітей, і 1318 тис. військовополонених, 2023 тис. радянських громадян вивезли в німецьке рабство;

б) зруйнували і спалили 714 міст і робітничих містечок, понад 28 тис. сіл (459 сіл було знищено разом з їх мешканцями), спалили і зруйнували понад 2 млн будівель, більше ніж 540 тис. надвірних будівель, залишили без житла понад 10 млн осіб.

Німецько-фашистські загарбники зруйнували 16 150 промислових підприємств, на яких працювало близько 2,3 млн робітників; знищили чи вивезли 127,8 тис. електромоторів, 81,6 тис. металоріжучих верстатів, зруйнували 29,8 тис. км залізничних колій, у тому числі 28,7 тис. км колій магістральних залізниць, 1,9 тис. будівель залізничних станцій, 14 тис. поштово-телеграфних закладів, знищили 18 тис. лікувальних закладів, 32,9 тис. шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів та науково-дослідних інститутів, 19,2 тис. бібліотек.

Зруйнували і розграбували 27,9 тис. колгоспів, 872 радгоспи і 1,3 тис. МТС. Відібрали і вивезли до Німеччини 7594 тис. голів великої рогатої худоби, 3311 тис. коней, 9333 тис. голів свиней, 7317 тис. голів овець і кіз, 59 297 тис. шт. свійської птиці.

Німецько-фашистські загарбники завдали майнових збитків громадянам і народному господарству УРСР на суму 285 млрд крб у державних цінах 1941 р. [24, с. 625—626].

Зверніть увагу!

Радянська статистика не враховує евакуйованого майна, що не повернулося в Україну, а також те майно, що було знищено радянською владою у 1941—1942 рр. під час відступу.

Розповідь учителя.

Ціна перемоги виявилась занадто дорогою. Чому вона була саме такою?

В історичній і публіцистичній літературі на це питання існують дві точки зору.

Перша: це стало результатом раптового нападу гітлерівців та їхньої жорстокої окупаційної політики, безжального знищення мирного населення.

* Готується як роздавальний матеріал.

Друга: це стало результатом панування сталінської системи, яка не цінувала людського життя. Перемога за будь-яку ціну. Завалити ворога трупами своїх солдатів.

Як писав у своєму щоденнику О. Довженко:

«В урочистій грізній промові Жукова не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання... наче ці 30, якщо не 40, мільйонів жертв і героїв не жили... Перед великою їхньою пам'яттю, перед кров'ю і муками не встала площа на коліна, не задумалась, не зітхнула, не зняла шапок (літо 1945 р.)».

Запитання для дискусії.

Із якою з наведених точок зору ви згодні? Відповідь аргументуйте.

Для з'ясування джерел перемоги слід навести учням такі твердження:

- 1) Переваги жорстоко централізованої, командної системи управління економікою і суспільством, пристосованої до надзвичайних ситуацій.
- 2) Організаційна й партійно-політична діяльність Комуністичної партії.
- 3) Патріотизм, мужність та героїзм народу.
- 4) Висока ступінь соціально-політичної єдності суспільства.
- 5) Полководче мистецтво воєначальників.
- 6) Інтернаціональна єдність народів СРСР.
- 7) Вплив природничо-кліматичних чинників.

Із зазначеними твердженнями не всі учні будуть згодні. Цей перелік можна доповнити або уточнити. Учням можна запропонувати поставити ці твердження за ступенем значущості, висловити свою незгоду з певними твердженнями. Обов'язковою умовою цієї самостійної роботи є обґрунтування учнем своєї думки. Роботу можна виконати у вигляді таблиці.

Джерела перемоги	Факти, обґрунтування

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) У результаті яких операцій було звільнено Правобережну Україну і західноукраїнські землі?
- 2) Коли було повністю визволено українські землі?

- 3) Які заходи здійснювала радянська влада на звільнених територіях?
- 4) Що таке депортація?
- 5) Які народи були піддані депортації у 1944 р.?
- 6) Який внесок зробили воїни-українці у звільнення народів Європи від нацистсько-німецького панування?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

У 1944 р. у результаті блискуче проведених операцій територію України було повністю визволено від нацистської окупації. Проте для українців війна не закінчилася. Воїни-українці, що воювали у складі Радянської Армії, продовжили боротьбу за звільнення країн Європи від німецької окупації. Тим часом у західних областях України розгорталася справжня громадянська війна між прихильниками радянської України і прихильниками ідеї незалежної України. У нерівну боротьбу зі сталінським режимом вступила УПА. Таким чином, для України 9 травня 1945 р. мир не настав.

Друга світова війна дорого коштувала Україні: великі людські жертви й матеріальні втрати. Українці зробили вагомий внесок у перемогу над нацистською Німеччиною.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати реферат за темами: «Відбудова народного господарства в 1943—1945 рр.», «Участь радянських партизанів у Словацькому національному повстанні та рухові Опору країн східної Європи», «М. Кузнецов — диверсант-розвідник чи терорист?», «Внесок воїнів-українців у перемогу над нацистською Німеччиною та її союзниками».

УРОК № 7А*

Тема: **Культура України в роки війни.**

Мета: схарактеризувати розвиток української культури в роки війни. Розкрити, яким був внесок української творчої інтелігенції у перемогу над фашизмом. Познайти учнів з основними здобутками української культури в роки Другої світової

* Можна провести як окремий урок.

війни. Формувати інтерес учнів до культурних надбань українського народу. Виховувати високі моральні якості на кращих зразках національної культури.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в роки Другої світової війни», атлас, репродукції картин, портрети діячів культури.

Основні поняття і терміни: агітація, пропаганда, евакуація, відбудова, фронтові бригади.

Основні дати: осінь 1941 р. — евакуація Академії наук УРСР до Уфи (Башкирія); 1943 р. — вихід на екрани кінофільмів О. Довженка «Перед боєм», «Мати», «Україна в огні»; 1944 р. — вірш В. Сосюри «Любіть Україну».

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Який внесок зробила Україна в перемогу над нацистською Німеччиною?
- 2) Назвіть причини депортації кримських татар, вірмен, болгар у 1944 р.
- 3) Чи можна боротьбу УПА проти сталінського режиму вважати громадянською війною?

Заслуховування та обговорення кращих рефератів.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Освіта і наука УРСР у роки війни.

Розповідь учителя.

Війна стала великим випробуванням для української науки і культури. Вона руйнувала історичне надбання українського народу, завдавала великої шкоди історичним пам'яткам, освіті, науці, мистецтву.

Обставини воєнного часу змусили евакуювати школи України у східні райони СРСР, де в місцях компактного проживання українців відкривалися школи з українською мовою навчання. Майже 5,5 тис. українських педагогів працювали в Саратовській, Куйбишевській, Сталінградській, Новосибірській, Пермській, Свердловській, Омській областях РРФСР та Середній Азії. Тут функціонували близько ста загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання.

Із початком війни припинили свою діяльність і були евакуйовані в глибинні райони СРСР вищі навчальні заклади. Частково відновити їх роботу вдалося тільки 1942 р.: у Казахстані розпочав ро-

боту об'єднаний український університет у складі Київського та Харківського університетів, Одеський університет у Туркменії. Наукові установи України також було перебазовано у східні райони СРСР. Більшість підрозділів Академії наук УРСР та її Президія розміщувалися в Уфі (з 1943 р. — у Москві). Поєднуючи свої зусилля з ученими і науковцями інших республік, представники української науки брали активну участь у розробці нових видів озброєння. У роки війни тематика багатьох інститутів була орієнтована на потреби воєнного часу.

При президії АН УРСР був створений Науково-технічний комітет сприяння обороні, який очолив президент АН УРСР О. Богомолець.

На оборонні програми працювали вісім лабораторій фізико-технічного інституту АН УРСР. Вони розробляли військові прилади для авіації, радіолокації і пеленгування. Інститут чорної металургії випробував бойові якості артилерійських систем. Інститут будівельної механіки виконував завдання командування ВПС. Науковці Інституту електрозварювання АН УРСР на чолі з відомим ученим Є. Патеном розробили метод автоматичного дугового зварювання під флюсом, який застосовували під час збирання корпусів танків, що покращило якість танків та швидкість їх виробництва. Завдяки цьому радянська танкова промисловість випустила танків у два рази більше, ніж Німеччина (102 тис. проти 48).

Академік О. Богомолець разом із колегами Інституту клінічної фізіології винайшов сироватку для лікування ран. Тільки за 1943 р. її було виготовлено 3 млн доз препарату. Учені Інституту біохімії АН УРСР (академік О. Палладін) створили препарат для згортання крові. У Новосибірську діяв інститут-госпіталь із діагностики і терапії проникаючих поранень грудної клітки. Завдяки розробленим новим методам лікування вдалося значно скоротити смертність серед поранених. Група наукових працівників клінічної медицини під керівництвом академіка М. Стражеско, досліджуючи інфекцію і сепсис ран, удосконалили систему лікування, завдяки якій вдалося врятувати сотні тисяч бійців. Хірург-офтальмолог академік В. Філатов очолив у Ташкенті Український інститут хвороб ока, успішно здійснював операції на рогівці ока і тим самим урятував зір багатьом пораненим бійцям.

Великим був внесок і вчених-суспільствознавців, головним завданням яких було зміцнення морального духу народу та армії.

На визволених територіях відновлювали роботу школи, вищі навчальні заклади, підрозділи АН УРСР. Мільйони дітей, а також доросле населення сіли за парти, велика кількість молоді заповни-

ла студентські аудиторії вузів. У 1945 р. в Україні стали до ладу 30,5 тис. шкіл, 154 вищі навчальні заклади, сотні середніх спеціальних навчальних закладів. Відновлюються науково-дослідні інститути системи Академії наук України, утворюється ряд нових, зокрема в галузі кібернетики. Інститут мови та літератури в 1945 р. видає «Нариси історії української літератури», проте вже через рік приймається розгромна постанова ЦК КП(б)У про перекирчування і помилки у висвітленні історії української літератури в зазначеному нарисі. Постанова засуджувала «прояви ворожих буржуазно-націоналістичних тенденцій» у дослідженні літературних процесів.

— 2. Внесок українських діячів культури в перемогу над ворогом. —

Розповідь учителя.

Вагомий внесок у розгром фашистських загарбників належить українській літературі та мистецтву. На фронт добровільно відправилися А. Головка, І. Ле, С. Скляренко, Я. Качура, Л. Первомайський, П. Усенко та інші. Загалом 109 з 200 членів Спілки письменників України були на фронтах. Загинув кожен четвертий. За роки війни українські письменники написали понад 120 книжок, збірок, брошур. В основному українські письменники працювали військовими кореспондентами, редакторами 50 фронтних видань (газет, фронтних листків).

31 липня 1941 р. вийшов перший номер газети «За радянську Україну!», призначеної для партизанів. До редколегії газети входили М. Бажан, В. Васильківська, А. Корнійчук.

Військовим кореспондентом газети «Красная Армия», потім — «Известия» був О. Довженко, що добровільно прибув на Південно-Західний фронт. За воєнні заслуги він був нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора.

У роки війни публіцистика стала головною зброєю майстрів слова. О. Довженко опублікував у цей час глибоко реалістичні твори «Перед боєм», «Мати» (1943). У трагічні дні гітлерівської навали були створені незабутні кінострічки О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), «Перемога на Правобережній Україні» (1945). Улітку 1943 р. була завершена одна з головних робіт великого митця — «Україна в огні», яка викликала гостру критику сталінського керівництва.

Героїко-патріотичні теми знайшли своє віддзеркалення у творах М. Бажана «Клятва», «Данило Галицький», П. Тичини «Йдемо на бій», «Перемагають і живуть!», М. Рильського «Слово про рідну матір», А. Малишка «Україно моя», В. Сосюри, О. Корнійчука, що

піднімали бойовий дух бійців і командирів, надихали їх на героїчні вчинки.

Тема захисту вітчизни стала основою творчості українських художників. Вони працювали над створенням плакатів, листівок, карикатур*.

Понад 100 фронтових концертних бригад, до яких входили відомі актори українського театру З. Гайдай, І. Паторжинський, П. Вірський, Ю. Тимошенко, Ю. Березін та інші, були відряджені на фронт. Із великою віддачею працювали творчі колективи майже 50 евакуйованих з України театрів. Основна увага приділялась виступам у військових частинах, госпіталях, колгоспах, на заводах і фабриках.

У ці роки патріотичні твори написали композитори Ю. Мейтус, К. Данькевич, художники М. Дерегус, О. Шовкуненко, М. Глущенко. Сотні бойових кілометрів пройшов по німецьких тилах разом з українськими партизанами фотокореспондент Я. Давидзон. Його фотоархів залишив для нащадків героїчну галерею відважних командирів і рядових бійців.

Велику роль у мобілізації й піднятті бойового духу населення на боротьбу з фашизмом справляло радіо. Воно ставало джерелом достовірної інформації на фронтах для громадян, що мешкали на окупованих територіях. У листопаді 1941 р. почали роботу українські радіостанції ім. Т. Шевченка в Саратові та «Радянська Україна» в Москві. У 1942 р. розпочала віщання радіостанція «Партизанка». Із 1943 р. у прифронтовій смузі стала працювати пересувна радіостанція «Дніпро».

Не припинила своє існування преса. У тилу видавалися українські республіканські газети «Комуніст» (з 1943 р. «Радянська Україна») та «Советская Украина» (з 1944 р. — «Правда України»), «Література і мистецтво» та журнали «Україна», «Українська література» та інші.

У роки війни важливим ідеологічним засобом стало кіно. Документальна хроніка яскраво доповнювала інформацію газет та радіо. Не припинялось і створення художніх фільмів. Евакуйовані Київська та Одеська кіностудії створили фільми «Олександр Пархоменко», «Як гартувалася сталь», «Партизани в степах України» та інші. У 1943 р. режисер Марк Донскої зняв фільм «Райдуга» за однойменною повістю Ванди Василевської. Цей фільм

* Показ репродукцій плакатів: О. Олександров «Роздаavimo фашистську гадину!» (1941); серія В. Касіяна «Гнів Шевченка — зброя перемоги» (1942—1943), «У бій, слов'яни», «У фашистській неволі»; В. Корецький «Воїн Червоної Армії, врятуй»; В. Литвиненко «Україна вільна!» (1944).

став найкращим досягненням українського художнього кіно повоєнного часу. Картина одержала премію Академії кіномистецтва США «Оскара», а в 1946 р. була удостоєна Державної премії СРСР.

Українська культура в роки Другої світової війни виховувала почуття любові до України й ненависті до загарбників, розкривала історичне значення боротьби з нацизмом.

Після звільнення України в обласних та районних центрах відновлювали роботу місцеві театри, у пристосованих приміщеннях розпочинали демонструвати кінофільми. Виходили місцеві газети, починали працювати обласні та районні бібліотеки, налагоджувалася робота видавництва тощо.

3. Розвиток культури на окупованих територіях. Нищення окупантами української культури.

Розповідь учителя.

Нацистсько-німецька окупація нанесла велику шкоду розвитку української культури. Нова влада дозволяла в Україні тільки початкову освіту для дітей віком від 9 до 12 років. Українська молодь була позбавлена можливості одержати повноцінну вищу освіту. Невимовне обурення серед українців Галичини викликала заборона на існування Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Трагедією для України стало пограбування нацистами її культурних цінностей. Спеціальна інструкція, яка надійшла з Берліна до окупованих областей, повідомляла: «Як тільки війська займуть яке-небудь велике місто, негайно туди виїдять начальники спецкоманд з різними спеціалістами. Вони оглядають музеї, картинні галереї, виставки, культурні й художні установи, з'ясовують, у якому стані вони перебувають, і конфіскують усе, що становить цінність». За матеріалами Державної Надзвичайної Комісії по розслідуванню злочинів нацистських загарбників було встановлено: в Україні окупанти зруйнували 151 музей, 9 тис. клубних приміщень, 660 кінотеатрів, 110 корпусів вузів, понад 8 тис. шкіл, 62 театральні приміщення, вивезли до Німеччини 330 тис. найцінніших музейних експонатів та понад 50 млн книг. Зруйновано і пошкоджено велику кількість пам'ятників архітектури. Жертвами нацистського «нового порядку» стали відомі представники української інтелігенції І. Рогач, О. Теліга, О. Кандиба (Ольжич) та багато інших.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Назвіть здобутки українських учених у роки війни.

- 2) Як можна схарактеризувати внесок українських митців у перемогу над ворогом?
- 3) Якими були наслідки гітлерівської окупації для української культури?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Ані тяжкі роки війни, ані величезні втрати, ані фашистський «новий порядок» не припинили культурний розвиток України. Інтелектуальна міць українського народу, його література і мистецтво не схилилися перед наступом фашизму. Культура народу в умовах війни надійно служила його самозбереженню, утвердженню гуманістичних ідеалів.

Мобілізаційний потенціал засобів культури і патріотизм митців був використаний сталінським режимом для перемоги над ворогом. Тільки скінчилась війна, українська культура зазнала від сталінського режиму нових руйнувань і репресій.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати реферати за темами: «Початок відбудови системи освіти УРСР (1943—1945 рр.)», «Літературна творчість бійців УПА», «Преса на окупованій території», «Пограбування цінностей українського народу».

УРОК № 8

Тема. **Наш край у 1939—1945 рр.**

Мета: схарактеризувати події, що відбувались у нашому краї в роки війни. Розкрити героїзм мешканців нашого краю. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в роки Другої світової війни», атлас.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Яку мету ставили нацисти в галузі освіти?

- 2) Розкажіть про внесок українських учених у справу перемоги над нацистською Німеччиною.
- 3) Схарактеризуйте особливості розвитку образотворчого мистецтва в роки війни.
- 4) Чому сталінський режим змушений був послабити ідеологічний тиск на суспільство? Які зміни в ідеології сталінського режиму відбулися в роки війни?
- 5) Яким був внесок діячів культури в перемогу над ворогом?

Заслуховування та обговорення кращих рефератів.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Урок пропонуємо провести за наведеним планом.

- 1) Початок війни:
 - а) загальне суспільно-політичне становище в краї;
 - б) мобілізаційні заходи;
 - в) евакуація;
 - г) заходи щодо реорганізації господарської діяльності.
- 2) Бойові дії на території регіону:
 - а) організація оборони;
 - б) вступ військ ворога на територію регіону;
 - в) відступ частин Червоної Армії;
 - г) окупаційний режим;
 - д) рух Опору.
- 3) Визволення краю від гітлерівських загарбників:
 - а) бої за визволення краю;
 - б) втрати краю (людські, матеріальні).
- 4) Наші земляки на фронтах війни.

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати есе за темами: «Наш край на початку радянсько-німецької війни», «Герої-земляки на фронтах Великої Вітчизняної війни», «Наше місто (село) в роки окупації», «Участь ваших земляків у діяльності руху Опору».
- 3) Підготуватися до узагальнюючого контролю.

УРОК № 8А*

Тема: **Узагальнення знань за темою «Україна в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.). Велика Вітчизняна війна (1941—1945 рр.).»**

Мета: повторити, закріпити й узагальнити матеріал теми, розвивати вміння, навички, які формувалися на уроках цієї теми. Виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: перевірка й облік знань, умінь і навичок.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в роки Другої світової війни», атлас, збірник завдань для тематичного оцінювання.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ УРОКУ

Необхідність здійснення учителем періодичної систематизації знань, умінь і навичок, що набуваються учнями під час вивчення матеріалу, та оцінювання їх рівня не підлягає сумніву. У шкільній практиці реалізація цих завдань здійснюється на уроках узагальнення й оцінювання за окремими темами, розділами та підсумками курсу в цілому.

Метою повторювально-узагальнюючих уроків, відповідно до досягнень вітчизняної педагогіки, вважається:

- систематизація й узагальнення набутих учнями знань, удосконалення вмінь і навичок;
- створення в учнів цілісної картини подій, явищ і процесів, які раніше розглядалися частинами;
- допомога учням у переході від знання окремих фактів до їх узагальнення та встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними.

Унаслідок цього узагальнення як форма навчальної діяльності учнів є процесом формування в них умовиводів загального характеру, які виникають у результаті осмислення окремих історичних фактів, поєднання їх у дещо єдине й формування загального висновку.

Звичайно, кожний урок має також супроводжуватися підбиттям підсумків за розглянутим на ньому матеріалом. Проте саме уроки узагальнення повинні вивести засвоєння учнями окремих фактів на якісно новий рівень.

У сучасній методиці викладання історії в школі використовуються різні форми повторення й узагальнення матеріалу:

- відповіді на запитання в процесі розгорнутої бесіди за вивченою темою;

* Доцільно провести за рахунок резервного часу.

- складання логічних схем, повторювально-узагальнюючих, хронологічних і синхроністичних таблиць;
- виконання картографічних завдань;
- аналіз наочних історичних джерел;
- робота з документами та першоджерелами за розглянутим матеріалом;
- визначення проблеми й проведення уроку-дискусії з її обговорення;
- підготовка й заслуховування повідомлень учнів за матеріалом теми;
- урок-мандрівка країною, історія якої вивчається.

Урок узагальнення не повинен перетворюватися на механічне відтворення учнями всього вивченого матеріалу. Здійснити це за 45 хвилин усім учням неможливо й недоцільно. Варто також пам'ятати, що одноманітні форми роботи суттєво погіршують пізнавальну діяльність учнів на уроці. Здійснюючи повторення розглянутого раніше матеріалу, учитель (за наявності часу) може викласти нові факти, які учні опанують досить легко, оскільки вони увійдуть до вже сформованої системи знань.

Наведений матеріал щодо проведення уроку узагальнення за темою має рекомендаційний характер. Обсяг його використання та форму проведення уроку вчитель визначає відповідно до своїх педагогічних уподобань і конкретної ситуації.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Учитель оголошує учням тему, завдання уроку та інформує про заплановані форми роботи.

II. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАТЬ

Учитель стисло нагадує основний матеріал, що вивчався впродовж опрацювання теми.

Вступна бесіда.

- 1) Яку назву має тема, вивчення якої ви завершили? Якими є її хронологічні межі?
- 2) У чому, на вашу думку, полягає важливість цього періоду для курсу історії України в цілому? Обґрунтуйте свою точку зору.

Запитання та завдання для узагальнення.

- 1) Складіть перелік подій, що відбулися в період Другої світової війни на українських землях, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- 2) Поясніть значення понять і термінів: Друга світова війна, радянсько-німецький договір 1939 р., пакт Молотова—Ріббентропа, визвольний похід, Золотий вересень, Возз'єднання, мобілізація, евакуація, Велика Вітчизняна війна, «котел», окупація, колабораціонізм, «новий порядок», концтабір, Голокост, остарбайтер, рух Опору, УПА, партизанський рух, повстанський рух, Східний вал, битва за Дніпро, депортація, зволення, День Перемоги.
- 3) Визначте взаємозалежність подій Другої світової війни та Великої Вітчизняної війни.
- 4) Порівняйте ставлення різних верств суспільства, українських політичних сил до війни.
- 5) Покажіть на карті: а) плани нацистської Німеччини щодо України; б) перебіг бойових дій у 1941—1942 рр., місця найбільших «котлів»; в) межі окупаційних зон в Україні; г) події з визволення України в 1943—1944 рр.; д) територію дій радянських партизанів та УПА.
- 6) Складіть розповідь про соціально-економічне становище, повсякденне життя, настрої населення та психологічний клімат у суспільстві в роки війни.
- 7) Якими, на вашу думку, є причини поразки Червоної Армії в 1941—1942 рр.? Обґрунтуйте свою думку.
- 8) Порівняйте та визначте спільне й відмінне в розвитку радянського та націоналістичного руху Опору в Україні.
- 9) Назвіть факти, які підтверджують прагнення українського народу до створення власної держави.
- 10) У чому полягає складність використання терміна «колабораціонізм» щодо українських реалій 1941—1944 рр.?
- 11) Складіть і заповніть таблицю «Визволення України».
- 12) Складіть історичний портрет одного з діячів руху Опору, полководця, героя війни.
- 13) Висловіть власну думку щодо ціни перемоги у війні.
- 14) Який український вимір має Друга світова війна?

II варіант

☑ **Дидактична гра «Інтелектуальний турнір».**

Правила гри. У грі беруть участь пари учнів, які змагаються у своїх знаннях із вивченої теми. Шляхом жеребкування визначається, хто розпочне гру. Перший гравець має поставити запитання за розглянутим матеріалом другому учаснику, а той — відповісти. Якщо його відповідь правильна, то він дістає право поставити власне запитання другому учаснику гри. Тривалість гри можна обмежити кількістю запитань або визначити, що вона припиняється, коли один з учасників «турніру» відповідь неправильно або не зможе поставити власне запитання іншому гравцю. Перемагає той, хто останнім дав правильну відповідь і поставив запитання, яке залишилося без відповіді. Якщо гра завершується дуже швидко, то з переможцем змагається інший гравець. Можливо залучити до гри весь клас, об'єднавши учнів у дві команди й відповідно скоригувавши умови гри.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель підбиває підсумки роботи учнів на уроці й оцінює результативність їх участі в ньому. Доцільно акцентувати також увагу на тому, якими є навчальні результати учнів за темою в цілому.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Повторити матеріал за курсом історії України і всесвітньої історії про події завершального періоду Другої світової війни.

УРОК № 9

Тема: **Адміністративно-територіальні зміни в УРСР. Україна в ООН та міжнародних організаціях.**

Мета: характеризувати зміни геополітичного становища України, що відбулися після Другої світової війни. З'ясувати адміністративно-територіальні зміни в повоєнний час. Прищеплювати навички порівнювати й зіставляти однотипні історичні події, процеси, виділяючи на цій основі головні ознаки певного історичного періоду. Виховувати в учнів інтерес та повагу до своєї історії.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період повоєнної відбудови (1945—1953)», атлас.

Основні поняття і терміни: ООН, геополітичне становище.

Основні дати: березень 1944 р. — створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР; 26 листопада 1944 р. — з'їзд Народних комітетів у Мукачевому схвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР; 26 квітня 1945 р. — на конференції в Сан-Франциско Україна увійшла до складу ООН як член-засновник; 26 червня 1945 р. — радянсько-чехословацький договір про входження Закарпаття до Радянської України; 16 серпня 1945 р. — договір між СРСР та Польщею про радянсько-польський кордон; лютий 1947 р. — підписання делегацією УРСР мирних договорів із союзниками Німеччини (Італія, Румунія, Угорщина, Фінляндія); 1948—1949 рр. — УРСР є непостійним членом Ради Безпеки ООН; 1949 р. — зміна державних символів; 1951 р. — обмін прикордонними ділянками між Польщею і УРСР, остаточне визначення західного кордону УРСР.

Хід уроку

I. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Адміністративно-територіальні зміни.

Розповідь учителя.

Питання про західний кордон СРСР, а відповідно й України, гостро постало під час завершальних операцій Другої світової війни в Європі. Воно активно обговорювалося під час Тегеранської (1943), Ялтинської (1945 р.) та Потсдамської (1945) конференцій лідерами держав антигітлерівської коаліції.

Остаточні обриси повоєнних кордонів УРСР сформувалися у процесі україно-польського, україно-чехословацького, україно-румунського територіальних розмежувань та юридичного закріплення західноукраїнських земель, що увійшли до складу УРСР протягом 1939—1945 рр.

Особливо складним й тривалим було врегулювання територіальних питань із Польщею та ЧСР. На цей процес значно впливало міжнародне становище, зокрема прагнення СРСР закріпитися у Східній Європі.

Першим кроком на шляху україно-польського територіального розмежування стала Люблінська угода між урядом УРСР і польським Тимчасовим Комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 р. Відповідно до цього документа частина споконвічних українських земель (частина Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина), де проживало майже 800 тис. українців, передавалася Польщі. У такий спосіб сталінське керівництво намагалось підтримати польський прорадянський уряд і згладити негативне сприйняття польською громадськістю радянської агресії 1939 р.

Домовленість між СРСР та Польщею було досягнуто 16 серпня 1945 р. під час підписання договору стосовно радянсько-польського державного кордону. Ця угода закріплювала кордон по «лінії Керзона» з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5—8 км, а на окремих ділянках на 17 км (район Немирів—Ялувка) і навіть на 30 км (район р. Солонія і м. Крилів).

Остаточню процес польсько-українського розмежування завершився 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними територіями. Унаслідок цього до Львівської області увійшли землі в районі міста Кристополя (згодом перейменованого в Червоноград), а до Польщі відійшли території довкола міста Нижні Устрики Дрогобицької області.

Із наближенням радянських військ до кордонів Чехо-Словаччини постало питання про подальшу долю Карпатської України. У радянсько-чехословацьких переговорах з емігрантським урядом Е. Бенеша і в договорі про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між ЧСР та СРСР (12 грудня 1943 р.) питання про Карпатську Україну вирішувалося на користь Чехо-Словаччини.

Але зі вступом радянських військ на територію Карпатської України ситуація змінилася. Радянське керівництво стало розглядати цей регіон як важливий стратегічний плацдарм для посилення впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Для досягнення своєї стратегічної мети радянське керівництво використало антифашистський та національно-визвольний рух населення краю.

Зі звільненням краю від фашистської окупації вийшли з підпілля Народні комітети, які стали відігравати роль органів місцевого самоврядування, і комуністи, які 19 листопада 1944 р. заснували самостійну Комуністичну партію Закарпатської України. Відновлення чехословацької адміністрації гальмувалося. Більша частина краю була включена в зону, на яку поширювалась влада радянської військової адміністрації.

У таких умовах 26 листопада 1944 р. в місті Мукачеве було скликано з'їзд Народних комітетів. На ньому було схвалено Маніфест про возз'єднання з Радянською Україною, обрано Народну Раду як верховний законодавчий орган влади Закарпатської України і сформовано уряд. Досить швидко було створено всі атрибути державності Закарпатської України — суд, прокуратуру, збройні сили, органи управління на місцях тощо.

Із маніфесту першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР (26 листопада 1944 р.)

...Закарпатсько-український народ, вирваний з німецько-мадярського полону, вирішив раз і назавжди здійснити свою споконвічну мрію

і возз'єднатися з Радянською Україною. Із цими думками він ішов на вибори сільських, районних і міських народних комітетів з наказом їм — добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановах робітників, селян, інтелігенції і духівництва всіх міст і сіл Закарпатської України, перший з'їзд Народних Комітетів усїєї Закарпатської України постановляє:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехо-Словаччини.

2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України.

4. Уповноважити й зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Запитання до документа.

Як ви оцінюєте рішення першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України щодо України і долі краю?

Розповідь учителя.

Події в Закарпатті турбували уряд ЧСР. Міністр закордонних справ Я. Масарик відверто заявив, що Закарпаття не буде віддано, бо «Росію не можна пускати в Європу». Та хід подій змушував керівників Чехо-Словаччини враховувати нові обставини. Позиція населення Закарпаття була чіткою і послідовною — до України. СРСР, порушуючи попередні угоди, прагнув якнайшвидше вирішити долю Закарпаття на свою користь. Усі спроби уряду ЧСР перенести це питання на обговорення повоєнної міжнародної конференції наражалися на протидію сталінського керівництва. Зрештою уряд ЧСР змушений був поступитися. У червні 1945 р. договір між ЧСР та СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачевому. 22 січня 1946 р. було видано указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення в складі УРСР Закарпатської області. Цей акт одночасно ліквідував без згоди населення Закарпатську Україну як державне утворення.

Виступаючи 30 червня 1945 р. на VII сесії Верховної Ради УРСР, М. Хрущов заявив, що український народ уперше возз'єднався в єдину Українську державу.

Останню крапку у визначенні повоєнних кордонів України було поставлено 10 лютого 1947 р. під час підписання радянсько-румунського договору, за яким визнавалося право УРСР на Північну

Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридично закріплювалися кордони, встановлені в червні 1940 р.

Отже, повоєнний процес врегулювання кордонів УРСР відбувався методами, притаманними тоталітарним режимам, і в інтересах його стратегічних інтересів, які збіглися з прагненням українців об'єднатися в єдиній державі.

Процес урегулювання територіальних питань мав для України такі наслідки: були остаточно визначені та юридично визнані кордони республіки; територія УРСР збільшилася на 110 км²; відбулися демографічні зміни; основну частину українських земель було об'єднано в складі однієї держави.

Об'єднання українських земель, вихід на міжнародну арену зумовили зміну державної символіки республіки. У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла указ про Державний Герб УРСР, Державний Прапор УРСР, Державний Гімн УРСР. Червоний прапор із написом «УРСР» було замінено двоколірним: верхня частина, що становила 2/3 ширини полотна, була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазурний) колір. У верхньому лівому куті прапора містилось зображення серпа і молота, а над ними — п'ятикутна зірка. Деяких змін зазнав і герб УРСР. Із 1950 р. було започатковано виконання гімну УРСР. (Демонструється зображення нового прапора і герба.)

Формування сучасної території України завершилося у 1954 р. Цього року відзначалося 300-річчя Переяславської угоди. Країною прокотилася широка і гнучка пропагандистська кампанія. ЦК КПРС обнародував тринадцять «тез», у яких доводилася непохитність «вічного союзу» українців з росіянами. Центральною подією ювілейних торжеств стала передача Криму УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, мотивуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом та Україною, прийняла указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Як зазначалося, акт є «свідченням дружби російського народу».

Але кримський «подарунок» був не таким добродійним актом, як спочатку здавалося. Приєднання Криму переклало на Україну ряд економічних і політичних проблем. У результаті війни і депортації татар у регіоні панував економічний хаос. До того ж, росіяни, що проживали в Криму (860 тис. осіб) чинили опір будь-яким спробам українізувати життя області. Таким чином, в УРСР стала більш помітною присутність росіян, що сприяло подальшій русифікації України.

2. Україна — співзасновниця ООН. Діяльність України на міжнародній арені.

Розповідь учителя.

Наприкінці Другої світової війни Україна знову виходить на зовнішньополітичну арену. Проте, будучи складовою частиною Радянського Союзу, вона була не в змозі проводити самостійну зовнішню політику.

27 січня 1944 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. Х сесія Верховної Ради СРСР (28 січня — 1 лютого 1944 р.) прийняла закон про перетворення Наркомату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський. А в березні 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ республіки. Очолив Народний комісаріат Д. Мануїльський.

Здійснивши такий крок, сталінське керівництво переслідувало далекоюсяжну стратегічну мету. По-перше, представити приєднання західних областей України та Білорусії як акт возз'єднання етнічних територій. По-друге, збільшити кількість своїх прихильників у міжнародній організації, переговори про створення якої активно велися наприкінці війни.

На Кримській конференції в лютому 1945 р. США та Англія зобов'язалися підтримати пропозицію Радянського уряду щодо прийняття УРСР та БРСР у члени ООН.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і активно включилась у роботу. Д. Мануїльський очолив комітет підготовки тексту преамбули (вступу) і першого розділу Статуту ООН — «Цілі та принципи» міжнародної організації. Інші члени української делегації — І. Сенін, О. Палладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк — також взяли активну участь у роботі комітетів.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН 1946 р. Україну було обрано до складу Економічної і соціальної ради, а в 1948—1949 рр. вона обирається непостійним членом Ради Безпеки ООН. Представників України запрошують до роботи у деяких структурах організації, у тому числі Міжнародному суді. Україна підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону та Лаосу. Її представник відіграв вирішальну роль у прийнятті рішення про поділ Палестини й створення єврейської та палестинської держав.

Із перших років свого відродження українська дипломатія проводила досить активну політику. На чолі з наркомом Д. Ману-

ільським вона брала участь у Паризькій мирній конференції (29 липня — 15 жовтня 1946 р.) і в лютому 1947 р. поставила свій підпис під мирними договорами з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

Українська делегація взяла активну участь у роботі Дунайської конференції 1948 р., яка вирішувала питання режиму торгового судноплавства на Дунаї.

У розпал «холодної війни» УРСР увійшла до Всесвітньої Ради Миру. Запропонувала цілу низку мирних ініціатив.

Незважаючи на таку бурхливу зовнішньополітичну діяльність Україна не виходила за межі політики московського центру. Так, угоди з Польщею та Чехо-Словаччиною про врегулювання питання кордонів підписувались представником Союзного Наркомату закордонних справ. А пропозиції Великобританії (1947) та Судану (1956) щодо встановлення прямих дипломатичних відносин з УРСР так і залишилися без відповіді.

Таким чином, вихід УРСР на зовнішньополітичну арену був зумовлений стратегічними інтересами СРСР.

Цікаво знати

Уперше делегація УРСР в ООН заявила про себе, виступивши ініціатором розгляду питання щодо намагань Голландії та Великобританії відновити своє колоніальне панування в Індонезії.

Ще одним важливим кроком української делегації стали її рішення, що сприяли утворенню держави Ізраїль.

Проте аж до розвалу СРСР українська делегація не мала самостійності у своїх діях. Зовнішнім проявом несамостійності української місії в ООН було її розташування на одному з поверхів представництва СРСР в ООН у Нью-Йорку.

У роки «холодної війни» українській дипломатії було виділена, як тоді вважалося, нейтральна ділянка дипломатичної роботи — соціальні й гуманітарні питання, які сьогодні є провідними. Так, Україна стала автором ініціативи по проведенню року співробітництва медиків світу; по боротьбі з неписьменністю і підготовці кадрів для індустріалізації країн, що розвиваються.

Уперше в ООН українська мова прозвучала в 1960 р. під час виступу першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного.

II. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Яких адміністративно-територіальних змін зазнала УРСР в результаті Другої світової війни?
- 2) Чим був зумовлений вихід УРСР на міжнародну арену наприкінці Другої світової війни?

- 3) Який головний результат міжнародної діяльності УРСР у повоєнні роки?

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

- Заключне слово вчителя.**

Друга світова війна призвела до значних змін у долі України. УРСР вийшла на міжнародну арену як суб'єкт міжнародного права, були міжнародно визнані західні кордони УРСР, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, уперше за багато століть майже всі українські землі опинились у межах однієї держави.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 10

Тема. **Відбудовчі процеси в господарстві. Голод 1946—1947 рр. Зміни в житті та побуті населення.**

Мета: розкрити зміст процесу відбудови та його складність, нові злочини сталінського режиму. Показати героїзм українців у відбудові народного господарства. Прищеплювати навички порівнювати і зіставляти однотипні історичні події, процеси, виділяючи на цій основі головні ознаки певного історичного періоду. Виховувати в учнів інтерес та повагу до своєї історії.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період повоєнної відбудови (1945—1953)», атлас.

Основні поняття і терміни: відбудова, грошова реформа, карткова система, голодомор.

Основні дати: 1945 — початок 1950-х рр. — період відбудови; 1946—1947 рр. — голод; 1947 р. — грошова реформа, скасування карткової системи.

Хід уроку

I. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Перехід до мирного життя.

- Розповідь учителя.**

Звільнення території республіки від німецько-фашистських загарбників поставило на порядок денний питання про відбудову народного господарства. Україну необхідно було піднімати з руїн

і попелу. Наслідки війни були жахливими. Демографічні втрати становили 17—18 млн осіб, матеріальні втрати — 1,2 трлн крб (прямі збитки — 285 млрд крб), катастрофічний спад виробництва (порівняно з 1940 р. в республіці було вироблено лише 20 % електроенергії, видобуто 36 % вугілля, виплавлено 17 % чавуну, 15,4 % сталі, валовий збір усіх зернових становив 531 млн пудів, що в 3,5 разу менше, ніж у 1940 р.). Позначилося зменшення трудових ресурсів, адже на війні загинула найбільш працездатна частина населення. Основною робочою силою стали жінки і підлітки.

На звільнених від загарбників територіях розпочалася відбудова народного господарства. До кінця 1945 р. було відновлено 44 % довоєнних потужностей машинобудівної і 30 % легкої промисловості, уведено в дію 123 великі та 506 дрібних шахт Донбасу. Проводились певні роботи і по відновленню житлового фонду, відновлено роботу значної частини шкіл, вузів, медичних закладів.

Однією з визначальних рис політичного життя України було зміцнення адміністративно-командної системи, стрижнем якої була комуністична партія. На 1 січня 1946 р. КП(б)У налічувала 320 тис. членів, і кількість її неухильно зростала. Партійний апарат постійно прагнув до того, аби забезпечити свій тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя.

На звільнених територіях відновлювалась діяльність органів радянської влади. У лютому 1947 р. були проведені вибори до Верховної Ради, унаслідок чого відновились традиційна для мирного часу структура вищих органів державної влади. У грудні 1947 р. відбулись вибори до місцевих рад.

Водночас було скасовано органи управління воєнного часу. Реорганізовувалась система управління промисловістю і сільським господарством. У 1946 р. Раду Народних Комісарів було перейменовано у Раду Міністрів УРСР.

Підприємства й установи переходили на нормальний режим роботи: відновлювалися 8-годинний робочий день, відпустки, скасовувалась понаднормова неоплачувана праця. Скорочувалися асигнування на оборону. Промисловість переходила на випуск мирної продукції.

2. Відбудова та її особливості в Україні.

Робота з документом.

Учитель передає зміст ключових положень документа.

На зустрічі з виборцями сталінського округу Москви 9 лютого 1946 р. Сталін у своїй промові виділив чотири основні позиції економічного розвитку УРСР: метал — для виробництва озброєння і обладнання підприємств;

паливо — для підтримки роботи заводів, фабрик, транспорту; бавовна — для виробництва обмундирування; хліб — для забезпечення армії продовольством.

Запитання до документа.

Як ви вважаєте, після визначення такого курсу яким чином мала відбуватися відбудова?

Розповідь учителя.

У березні 1946 р. Верховна Рада УРСР затвердила п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946—1950 рр. Модель відбудови господарства повністю відтворювала етапи індустріалізації з усіма її недоліками. На думку експертів Радянського Союзу, для відбудови буде потрібно декілька десятиліть. Але нехтуючи потребами і можливостями людей, план передбачав менше ніж за п'ять років відбудувати зруйновані райони країни, відновити довоєнний рівень промислового й сільськогосподарського розвитку й навіть його перевищити. Продуктивність праці мала зрости на 36 %. Обсяг капіталовкладень за п'ятирічку становив 65 млн крб, що перевищувало рівень капіталовкладень за три передвоєнні п'ятирічки. Таким чином, виснажене війною населення змушене було працювати на межі фізичних можливостей.

Особливості відбудови в Україні

- Значні масштаби відбудовчих робіт, більше ніж у будь-якій іншій країні Європи.
- Покладання лише на власні сили й ресурси Радянського Союзу, а не на зовнішню допомогу. «Холодна війна» робила неможливим використання західної, перш за все американської, фінансової та технічної допомоги.
- При відбудові пріоритет надавався важкій промисловості та енергетиці (80 % капіталовкладень) за рахунок легкої промисловості, соціальної сфери та сільського господарства (на останнє відводилось лише 7 % капіталовкладень).
- Відбудова здійснювалася централізовано за чітким державним планом.
- Економіка України відбудовувалась і добудовувалась не як самостійний, замкнений і самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи. Крім того, завдяки розвитку нових промислових центрів СРСР за Уралом та в Казахстані доля України в загальносоюзному виробництві знизилася з 18 % у довоєнний період до 7 % у 1945 р.

- Вагома роль належала адміністративно-командній системі. Саме вона давала змогу в стислий термін мобілізувати і зосередити значні матеріальні та людські ресурси на певному об'єкті.
- Непропорційно велика роль ідеології, яка знаходила свій вияв у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах — соціалістичних змаганнях, рухах передовиків та новаторів.
- Ускладнення відбудовчого процесу голодом 1946—1947 рр.
- Нестача робочої сили, а особливо кваліфікованої, сучасного устаткування, обладнання і технологій.

Результати відбудовчого періоду були неоднозначними. З одного боку, було загоєно рани війни, відбудовано промисловість України, рівень виробництва якої в 1946—1950 рр. збільшився в 4,4 разу і перевищив рівень 1940 р. на 15 %. Проте обсяг виробництва легкої промисловості в 1950 р. складав лише 80 % довоєнного. З іншого — ціна відбудови була дуже високою. Зниження реального рівня життя, тяжкі житлові й побутові умови були характерними для більшості населення.

Скасування карткової системи розподілу продуктів й проведення грошової реформи в 1947 р. посилили тягар відбудови для трудящих.

Іншим негативним наслідком стало остаточне розорення сільського господарства. На селян, що отримували мізерну платню, не поширювались соціальні гарантії, вони були позбавлені права мати паспорт, а відповідно — вільно пересуватися. Також їм доводилося сплачувати великі податки, що були накладені на присадибне господарство. Для інтенсифікації праці колгоспників сталінське керівництво продовжувало використовувати примусові та репресивні методи. Так, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла таємний Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». За цим Указом було репресовано 12 тис. колгоспників.

Незважаючи на репресії та надлюдські зусилля селян на кінець п'ятирічки так і не вдалося досягти показників довоєнного розвитку. Валовий збір зернових у 1950 р. складав лише 85 % довоєнного.

3. Голод 1946—1947 рр.

Запитання на повторення.

- 1) Скільки разів довелося пережити українцям голод за роки радянської влади?

- 2) Чому голодні роки називають голодоморами?
- 3) До яких наслідків вони призвели?

Розповідь учителя.

У повоєнний час на селі склалося вкрай несприятливе становище: за роки війни скоротились посівні площі, зменшилось поголів'я худоби, не вистачало техніки, а особливо робочих рук. Але сталінське керівництво не передбачало якісь зміни на селі, а навпаки — мало стати одним з головних джерел для проведення відбудови. Під тиском Москви уряд УРСР та ЦК КП(б)У планував на 1946 р. форсовано збільшити посівні площі, врожайність і хлібозаготівлю.

Навесні—улітку 1946 р. 16 областей України вразила посуха. Зимові та ярові культури загинули. А там, де вони залишилися, урожайність складала 2—3 ц/га (у 1940 р. — 14,6 ц/га, 1944 р. — 10,8 ц/га). Валовий збір зерна був у три рази меншим, ніж у 1940 р. Керівники деяких областей почали наполегливо звертатися до уряду з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівлі, які в липні 1946 р. були збільшені з 340 до 360 млн пудів. Відповіддю на звернення про допомогу стали репресивні заходи. У сільські райони виїхали представники вищих органів республіки, областей, суду, прокуратури. Тільки за перший квартал 1947 р. до судової відповідальності було притягнуто 1,5 тис. керівників колгоспів, 6 тис. комуністів було притягнуто до партійної відповідальності за невиконання вказівок партії. Відновив дію «Закон про п'ять колосків», за яким було засуджено й ув'язнено тисячі селян. Селяни почали тікати від голодної смерті в більш благополучні райони (Західна Україна), міста. Щоб уникнути обезлюднення села, каральні органи почали відшукувати і повертати селян назад. Незважаючи на жорстокі репресії вдалося зібрати лише 60 % від плану хлібозаготівлі (вилучено було навіть насінний фонд).

Посуха загострила і проблему кормів, що негативно позначилося на тваринництві. Почався падіж худоби. Щоб цьому запобігти, було дозволено здавати худобу на забій понад норми. Це призвело до того, що в деяких областях план по заготівлі м'яса було перевищено вдвічі. У результаті тваринництво республіки зазнало величезних втрат, компенсувати які довелось досить довго.

У той час, коли за межі України ешелонами вивозився хліб (лише в країні Східної Європи та Францію для підтримки режимів, що там установилися, було безкоштовно вивезено 1,7 млн тонн зерна), у країні розпочався голод, жертвами якого стали майже 1 млн осіб.

Опинившись перед загрозою катастрофи, керівництво України на чолі з М. Хрущовим намагалося зменшити її масштаби за рахунок західних областей і звертанням по допомогу до Москви. У відповідь Сталін заявив Хрущову: «Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси». У березні 1947 р. недостатньо «твердого» Хрущова було замінено на Кагановича. Проте для проведення посівної кампанії була надана позичка в 35 млн пудів зерна.

Наслідками голоду стало: ускладнення і без того важкого процесу відбудови; скорочення трудових ресурсів села та його можливостей; падіння морального духу населення; невиконання планів п'ятирічки по відбудові сільського господарства.

Отже, головним винуватцем третього голодомору в Україні було сталінське керівництво, яке нехтувало долею мільйонів українців заради імперських інтересів.

Серед інших чинників: утрати у війні, міграції населення, входження до складу УРСР західноукраїнських земель, відбудова — голод 1946—1947 рр. мав значний вплив на демографічне становище України.

4. Рівень життя та побут населення.

Розповідь учителя.

За роки війни Україна втратила близько 3 млн осіб на фронтах (майже кожен другий призваний до лав армії) і 5,5 млн у зоні окупації. До цього слід додати вивезених на примусові роботи понад 2,2 млн, із яких на батьківщину повернулося лише 800 тис. (200 тис. за різних обставин не побажали повертатись).

Завершення бойових дій дало поштовх значним міграційним процесам. Поверталися до мирної праці демобілізовані з лав Радянської Армії, близько 2,2 млн осіб. Поверталися й ті, хто був вивезений під час евакуації на Схід, і ті, що перебували на примусових роботах або в полоні за межами України. Значно впливала на міграційні процеси депортація (примусове виселення з міст постійного проживання осіб, що були визнані соціально небезпечними). Також в Україну прибули працівники, партійні діячі з інших республік СРСР для здійснення відбудови й радянзації західних областей.

На демографічному становищі України відбилися етнічні чистки, що їх проводило сталінське керівництво (виселення кримських татар, німців, поляків, угорців та інших народів) та польський уряд. У результаті проведення операції «Вісла» 520 тис. українців переселилися з території Польщі в Україну.

Таким чином, через демографічні зміни 1940-х рр. населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, це на 4,1 млн менше, ніж у довоєнному 1940 р.

Значно змінився й етнічний склад УРСР. Зменшилась кількість таких національних меншин, як євреї, поляки, німці та інші, натомість збільшилась частка росіян.

Суттєвий вплив на демографічні процеси мали відбудова та подальший розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації і сприяли скороченню кількості сільських жителів.

Війна і повоенна розруха призвели до катастрофічного падіння рівня життя населення. Не вистачало продовольства і найнеобхідніших речей. Гостро постали проблема безпритульних дітей, злочинності, житлова проблема тощо. Але на вирішення цих питань за планом четвертої п'ятирічки виділялись незначні ресурси. Це призвело до того, що на кінець п'ятирічки рівень розвитку легкої промисловості досяг лише 80 % рівня 1940 р. Це зумовило гостру нестачу наприкінці 1940-х рр. найнеобхідніших товарів. Значна частина жителів міст змушена була вести підсобне господарство, щоб забезпечити сім'ю продуктами харчування.

Як не важко було жити в містах, це не йшло в ніяке порівняння із селом. Лише у кожному п'ятому колгоспі праця на полях і фермах оплачувалася, у більшості інших колгоспів за відроблені трудовні селяни отримували мізерну плату, прожити на яку було неможливо. Єдиним засобом виживання для селян були присадибні ділянки. Але в повоенні роки розпочався наступ і на них. Ділянки врізалися, запроваджувалися нові податки на плодові дерева. Зі свого господарства селянин мав віддати певну кількість молока, м'яса, шерсті, яєць тощо. І тільки після сплати податків він міг продати залишки. У 1947 р. був збільшений податок із ринкової торгівлі, а в 1948 р. у 2,5 разу був збільшений податок із присадибного господарства. Таким чином, на 1950 р. селянин сплачував податків у 4,3 разу більше, ніж у 1940 р.

Крім того, державна влада «порекомендувала» колгоспникам «продати» державі їхню власну дрібну худобу: кіз, свиней, овець. Не бажаючи віддати за безцінь своє майно, селяни влаштували масовий забій худоби (на всій території СРСР було забито 2 млн голів дрібної худоби).

Виїхати із села до міста було неможливо: селяни не мали паспортів. Єдиний вихід був у молодих хлопців, які відслужили армію: вони могли влаштуватися на роботу в місті.

У грудні 1947 р. була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) про відміну карток на продовольчі й промислові товари та перехід до продажу їх у відкритій торгівлі за єдиними державними

роздрібними цінами. Водночас зі скасуванням карткової системи було проведено грошову реформу, що мала на меті ліквідувати наслідки війни в фінансово-грошовій сфері та упорядкувати всю фінансову систему. Ці реформи мали неоднозначні наслідки. З одного боку, скасування карткової системи було явищем позитивним, яке свідчило про певну стабілізацію народного господарства, з іншого — ця акція, яка мала засвідчити як населенню, так і всьому світу переваги соціалізму, носила більше пропагандистський характер. Проте після 1947 р. заробітна плата більшої частини населення суттєво відставала від нових державних цін, які майже втричі перевищували довоєнний рівень. Унаслідок цього склалась парадоксальна ситуація: післявоєнні прилавки ломилися від делікатесів (ікра, риба, м'ясопродукти тощо), але ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було.

Незначний вплив на життєвий рівень населення мала і грошова реформа. З одного боку, вона привела грошову масу, що перебувала в обігу, у відповідність до потреб господарства. З іншого — вона призвела до вилучення грошей у тих, хто заощадив певні суми. По вкладах в ощадних касах у розмірі до 3 тис. крб обмін грошових знаків здійснювався 1:1, по вкладах від 3 до 10 тис. крб було проведено скорочення заощаджень на третину, а понад 10 тис. крб — на дві третини. Особливо боляче реформа вдарила по селянству, яке знову було ошукане державою. В умовах повної відсутності установ ощадбанку на селі обмін грошей, що зберігалися у населення вдома, здійснювався у розрахунку 1:10.

Таким чином, відбудова не сприяла зростанню життєвого рівня населення, відклала вирішення соціальних проблем на наступні десятиліття.

II. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Коли почалася відбудова господарства УРСР?
- 2) Що ускладнювало процес відбудови?
- 3) Які галузі господарства відбудовувалися в першу чергу?
- 4) Чим був зумовлений голод 1946—1947 рр.?
- 5) Яких демографічних втрат зазнала Україна?
- 6) Коли в основному було завершено відбудову?

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Хоча у війні Україна і зазнала значних збитків (зруйнований економічний потенціал, значні людські втрати), завдяки героїчній

і наполегливій праці її громадян у стислий термін було відновлено промисловий потенціал. Але українцям, як і в 1930-ті рр., довелося пережити голод, нові експерименти над селом, яке, здавалось, сталінський режим вирішив знищити вщент.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Випереджальне завдання. Підготуватися до семінарського заняття за темою «Радянізація західноукраїнських земель».

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Акція «Вісла»: Документи / Упоряд. і ред. Є. Місила. — Львів; Нью-Йорк, 1997. 2. Баран В. К. Україна 1950—1960-х рр.: Революція тоталітарної системи. — Львів, 1996. 3. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946—1980 рр.). — К., 1999. 4. Боцюркін Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946—1989) // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. — Ч. 1. — Львів, 1993. 5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996, 2000. 6. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. — Л., 1997. 7. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942—1952: Документи і матеріали. — Львів, 1991. 8. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). — К., 1994. 9. Содоль П. Українська повстанська армія. 1943—1949: Довідник. — Нью-Йорк, 1994. 10. Винниченко І. Україна 1920—1980-х: депортація, заслання, вислання. — К., 1994. 11. Сторінки історії України: XX століття: Посібник для вчителя / За ред. С. В. Кульчицького. — К., 1992. 12. Шаповал Ю. І. Україна в 20—50-х роках: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. 13. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30—50-ті роки XX століття (історико-політичний аспект). — Луцьк, 1995.

УРОК № 11

Тема. **Відновлення політики радянізації в західних областях України. Ліквідація УГКЦ. Партизанські дії УПА. Операція «Вісла».**

Мета: схарактеризувати процес радянізації західноукраїнських земель. Показати трагічну долю УГКЦ. Розкрити процес героїчної боротьби ОУН і УПА. Дати оцінку операції «Вісла». Формувати вміння аналізувати, узагальнювати та критично оцінювати історичні процеси. Виховувати учнів у душі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період відбудови (1945—1953)», атлас.

Основні поняття і терміни: радянська націоналізація, колективізація, індустріалізація, культурна революція, УПА, неканонічний Собор, УГКЦ, операція «Вісла».

Основні дати: 1942—1953 рр. — діяльність Української повстанської армії; березень 1946 р. — Львівський (неканонічний) собор УГКЦ, який прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православної церкві; квітень-травень 1947 р. — операція «Вісла»; серпень 1949 р. — приєднання Мукачівської єпархії УГКЦ до Російської православної церкви; 5 березня 1950 р. — загибель Р. Шухевича; 1950 р. — завершення колективізації на західноукраїнських землях.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Яку роль відіграла Україна у створенні ООН?
- 2) Назвіть територіальні зміни, яких зазнала УРСР у повоєнні роки. Які це мало наслідки?
- 3) Які першочергові завдання ставив план відбудови господарства УРСР?
- 4) У чому полягали особливості відбудови в УРСР?
- 5) Чи можна було уникнути голоду 1947 р.?
- 6) Які чинники впливали на демографічну ситуацію в Україні в 1940-ві рр.?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Цей етап уроку можна провести за одним із двох варіантів.

Варіант I

Семінарське заняття.

Під час семінарського заняття учні розглядають такі питання:

- 1) Формування органів радянської влади.
- 2) Доля УГКЦ. Й. Сліпий.
- 3) Колективізація, індустріалізація та культурна революція.
- 4) Боротьба з ОУН—УПА. Р. Шухевич.
- 5) Операція «Вісла».

1. Формування органів радянської влади.

 Розповідь учителя.

У період 1939—1941 рр. радянський режим ще не встиг зміцнитися на західноукраїнських землях. Тому після війни партійні й державні керівники СРСР провадили політику насадження моделі радянської влади в Західній Україні. Цей процес отримав назву «радянізація». Він включав у себе колективізацію, індустріалізацію, культурну революцію і масові репресії проти невдоволених новою владою. Зробити це намагались у найкоротші строки, незважаючи на опір місцевого населення. Крім небажання набувати статусу «радянського народу», західні українці пам'ятали перші уроки спілкування з радянською владою. Вони жахалися колективізації і переслідувань на релігійному ґрунті. Їхні побоювання виявились не даремними. Для впровадження радянського способу життя в Західну Україну були направлені потужні політичні та військові сили.

Відразу ж за вступом Радянської Армії в Західну Україну на роботу в місцеві органи влади, господарську, політико-партійну та інші сфери із східних областей надсилаються працівники різних спеціальностей. До середини 1946 р. сюди було направлено 86 тис. спеціалістів. Місцевим кадрам на той час не довіряли. На другорядні посади було направлено 53 тис. місцевих активістів — здебільшого на рівні району або села. Так, із 15,1 тис. номенклатурних посад в обкомах партії в Західній Україні наприкінці 1946 р. місцеві працівники займали лише 1,8 тис. осіб (12,1 %). Першими заходами нової влади стало утворення спочатку тимчасових, а потім постійних місцевих органів влади у формі рад. Здійснювалась націоналізація промисловості, реквізиція цінностей у банках, одержавлювався житловий фонд, сфера торгівлі, установи культури, школи, інші навчальні заклади, залізничний транспорт та вся сфера його обслуговування, ліси, надра тощо оголошувались державною власністю. Великі маєтки конфісковували, а їх землі передавали безземельним і малоземельним селянам. Власників великих промислових підприємств, господарів хуторів, населення прикордонної смуги (загалом 900 тис. осіб) було виселено і депортовано до віддалених районів СРСР.

За вказівками з Москви і Києва керівництво на місцях запроваджувало ті ж порядки, що панували в інших куточках держави.

Розповідь учителя.

Один із перших ударів нова влада нанесла по греко-католицькій церкві, яка мала величезний вплив на західноукраїнське населення, виступала натхненником національно-визвольної боротьби, не визнавала політику більшовиків.

До встановлення радянської влади Українська греко-католицька церква (УГКЦ) складалася із 3040 парафій і 4440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл, 127 монастирів. Видавалося три тижневики і шість місячних часописів. Церкву очолював митрополит, якому підлягали 10 єпископів, 2950 священників, було 520 ієромонахів, 1090 монахинь, 540 семінаристів. Церква об'єднувала понад 5 млн віруючих.

Смерть митрополита А. Шептицького 1 листопада 1944 р. стала сигналом до початку кампанії проти церкви. Греко-католиків звинувачували в пособництві нацистам.

Наступник Шептицького Й. Сліпий намагався знайти спільну мову з новою владою. Проте вже в березні 1945 р. була підготовлена детальна інструкція щодо ліквідації УГКЦ, яка була схвалена Сталіним. Згідно з інструкцією, у квітні 1945 р. були заарештовані єпископи на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Усім було запропоновано «добровільно» возз'єднатися з Російською православною церквою. Далі пішли арешти провідних діячів церкви і заслання їх до Сибіру. Протягом короткого часу було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 2 тис. священників, монахів, монахинь. У 1946 р. в Києві відбувся закритий процес проти греко-католицької ієрархії на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Тоді ж у Львові було скликано псевдособор, який прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православної церкві. УГКЦ змушена була перейти у підпілля. Ініціатор і організатор собору єпископ Г. Костельник був застрелений на одній з вулиць Львова.

За схожим сценарієм розгорталися події у Закарпатті. До липня 1947 р. від мукачівської єпархії відібрали 73 церкви, 15 священників було вислано до Сибіру, трьох убито, а 36 втекли за кордон. На мукачівського єпископа Г. Ромжу було вчинено замах, але він залишився живим. Пізніше він був отруєний в лікарні. Після цього закрили всі греко-католицькі церкви і 50 священників засудили до різних строків ув'язнення. Наслідком цих акцій було проголошення у серпні 1949 р. Московським патріархом «до-

бровільного возз'єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою».

Ліквідація УГКЦ була складовою частиною плану радянзації західноукраїнських земель. Вона повинна була підірвати опору національно-визвольного руху і духовну опору західних українців.

Проте УГКЦ остаточно не припинила свого існування. Її легальні структури існували за межами УРСР, а нелегальні діяли на західноукраїнських землях і мали назву «церква в катакомбах».

Біографічна довідка.

Йосип Сліпий народився 17 лютого 1892 р. на Галичині. Після закінчення школи студював теологію у Львові, а з осені 1912 р. — в Інсбруку, де 1918 р. здобув ступінь доктора богословія. Рукоположений митрополитом Андреем Шептицьким, молодий священник продовжував свої студії. У 1922 р. Й. Сліпий став професором догматики духовної семінарії у Львові, а згодом її ректором. Під його керівництвом семінарія стала розбудована в Греко-католицьку богословську академію. Друга світова війна була поворотним пунктом у житті Й. Сліпого. Окупація Західної України більшовиками поставила УГКЦ у важкі умови. Старий і хворий митрополит А. Шептицький шукав собі заміни. 25 листопада 1939 р. Й. Сліпий був призначений наступником на митрополичому престолі.

У роки німецької окупації (1941—1944) Й. Сліпий відродив духовну семінарію, а також діяльність Богословського наукового товариства. Після повернення радянської влади Йосип Сліпий був заарештований і засуджений на вісім років примусових робіт. Згодом він був засуджений ще три рази, пробувши у в'язницях і таборах до 1963 р. За наполяганням Папи Римського і світової громадськості Й. Сліпий був звільнений і прибув до Рима. Тут він розпочав бурхливу діяльність: відновив на чужині колишню Львівську духовну академію (Український католицький університет), монастир Студитів, діяльність Українського богословського товариства та видання часопису «Богословіє».

25 січня 1965 р. Й. Сліпого було обрано кардиналом і владикою (патріархом) УГКЦ. На 93-му році його життя обірвалося. Згідно із заповітом у 1992 р. його було перепоховано у Львові.

3. Колективізація, індустріалізація та культурна революція.

Розповідь учителя.

Визволення західних земель від німецько-фашистських загартників поставило на порядок денний питання відбудови і подальшого розвитку краю. Уже в грудні 1944 р. при РНК УРСР було утворено Раду допомоги із відбудови та відродження цього регіону і виділено 10 млрд крб. Розвиток регіону був визначений як пріоритетний.

Із метою координації дій у проведенні радянзації західних областей встановлювалися спеціальні посади заступника голови уряду УРСР, заступників міністрів. У ЦК КПУ було утворено спеціальний відділ у справах західних областей.

Уже на кінець 1945 р. було відбудовано 1700 промислових підприємств і 500 промислових артилей. Проте процес відбудови і розвитку промисловості західноукраїнського регіону проходив набагато складніше, ніж на сході України. Це було зумовлено низкою причин:

- одночасністю процесів відбудови, індустріалізації, колективізації і культурної революції та їх форсованими темпами;
- слабкістю економічного потенціалу регіону (лише 4 % населення було зайнято в промисловості);
- майже повною відсутністю спеціалістів інженерно-управлінської ланки;
- неоднозначним сприйняттям населенням соціальних перетворень, пасивним і активним опором радянзації.

Найболючішим для краю був процес колективізації, якому населення чинило найбільший опір. Колективізація в краї переслідувала такі цілі: зламати приватно-власницьку психологію місцевого населення; встановити тотальний контроль над селянством; уніфікувати розвиток західноукраїнських земель із центральними і східними регіонами УРСР; позбавити підтримки збройний рух Опору тоталітарній системі.

Колективізація проводилася притаманними для радянської системи методами, що були відпрацьовані під час колективізації 30-х рр. ХХ ст.: примус, шантаж, залякування, провокації, висилки до Сибіру, убивства. Основний удар колективізації був нанесений, у першу чергу, по заможних господарствах (вони становили 4,8 % від загальної кількості й володіли 13,7 % земель). Їм було збільшено на 50 % норми поставок сільгосппродукції, скорочувалися нормативні терміни здачі, скасовувалися будь-які пільги. Усіх, хто чинив опір або ж навіть не виконував завдання, висилали до Сибіру.

У результаті проведення вищезазначених заходів кількість колгоспів зросла від 145 у 1945 р. до 7200 у 1950 р. До складу колгоспів входило 93 % селянських господарств. На базі великих маєтків створювалися радгоспи. Для прискорення колективізації впроваджувалася широка мережа машинно-тракторних станцій (МТС). Із метою посилення керівної ролі партії у перетвореннях на селі при МТС створювалися спеціальні політвідділи. Таким чином, на кінець

четвертої п'ятирічки процес колективізації у західноукраїнських землях був в основному завершений.

Значні перетворення були здійснені й у промисловості. Вони докорінно змінили і модернізували економічний потенціал регіону. Індустріалізація краю передбачала:

- вирівнювання розвитку різних регіонів України;
- включення західноукраїнських земель в єдиний союзний промисловий комплекс;
- модернізацію існуючої промисловості;
- освоєння місцевих природних ресурсів;
- зміну соціальної структури населення.

За період індустріалізації в Західній Україні було збудовано 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції на 1950 р. зріс у 3,2 разу.

Порівняно з індустріалізацією 1930-х рр. цей процес у Західній Україні мав свої особливості:

- значно вищі темпи промислового розвитку: у 1940 р. підприємства західних областей становили 4,7 % від загальної кількості підприємств, а в 1949 р. — вже 12,6 %;
- відбулися якісні зміни в традиційних галузях виробництва: лісовій, нафтовидобувній. Їх продукція стала перероблюватися на місцях, а не у вигляді сировини вивозитись за межі краю;
- були створені нові для західних областей галузі індустрії — металообробна, машинобудівна, приладобудівна, електролампова, інструментальна, хімічна, реконструйовані й розширені деревообробна, харчова, нафтовидобувна, гірничо-промисловість;
- визнання пріоритетності розвитку краю спричинило спрямування сюди найсучаснішого устаткування й обладнання, що вивозилися з Німеччини за репараціями;
- організована за сталінським зразком, вона успадкувала її традиційні вади: диспропорцію розвитку важкої і легкої промисловості на користь першої, домінування кількісних показників над якісними, незавершеність технологічного циклу в межах певного регіону.

На кінець 1950-х рр. промисловий рівень розвитку Західної України був таким самим, як і у східних областях України.

Важливим заходом у здійсненні радянської було формування нової системи освіти, яка б охоплювала всіх громадян. Справжнім здобутком у цьому напрямі стала ліквідація неписьменності, але поряд із цим давалася взнаки й ідеологізація освіти, поклик-

кана виховувати населення в комуністичному дусі й витравити в нього національну самосвідомість. У вищих навчальних закладах лекції читались головним чином російською мовою. У західні області на постійну роботу було направлено понад 50 тис. учителів різних спеціальностей, доставлено тисячі підручників і наочних посібників. Створювалася мережа професійно-технічної та вищої освіти.

Позитивним для розвитку краю стало забезпечення безкоштовного медичного обслуговування населення. Із цією метою до західних областей було направлено сотні медичних працівників вищої та середньої кваліфікації.

Отже, процес радянзації в основному був завершений наприкінці 1950-х рр.

4. Боротьба з ОУН—УПА. Р. Шухевич.

Розповідь учителя.

Чинячи опір тоталітарному режиму, місцеве населення вдавалося до різних методів боротьби: від саботажу до збройного опору. Організатором цього була УПА, яка в 1943 р. об'єдналась з підпіллям ОУН в єдину структуру ОУН—УПА. Політичною надбудовою УПА була Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) — організація, покликана здійснювати керівництво національно-визвольним рухом в Україні. УГВР очолювали Р. Шухевич, В. Кук, М. Лебедь, Ю. Липа та інші. УГВР прийняла низку законодавчих актів — «Устрій», «Платформа», «Універсал», але основну увагу зосереджувала на підготовці бойових дій.

На завершальному етапі Другої світової війни керівництво ОУН—УПА вело активну підготовку до боротьби з радянськими військами. У 1945—1946 рр. УПА (кількість 20—25 тис. вояків) взяла під контроль значні території Західної України. Після завершення бойових дій в Європі проти УПА були кинуті війська МВС—МДБ. Величезні райони на території Волині та в передгір'ях Карпат блокувалися і прочісувалися. Усіх, хто хоч якоюсь мірою був пов'язаний з опором, знищували або відправляли в Сибір.

Зазнавши великих втрат, УПА здійснювало рейди, щоб провратися у Західну Німеччину та Австрію. Ті, що не могли провратися, розділилися на невеликі групи, здійснюючи напади на активістів радянської влади, знищуючи колгоспи, МТС та інші господарчі об'єкти. Пропаганда, жорстокість та підступність радянських каральних органів, а також ефективні соціально-економічні зміни та поширення колективізації зробили неможливим продовження опору. У березні 1950 р. в сутичці під Львовом за-

гинув командир УПА Р. Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Його наступник В. Кук вже не міг координувати дії розрізаних загонів, які в основному вели боротьбу за виживання. Невеликі загони діяли до середини 1950-х рр. Повідомлення про викриття окремих військових груп траплялися і на початку 1960-х рр. Зрештою рух Опору поступово згасає. Сильного удару націоналістичному руху було завдано після вбивства агентом КДБ у Мюнхені Л. Ребета (1957) і С. Бандери (1959). 170 тис. членів ОУН—УПА було засуджено й відправлено до таборів. Проте і в таборах повстанці не припиняли боротьбу. Вони ставали одними з головних організаторів хвилі повстань і бунтів, що прокотилися таборами ГУЛАГу в 1946—1955 рр., а також припинили в таборах терор карних злочинців проти «політичних».

Завдання.

Проаналізуйте поданий статистичний матеріал та дайте відповідь на запитання: із якою метою проводилася депортація населення Західної України?

ДЕПОРТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ

Рік	Кількість сімей	Кількість населення
1944	4724	12 762
1945	7393	17 497
1946	2612	6350
1947	26 612	76 586
1948	2623	8274
1949	6489	21 672
Усього	50 453	143 141

Біографічна довідка.

Роман Шухевич народився у 1907 р. По закінченні середньої школи вступив до Львівського політехнічного інституту, який з успіхом закінчив. Зі студентських років почав брати активну участь у національно-визвольній боротьбі. У 1925—1929 рр. був членом Української військової організації (УВО). Згодом став одним з її провідних діячів.

У 1929 р. серед перших стає членом ОУН. Довгий час працює на посту бойового референта в Крайовій ексекутиві ОУН. За свою діяльність був заарештований польською владою і кинутий до в'язниці. Через деякий час був звільнений за амністією. У цей час відомий під псевдонімом «сотник Щука».

В умовах, коли в Європі ось-ось мала розпочатись Друга світова війна, ОУН активізувала свою діяльність, прагнучи скористатись можли-

вістю відродити Українську державу. Р. Шухевич відразу відгукнувся на події в Карпатській Україні. Він прибув до краю, де став одним з організаторів і керівником «Карпатської Січі» (1938—1939).

У 1939—1940 рр. працював у Проводі ОУН на посту референта зв'язку з українськими землями в складі СРСР. У 1940—1941 рр. входив до складу Проводу ОУН. Брав участь у II Великому зборі ОУН (весна, 1941 р.). Після збору став крайовим провідником ОУН на українських землях Польського генерал-губернаторства. Також постійно працював у Головному військовому штабі ОУН, викладав на таємних курсах кадрів ОУН.

Розраховуючи на допомогу Німеччини у визволенні України й відродженні державності, Р. Шухевич став організатором і керівником Українського легіону (батальйони СС «Нахтігаль» і «Роланд»). Цей легіон брав активну участь у нападі Німеччини на СРСР. Але після загарбання України німецьке командування розпустило легіон. Антиукраїнська політика Німеччини змусила Р. Шухевича перейти від співробітництва до боротьби з німецькою окупацією.

Навесні 1943 р. він став військовим референтом у Проводі ОУН. У середині 1943 р. III Надзвичайний Великий збір ОУН обирав Р. Шухевича на посаду голови Бюро Проводу ОУН (у цей час він відомий під псевдонімом Тур). З осені став Головним командиром УПА і вже відомий як генерал Тарас Чупринка. У листопаді 1943 р. Р. Шухевич став ініціатором і організатором проведення на Волині Конференції поневолених народів. Ця конференція стала свідченням значних змін в ідеології ОУН: провідною стала теза про те, що визволити Україну від поневолення можна лише в союзі з іншими поневоленими народами і що необхідно враховувати інтереси національних меншин, які проживають в Україні.

Із 1944 р. під псевдонімом Лозовий очолив уряд (Генеральний Секретар Головної Визвольної Ради), Секретаріат військових справ, командував УПА, був головою Проводу ОУН. На цих посадах він залишався до своєї смерті. У 1945 р. Провід ОУН видав Декларацію, у якій взяв на себе зобов'язання, що не залишить території України і буде вести боротьбу. 5 березня 1950 р. у селі Білогорці під Львовом Р. Шухевич загинув під час бою з радянськими військами.

5. Операція «Вісла».

Розповідь учителя.

Після закінчення Другої світової війни кордон між Радянським Союзом і Польщею, згідно з договором між ними, пройшов в основному по «лінії Керзона». На польській території опинилися великі поселення українців, які жили там споконвічно. Водночас частина польського населення опинилася на радянській території. За домовленістю між Польщею і СРСР передбачався обмін населенням на добровільних засадах. Проте насправді із самого початку він супроводжувався насильством і численними жертвами.

До кінця 1946 р. з Польщі в УРСР було вивезено майже півмільйона осіб.

У 1947 р. виселення українців із південно-східної Польщі вступило в завершальну стадію. На цьому етапі воно було особливо жорстоким. Польська влада за погодженням з радянським керівництвом провели крупномасштабну воєнно-репресивну депортаційну операцію «Вісла». Її метою було переселення залишків українського населення Посяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя у західні й північні райони Польщі, на так звані «повернуті землі». Це була помста тоталітарної влади українцям, які підтримували формування ОУН—УПА, що діяли тут з часів війни. Операцію «Вісла» спланували спецслужби Польщі у взаємодії з радянськими консультантами. Близько 30 тис. польських солдатів та офіцерів, спираючись на підтримку радянських сил, оточили українських партизанів і в запеклих боях знищили або захопили багатьох із них. Під загрозою розстрілу в стислий термін було переселено з обжитих місць 140 тис. українського і мішаного українсько-польського населення. Для тих, хто уникав переселення або повертався додому, було створено концентраційний табір на базі колишнього німецького концтабору Освенцім.

Унаслідок депортаційних акцій населені українцями землі на території Польщі були колонізовані. Одночасно з території України переселяли поляків (близько 1 млн осіб) і також властивими радянській владі насильницькими методами.

Завдання

Використовуючи розповідь учителя та матеріал підручника, складіть структурно-логічну схему: «Операція “Вісла”».

ЗРАЗОК СХЕМИ

Привід. Загибель у сутичці з вояками УПА 28 березня 1947 р. заступника міністра національної оборони Польщі Кароля Сверчевського

Період здійснення. 28 квітня 1947 р. — липень 1947 р. (фактично завершилася у жовтні 1947 р.)

Польські війська й міліція загальною кількістю 30 тис. осіб, за підтримки радянських і чехословацьких військ, які встановили заслони на кордонах, здійснили насильницьку депортацію українського населення. Для особливо непокірних було створено концтабір в Освенцімі (на базі колишнього німецького). Через табір від травня 1947 до січня 1949 р. пройшло 3870 осіб, із яких 160 загинуло

Результати

Проти УПА було проведено 357 бойових акцій, знищено 1509 повстанців, 1178 бункерів і краївок. Заарештовано 2800 членів ОУН і УПА. Припинення бойових дій УПА на Закерзонні

Виселено в західні і північні райони Польщі 140 тис. українців

Деукраїнізація Закерзоння

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Укажіть хронологічні межі процесу радянізації західноукраїнських земель.
- 2) Що включав у себе процес радянізації?
- 3) Коли було ліквідовано УГКЦ в Галичині й на Закарпатті?
- 4) Які заходи радянізації населення сприймало позитивно?
- 5) Якими були причини тривалої боротьби УПА?
- 6) Чи мала УПА шанс на успіх?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

З усіх регіонів України, що постраждали від війни та фашистської окупації, у найгіршому становищі були західноукраїнські землі. Повоєнна розруха посилювалася впертою боротьбою УПА проти насадження тоталітарного режиму. І хоча повстанський рух був із самого початку приречений на поразку, він змусив радянське керівництво бути більш обережним у здійсненні радянізації.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

Тема. **Розвиток культури України в повоєнні роки.
«Ждановщина».**

Мета: схарактеризувати розвиток культури України в повоєнний час. Наголосити на процесі ідеологічного наступу на українську культуру («ждановщина»). Показати здобутки української культури в цей період. Формувати в учнів інтерес до культурних надбань українського народу. Виховувати високі моральні якості на кращих зразках національної культури. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період відбудови (1945—1953)», атлас, відеофільми.

Основні поняття і терміни: «ждановщина», «лисенківщина», космополітизм, репресії.

Основні дати: 1946—1949 рр. — «ждановщина»; 1946 р. — запуск першого в УРСР і СРСР атомного реактора; 1947—1948 рр. — репресії проти вчених-біологів (генетиків), кібернетиків та інших; 1948—1950 рр. — виготовлення під керівництвом С. Лебедева першої в Європі цифрової обчислювальної машини.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Якими методами здійснювалася радянська колонізація на західноукраїнських землях?
- 2) Із якою метою було ліквідовано УГКЦ?
- 3) Як би ви оцінили боротьбу УПА в 1940—1950-ті рр.?
- 4) Чи можна вважати боротьбу ОУН—УПА на західноукраїнських землях громадянською війною?
- 5) Чим було зумовлено проведення операції «Вісла»?
- 6) Які наслідки радянської колонізації для західноукраїнських земель?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Історичні умови розвитку культури в повоєнний час.

Розповідь учителя.

Відродження культурного життя в Україні в післявоєнні роки проходило з великими труднощами. Культура, як і раніше, фінансувалася за залишковим принципом. Перемога СРСР у війні посилила розвиток у радянському суспільстві процесів, які виключали один одного: зміцнення тоталітарного режиму (офіційно вважалося та ак-

тивно пропагувалося, що саме він забезпечив кінцевий успіх) і зростання суспільної свідомості (перемогла армія, народ). Війна радикально підірвала ідеологію «гвинтика», адже її могли виграти лише самостійно мислячі люди, а не сліпі виконавці волі вождя.

Величезний жертвний внесок народу в перемогу відповідно збільшив у його свідомості не тільки відчуття самоповаги, а й поклав початок відродженню відчуття господаря країни, суспільства, своєї історії. Суттєвий вплив на світосприйняття українців справило перебування їх за кордоном, знайомство із західним способом життя. Війна показала народу всю аморальність, антигуманність режиму абсолютної особистої диктатури, створивши передумови для критичної оцінки суспільством і системи влади, і особи керівника. Існувало переконання, що після величезних жертв і перемоги український народ, як й інші народи СРСР, заслуговує на поліпшення матеріального життя і справедливий демократичний лад.

Однак відповіддю режиму на ці вимоги часу стали не реформи, а його самоконсервація. Сталінський режим посилив контроль над суспільством, особливо у сфері ідеології. Прояви національної самосвідомості, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя, відступ від регламентованих пропагандистських стереотипів — усе це кваліфікувалося як український буржуазний націоналізм, космополітизм, антирадянська діяльність і, як наслідок, вело до морального й фізичного знищення діячів культури.

УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ У 1940—1950-ТІ РР.

Відбудова закладів освіти, науки і культури			«Культурна революція» на західноукраїнських землях			Ідеологічний наступ. «Ждановщина»		
↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Відновлення зруйнованих і будівництво нових закладів освіти	Відновлення структури АН УРСР	Відновлення мережі культурно-мистецьких установ	Ліквідація неписьменності	Насаджування комуністичної ідеології	Розбудова мережі освітніх і культурно-мистецьких закладів	Боротьба проти «буржуазного націоналізму»	Боротьба проти «космополітизму» і «низькопоклонства перед Заходом»	«Лисенківщина»

2. Розвиток освіти й науки.

Розповідь учителя.

Розвиток освіти й науки в повоєнні роки був складовою частиною процесу повоєнної відбудови України.

Відновлення зруйнованих під час війни шкіл, закладів культури, наукових установ почалося після визволення території України від німецько-фашистських загарбників. Поширення набув рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень силами, засобами, руками самого населення — методом народної будови. У 1944—1945 рр. у республіці було відбудовано й побудовано 1669 шкіл. На 1950 р. не тільки було відновлено довоєнну мережу, а й споруджено 1300 нових шкіл. Та для налагодження нормальної системи освіти цього не вистачало: у середині 1950-х рр. 16 тис. шкіл (33,2 % від їх загальної кількості), у яких навчалося 1,67 млн дітей, змушені були організувати заняття у дві, а то й три зміни. Значна кількість шкіл, особливо в сільській місцевості та робітничих селищах, розміщувалася у приміщеннях, які були мало пристосовані для занять. Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах та навчальному обладнанні. Для матеріальної підтримки тих, кого батьки не могли забезпечити необхідним мінімумом для навчання, створювався фонд всеобучу.

Труднощі, що стояли перед освітньою системою, призвели до запровадження вечірніх шкіл. Були засновані також курси для дорослих, професійні заочні школи.

Реалії часу потребували освічених людей. У 1953 р. було здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. Ці заходи створили додаткові труднощі: не вистачало приміщень, учителів, навчальних посібників.

Як і в довоєнні роки, більшовицька партія прагнула перетворити школу на знаряддя збереження і посилення свого контролю над учнівською молоддю. Була відновлена робота піонерських та комсомольських організацій. Найважливішим покликанням школи вважалося виховання відданості Сталіну та ідеалам комунізму.

У повоєнні роки починається процес неухильного скорочення українських шкіл та учнів, що в них навчалися. Так, від 1948 до 1954 р. кількість українських шкіл зменшилася з 26 до 25 тис., а російських — збільшилася з 2720 до 4051, або в 1,5 разу. У 1953 р. в українських школах навчалося 1,4 млн дітей, а в російських і мішаних — 3,9 млн. Закривалися національні школи, як-то польські, угорські, румунські тощо. Усі вони були перепрофільовані на російські.

Протягом четвертої п'ятирічки було відновлено систему вищої освіти. Унаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилася, тоді як кількість студентів на 1956 р. зросла з 99 до 325 тис. Щоправда, майже половина з них навчалася на заочних та вечірніх відділеннях. Викладання в більшості вузів велося російською мовою.

У повоєнні роки відновили роботу науково-дослідні установи України, було внесено ряд змін в організацію наукових досліджень. Якщо у 1945 р. налічувалося 267 науково-дослідних установ, то в 1950 р. їх кількість зросла до 462, у тому числі більше ніж 30 академічних інститутів. Зміцнювалася, хоча й повільно, матеріально-технічна база науково-дослідних установ, зростає їх кадровий потенціал. Кількість науковців у 1950 р. досягла 22,3 тис. осіб.

Головною науковою установою України залишалась Академія наук УРСР, яку очолював О. Палладін.

Українські вчені досягли значних успіхів у дослідженнях з фундаментальних наук, наближенні їх до потреб господарства.

- 1946 р. відбувся запуск першого експериментального атомного реактора.
- Протягом 1948—1951 рр. під керівництвом С. Лебедева було створено першу в Європі і СРСР малу електронно-обчислювальну машину «МЕОМ».
- Удосконалення і широке застосування методу автоматичного зварювання металу під флюсом, розробленого під керівництвом Є. Патона. Нова технологія була успішно застосована під час будівництва першого газопроводу Дашава — Київ у 1949 р. (80 % стиків труб було зварено цим методом). Також нові технології зварювання були застосовані при будівництві в 1953 р. суцільнозварного мосту через Дніпро завдовжки понад 1,5 км (міст ім. Патона у Києві).
- У 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів у СРСР став виходець із Житомирщини С. Корольов.

Проте майже всі досягнення науки і техніки належали галузям, що були пов'язані з воєнним або суміжним із ним виробництвом. Суспільні ж науки остаточно перетворилися на служницю існуючої системи. Сталінська система не полишала надій встановити контроль і над природничими науками. Яскравим проявом цього стало таке явище, як «лисенківщина» — засилля в науці посередностей, людей споживацького ґатунку, авантюристів. Особливої шкоди «лисенківщина» завдала біологічній науці, зокрема генетиці. У 1947—1948 рр. відновилися переслідування генетиків. Президент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Т. Лисенко, підтриманий Й. Сталіним, оголосив ген міфічною частинкою. Він заперечував існування генів як матеріальних утворень у клітині, носіїв біологічної інформації про спадковість організмів. «Народний академік» (Лисенко) стверджував, що створення зовнішніх умов для утримання, наприклад, худоби не просто підвищує надої... а й дає

змогу розраховувати на закріплення цих ознак у майбутньому. Фактично Лисенко переніс на біологічну науку комуністичні постулати про виховання нової людини — будівника комунізму. В Україні переслідувань зазнали вчені-біологи Д. Третьяков, М. Гришко, І. Шмальгаузен, І. Поляков, С. Делоне, що на багато років загальмувало розвиток біологічної науки.

3. Ідеологічний наступ сталінізму в повоєнний час.

«Ждановщина».

Розповідь учителя.

У складних умовах працювали діячі літератури й мистецтва. У супереч обставинах, у 1940—1950-х рр. було створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу.

Особливу популярність у повоєнні роки набула творчість О. Гончара, автора трилогії «Прапорonoсці», повісті «Земля гуде». Плідно творили також прозаїки В. Козаченко, В. Собко, письменник і режисер О. Довженко, гуморист Остап Вишня (П. Губенко), поети М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко, Л. Первомайський.

Переможне завершення війни сприяло зміцненню особистого авторитету Й. Сталіна. Але післявоєнні реалії потребували зміцнення сталінського режиму та його нового ідеологічного забезпечення. Адже чимало людей, перебуваючи за кордоном, побачили «загниваючий капіталізм». Повернувшись на батьківщину, вони відчували себе переможцями і мріяли про краще, заможне і вільне життя. Населення у західних областях, що напередодні війни увійшли до складу СРСР, взагалі ставилося вороже чи з недовірою до комуністичної ідеології, політичної та економічної практики. До того ж, у людей залишилася грізна зброя — вільнодумство і національні почуття, виразником яких була в першу чергу інтелігенція. Саме проти неї й було спрямоване вістря сталінських репресій.

Повоєнний час починається зі славнозвісного сталінського тосту «за великий російський народ». Це свідчило про прагнення Й. Сталіна сполучити комуністичну ідеологію з ідеєю виняткової місії росіян у світовій історії. Для кожного винаходу західних вчених радянські пропагандисти знаходили росіянина, який говорив про цю ідею раніше, для кожного видатного західного автора був кращий за нього російський автор, а для кожного видатного державного діяча Заходу знаходився російський зі ще більшими досягненнями.

Нові ідеологічні засади сталінського режиму мали особливу негативні наслідки для українців. У 1950 р. Й. Сталін, беручи участь у дискусії з мовознавства, висунув тезу, що російська, українська і білоруська нації є результатом розгалуження «єдиної давньоруської народності». Цю тезу дозволено було тлумачити як давньоросійську, але в жодному випадку не як давньоукраїнську.

Наприкінці 1940-х рр. у СРСР виникло явище, яке отримало назву «ждановщина», за іменем його головного офіційного теоретика і провідника А. Жданова. Суть його полягала у широкому наступі сталінського режиму в галузі ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком радянського суспільства.

Сталінське керівництво розгорнуло боротьбу проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом», проти «буржуазного націоналізму». За період від 1946 до 1951 р. було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Початок було покладено постановами ЦК ВКП(б) «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”», спрямовані проти творчості А. Ахматової і М. Зощенка, «Про кінофільм “Большая жизнь”» та інші.

Цього ж 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив кілька постанов «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в “Нарисі історії української літератури”», «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних та інших театрів України» й інші. Для «зміцнення керівництва» українською парторганізацією з Москви було направлено Л. Кагановича, який розгорнув бурхливу діяльність по боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом». Ним фактично була підготовлена велика розстрільна справа, жертвами якої мали б стати представники української інтелігенції того часу: А. Малишко, П. Панч, М. Рильський, Ю. Яновський та інші. Але ініціатива Л. Кагановича виявилась невчасною, і він був відкликаний до Москви.

Робота з документом.

**Із редакційної статті журналу «Більшовик України»
«До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення
історії України» (серпень 1947 р.)**

...Історична наука завжди була одним із могутніх засобів у руках більшовицької партії в ідейному вихованні трудящих...

Проте... незважаючи на своє тридцятирічне існування, Інститут історії України не розробив і не видав науково витриманої, марксист-

сько-ленінської історії України. Праці Інституту... зокрема «Короткий курс історії України» за редакцією С. М. Білоусова, К. Г. Гуслистого, М. Н. Петровського, М. І. Супруненко, Ф. О. Яструбова; «Нарис історії України» за редакцією К. Г. Гуслистого, Л. М. Славина, Ф. О. Яструбова; перший том «Історії України» за редакцією М. Н. Петровського... містять у собі грубі помилки та перекирчення буржуазно-націоналістичного характеру.

Працівники Інституту запозичили в буржуазно-націоналістичних істориків Антоновича, Грушевського та інших основні положення, що... привело до відродження... буржуазно-націоналістичних настанов у питаннях історії України...

Запитання до документа.

- 1) Як стаття характеризує роль історичної науки в Радянському Союзі?
- 2) У чому звинувачуються вчені-історики?
- 3) Чи справедливою є критика?
- 4) Якими, на вашу думку, є основні завдання історичної науки?

Розповідь учителя.

Наступним етапом ідеологічного наступу сталінізму стала боротьба з «низькопоклонством» перед Заходом, проти «космополітизму». Об'єктом переслідувань були обрані літератори, митці, учені.

Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства, ізолювати і протиставити інтелігенцію іншим прошаркам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес русифікації, відновити образ «внутрішнього ворога» як необхідного атрибута тоталітарного режиму.

Сигналом до атаки проти «космополітів» стала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», опублікована в січні 1949 р. у газеті «Правда». Відгомонам цієї статті в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на літературних і театральних критиків О. Борщагівського, А. Гозенпура та інших.

Кампанія боротьби з «космополітами» мала негативні наслідки для розвитку культури: у літературі й театрі, по суті, зникло поняття мистецької школи; поглибилась ізоляція від надбань західної культури; театральна та літературна критика перетворилася із засобу стимулювання творчого розвитку на засіб утримання митців у межах офіційної ідеології; обмежено свободу творчості.

Від початку 1950-х рр. насувається нова хвиля звинувачень української інтелігенції. Переслідувань зазнали не лише письменники, а й українські композитори Б. Лятошинський, М. Колесса,

М. Вериківський, К. Данькевич (опера «Богдан Хмельницький»), науковці.

Особливо нещадної критики зазнав В. Сосюра за вірш «Любіть Україну» (1944), який було оголошено «ідейно порочним твором».

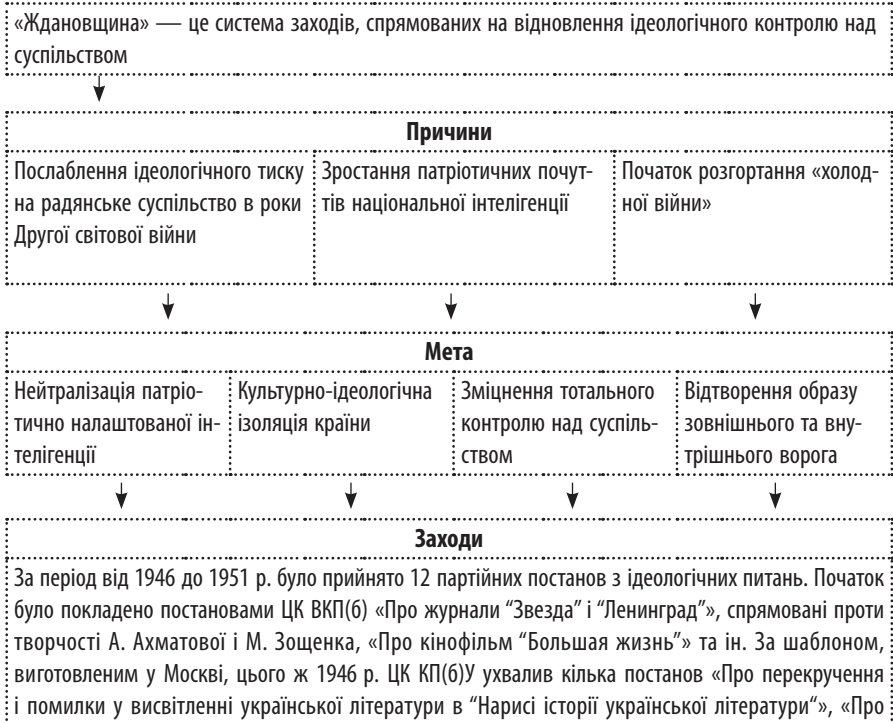
«Ждановщина» призвела до гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва в країні, породила потворні явища в середовищі радянської інтелігенції, викликала її розмежування. Сталінський режим остаточно протиставив владу й народ, ліквідував патріотичне піднесення років війни, паростки відродження української культури. У міжнародному плані «ждановщина» посилила відірваність радянських митців від досягнень світової культури, стала ідеологічним обґрунтуванням конфронтаційної зовнішньої політики СРСР.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Завдання.

Складіть структурно-логічну схему «Ідеологічний наступ сталінізму. “Ждановщина”».

ЗРАЗОК СХЕМИ

журнал сатири і гумору “Перець”, «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних та інших театрів України» та ін. Для «зміцнення керівництва» українською парторганізацією Москвою був призначений Л. Каганович (М. Хрущов був переміщений на другорядну посаду голови уряду). Каганович розгорнув бурхливу діяльність по боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом». Ним фактично була підготовлена велика розстрільна справа, жертвами якої мав би стати цвіт української інтелігенції того часу: А. Малишко, П. Панч, М. Рильський, Ю. Яновський та ін. Та ініціатива Кагановича виявилась невчасною, і він був відкликаний до Москви. На порядку денному у сталінському керівництві стояло питання боротьби з «низькопоклонством» перед Заходом, проти «космополітизму». Об’єктом переслідувань були обрані літератори, митці, учені. Сигналом до атаки проти космополітів стала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», опублікована в січні 1949 р. у газеті «Правда». Відгомоном цієї статті в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на літературних і театральних критиків О. Борщагівського, А. Гозенпура та ін.

З початку 50-х рр. насувається нова хвиля звинувачень української інтелігенції. Цькували не лише письменників. Переслідувань зазнали українські композитори Б. Лятошинський, М. Колесса, М. Вериківський, К. Данькевич (опера «Богдан Хмельницький»), науковці. Особливо лютий і нещадній критиці було піддано В. Сосюру за вірш «Любїть Україну» (1944 р.), який оголошувався «ідейно порочним твором»

Результати

Відбулося гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва; обмежено свободу творчості	Фізичне знищення частини інтелігенції. Породила потворні явища в середовищі радянської інтелігенції, викликала її розкол і розмежування	Відбулося остаточно протиставлення влади й народу, ліквідоване патріотичне піднесення років війни, паростки відродження української культури	У літературі та театрі, по суті, зникло поняття мистецької школи; театральна та літературна критика перетворилася із засобу стимулювання творчого розвитку на засіб утримання митців у рамках офіційної ідеології	У міжнародному плані «ждановщина» посилила відірваність радянських митців від досягнень світової культури, стала ідеологічним обґрунтуванням конфронтаційної зовнішньої політики СРСР
--	---	--	---	---

Бесіда за запитаннями.

- 1) Чому в західних областях України багато уваги приділялося розвитку освіти, зокрема ліквідації неписьменності?
- 2) Якими були результати «культурної революції» на західноукраїнських землях?
- 3) Що радянський режим розумів під «українським буржуазним націоналізмом»?

- 4) Навколо концепції Т. Лисенка точилися офіційні дискусії науковців. Чи можна їх вважати справді науковими? Що таке «лисенківщина»?
- 5) Що таке «космополітизм»? У чому звинувачували так званих «космополітів»?
- 6) Чим можна пояснити той факт, що антисемітизм уживався з українофобією?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Розвиток культури в повоєнні роки носив суперечливий характер: з одного боку, мало місце творче піднесення митців, учених, з іншого — сталінська система намагалася загнати творчий процес у жорсткі ідеологічні межі. «Ждановщина» завдала величезного удару по розвитку української культури.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати реферати за темами: «Ждановщина» та українська культура», «Лисенківщина» та українська наука», «Боротьба сталінізму проти “космополітизму” і “низькопоклонства” перед Заходом».

УРОК № 13

Тема. **Наш край у 1945 — на початку 1950-х рр.**

Мета: на основі місцевого матеріалу схарактеризувати розвиток краю в зазначений період; виховувати почуття патріотизму й любові до батьківщини.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, атлас, схеми, таблиці, стінні карти, що використовувалися впродовж вивчення теми, карта області.

Найбільш доцільною формою проведення уроку є навчальна екскурсія.

Тема: **Узагальнення знань за темою «Україна в перші повоєнні роки (1945 — початок 1950-х рр.)».**

Мета: повторити, узагальнити, закріпити й оцінити знання, набуті учнями впродовж вивчення теми. Розвивати вміння та навички, які сформувалися на попередніх уроках. Виховний аспект уроку реалізується в результаті осмислення учнями розглянутих подій історії України та формування позитивного емоційно-особистісного ставлення до них. Спонукає учнів до подальшого поглиблення своїх знань.

Тип уроку: перевірка й облік знань, умінь і навичок.

Обладнання: підручник, атлас, схеми, таблиці, стінні карти, що використовувалися впродовж вивчення теми.

Методичні рекомендації щодо проведення уроку: див. на с. 102.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Учитель оголошує учням тему, завдання уроку та інформує про заплановані форми роботи.

II. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ

Учитель стисло нагадує основний матеріал, що вивчався впродовж опрацювання теми.

Вступна бесіда.

- 1) Яку назву має тема, вивчення якої ми завершили? Якими є її хронологічні межі?
- 2) У чому, на вашу думку, полягає важливість цього періоду для курсу історії України в цілому? Обґрунтуйте свою точку зору.

Запитання та завдання для узагальнення.

- 1) Складіть перелік подій, що відбулися в період відбудови, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- 2) Поясніть значення понять і термінів: ООН, геополітичне становище, відбудова, грошова реформа, карткова система, голодомор, радянізація, націоналізація, колективізація, індустріалізація, культурна революція, УПА, неканонічний Собор, УГКЦ, операція «Вісла», «ждановщина», «лисенківщина», космополітизм, репресії.
- 3) Визначте мету зовнішньополітичної діяльності УРСР у повоєнний період.

- 4) Порівняйте процес радянзації західноукраїнських земель у 1939—1941 та 1944—1951 рр.
- 5) Покажіть на карті: а) адміністративно-територіальні зміни УРСР у 1939—1954 рр.; б) територію, охоплену проведенням операції «Вісла»; в) основні об'єкти відбудови в УРСР; г) територію дій УПА в повоєнні роки.
- 6) Складіть розповідь про соціально-економічне становище, повсякденне життя, настрої населення та психологічний клімат у суспільстві в роки війни.
- 7) Які, на вашу думку, джерела відбудови в УРСР?
- 8) Порівняйте та визначте спільне й відмінне у відбудові УРСР та країн Європи.
- 9) Назвіть факти, які підтверджують вплив боротьби ОУН—УПА на політику радянської влади на західноукраїнських землях.
- 10) Із якою метою в повоєнний час сталінське керівництво здійснило ідеологічний тиск на суспільство?
- 11) Складіть і заповніть таблиці «Україна в роки відбудови», «Розвиток української культури в повоєнний період».
- 12) Висловіть власну думку щодо результатів радянзації на західноукраїнських землях.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель підбиває підсумки роботи учнів на уроці й оцінює результативність їх участі в ньому. Доцільно акцентувати також увагу учнів на навчальних результатах учнів за темою в цілому.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Випереджальне завдання. Підготувати повідомлення про М. Хрущова, повстання в таборах ГУЛАГу.

УРОК № 15

Тема: **Україна на початку 1950-х рр.**

Мета: показати зміни, що сталися у розвитку УРСР на початку 1950-х рр. Дати узагальнюючу характеристику розвитку України напередодні значних перетворень. Формувати в учнів розуміння взаємозв'язку між історичними фактами, вдосконалювати навички аналізу, синтезу, критичного оцінювання історичних подій; виховувати в учнів інтерес до національної історії.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період десталінізації (1953—1964)», атлас.

Основні поняття і терміни: десталінізація.

Основні дати: жовтень 1952 р. — XIX з'їзд КПРС; 5 березня 1953 р. — смерть Й. Сталіна; липень 1953 р. — усунення Л. Берії від влади; 1953—1954 рр. — зміна партійно-державного керівництва в УРСР.

Хід уроку

I. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Передумови десталінізації.

Розповідь учителя.

Реформи, що розгорнулися в радянському суспільстві на початку 1950—1960-х рр., стали продовженням пошуків подальшої моделі розвитку СРСР, що відбувалися в останні роки правління Й. Сталіна. Розробляється нова програма ВКП(б) (КПРС), проект якої був підготовлений в 1947 р. Його особливістю було те, що акцент робився на соціальні програми: будівництво житла, забезпечення кожного громадянина автомобілем, організація мережі їдалень, пралень тощо. Йдуть пошуки виходу з перманентної кризи сільського господарства, яке в роки відбудови в черговий раз перетворилося на донора для промисловості. Предметом обговорення стала проблема співвідношення розвитку промисловості груп «А» і «Б». Згодом М. Хрущов використав наробки, ідеї, що були напрацьовані наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. Крапку в цих дискусіях поставив Й. Сталін.

Завершення процесу відбудови не привело до послаблення адміністративно-командної системи з її надзвичайними заходами управління. Вона ще більше зміцніла. Свідченням цього став XIX з'їзд КПРС, останній за життя Й. Сталіна. З'їзд затвердив новий п'ятирічний план розвитку СРСР у 1951—1955 рр., у якому головним завданням було наздогнати й перегнати провідні капіталістичні держави за всіма показниками. На з'їзді проголошено курс «на розгорнуте будівництво комуністичного суспільства».

XVII з'їзд компартії України продублював рішення з'їзду КПРС. Делегати, що виступали на з'їзді, неначе змагались у славоств'ї на честь «великого вождя і вчителя тов. Сталіна».

Теоретичною основою цього курсу стала стаття Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». У ній Й. Сталін доводив можливість побудови комунізму в СРСР навіть в умовах капіталістичного оточення. Він сформулював три основні попередні умови

виконання цього масштабного завдання: 1) забезпечити раціональну організацію виробничих сил, безперервне зростання всього суспільного виробництва з переважним розвитком виробництва засобів виробництва; 2) шляхом поступових переходів підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної, а товарний обіг поступово замінити системою продуктообміну з метою охопити ним всю продукцію суспільного виробництва; 3) домогтися такого культурного росту суспільства, яке б забезпечило всім членам суспільства всебічний розвиток їх фізичних і розумових здібностей.

(Детальне висвітлення сталінського курсу останніх років правління необхідне для подальшого порівняння з реформаторською діяльністю Хрущова.)

2. Внутрішньополітичне становище України на початку 1950-х рр. Початок десталінізації.

Розповідь учителя.

На початку 1950-х рр. на чолі КПУ продовжував залишатися Л. Мельник (перший секретар КПУ від грудня 1949 до червня 1953 р.), а головою уряду УРСР — Д. Коротченко (до січня 1954 р.), які були слухняними виконавцями волі «вождя».

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Ця дата стала початком процесу, що згодом отримав назву «відлига» — процес спроб лібералізації суспільно-політичного життя, проведення значних соціально-економічних реформ. Свою назву період отримав від повісті популярного письменника І. Еренбурга «Відлига», що з'явилася у 1954 р. Розвиток і поглиблення цього процесу стало основою десталінізації — тобто відходу від найбільш одіозних проявів сталінського тоталітарного режиму. Найбільш радикальних рис цей процес набув після XX з'їзду КПРС (1956).

Додаткова інформація

Одним зі свідчень прагнення суспільства до змін стали повстання й страйки в таборах ГУЛАГу. Провідну організаційну роботу в цих повстаннях відіграли українці, засуджені за участь у боротьбі УПА та ОУН. У березні 1953 р. у таборах Воркути спалахнуло одне з найбільших повстань, у якому брали участь робітники-в'язні 50 копалень. Організував і очолив повстання, яке тривало три місяці, утворений підпільний провід ОУН. Повсталі розправилися з енкаведистами, обрали орган самоврядування й висунули вимоги звільнити всіх невинно засуджених, змінити існуючий лад в СРСР тощо. Зрештою повстання було придушено військами: 64 в'язні загинули, 200 отримали поранення. Подібні повстання відбулися і в інших містах. Активну роль українці відіграли і в повстанні в Кінгірі (Казахстан) у травні—червні 1954 р., для придушення якого застосовували навіть танки.

☑ Розповідь учителя.

По смерті Й. Сталіна серед його наступників розпочалась боротьба за владу. У кожного з протиборчих угруповань «сталінської гвардії» (Л. Берія, Г. Маленкова, М. Хрущова) було своє бачення подальшого розвитку СРСР.

У цій боротьбі переміг М. Хрущов у союзі з Г. Маленковим. Відлуння цієї боротьби поширилося і на Україну. Кожне з угруповань намагалося знайти собі прихильників у республіці. Спочатку основними суперниками виступили Л. Берія, який контролював головні силові міністерства і прагнув встановити свою одноосібну владу, і група Хрущова—Маленкова, яка контролювала партійний апарат і виконавчі органи влади. Останні розуміли, що прихід до влади Л. Берії може коштувати їм життя.

Для зміцнення позицій в Україні Л. Берія призначив своїх найближчих однодумців П. Мешика і С. Мільштейна відповідно міністром та заступником міністра внутрішніх справ республіки. Від них вимагалось знайти спільну мову з УПА, аби припинити збройну боротьбу в Західній Україні. Також обласним управлінням МВС було наказано встановити негласний контроль над партійними органами. Начальник Львівського управління МВС генерал Т. Строкач піддав сумніву доцільність виконання цього наказу і доповів про це секретарю Львівського обкому партії, останній повідомив про це першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова. Бачучи з боку керівництва КПУ опозицію своїм планам, Л. Берія домогся звільнення Мельникова з посади першого секретаря КПУ за звинуваченням у русифікації вищої освіти в Західній Україні та дискримінації місцевих кадрів і генерала Т. Строкача, який опинився фактично під домашнім арештом у Москві, із якого йому вдалося вирватися. На посаду першого секретаря КПУ було призначено О. Кириченка, першого на цій посаді українця. Після цього набула поширення хвиля висувань на керівні посади представників місцевих кадрів. Як результат на 1 червня 1954 р. до складу ЦК КПУ входили 72 % українців, до Верховної Ради — 75 %, а серед директорів великих підприємств українці склали 51 %.

Проте боротьба за владу вступила у вирішальну фазу. Т. Строкачу вдалося передати М. Хрущову відомості про дії Л. Берії. Ці матеріали доповнили інформацію, якою вже володів М. Хрущов. Останній став діяти рішуче. Заручившись підтримкою військових (Г. Жуков та ін.), М. Хрущов домогся арешту Л. Берії під час засідання Президії ЦК КПРС у червні 1953 р. Берія був звинувачений в антипартійних і антидержавних діях і після суду розстріляний.

Також від влади було усунуто й прихильників Берії в Україні. Т. Строкач став міністром МВС УРСР.

Тривала робота М. Хрущова в Україні у попередні роки зумовила те, що його найближче оточення формувалося з осіб, які разом з ним працювали в республіці. У 1958 р. українці становили 60 % членів КПУ. Вихідці з України зайняли провідні посади і в союзному керівництві. Так, Р. Малиновський, А. Гречко та К. Москаленко досягли високого рангу Маршала Радянського Союзу, а два перші згодом стали міністрами оборони СРСР. В. Семичасний обійняв пост голови союзного КДБ, а чотири українці — О. Кириченко, М. Підгорний, Д. Полянський та П. Шелест — увійшли до складу Політбюро ЦК КПРС. Такі успіхи українців у радянській ієрархічній системі можна пояснити їхніми тісними зв'язками з М. Хрущовим, їхніми особистими рисами лояльних виконавців волі системи, а також місцем, яке зайняла Україна в Радянському Союзі.

Зростання ролі й кількості українців у партійно-державному апараті супроводжувалося процесом перебудови й вдосконалення самого апарату. У міністерствах, відомствах та органах управління на місцях протягом 1955—1956 рр. було ліквідовано 4867 структурних підрозділів, організацій та установ, скорочено 92,5 тис. посад адміністративно-управлінського апарату. Водночас розширювались права місцевих органів влади. Ці процеси справили позитивний вплив на суспільно-політичне життя країни. Боротьба з бюрократичним апаратом була зумовлена прагненням Хрущова усунути від влади Маленкова, опорою якого були структури виконавчої влади. У 1955 р. Маленков був усунутий з посади голови Ради Міністрів СРСР, на його місце був призначений М. Булганін.

Крім змін у партійному та державному керівництві почався процес поступового відходу від найбільш одіозних проявів сталінського режиму. Припинились масові репресії, почався обережний процес реабілітації репресованих у 1930—1940 рр. й повернення депортованих осіб, пов'язаних із діяльністю ОУН—УПА.

Нове радянське керівництво, яке очолило державу після смерті Сталіна, усвідомлювало, що майбутнє Радянського Союзу залежить від успіхів СРСР в економічному змаганні із Заходом. Успіхи в цьому змаганні зміцнили б внутрішнє становище радянської системи, а з іншого боку, довели б переваги комуністичної системи. Починаючи з 1953 р. стає помітним процес реформ, та відразу постало питання, у якому напрямку їх проводити.

Біографічна довідка.

Микита Сергійович Хрущов (1894—1971) народився 15 квітня 1894 р. у с. Калинівка, нині Хомутовського району Курської області Росії,

у робітничій родині. До 15 років наймитував у поміщиків. Із 1908 р. працював на шахтах Донбасу, де з 1912 р. брав участь у виступах проти царського режиму, розповсюджував газету «Правда». Після Лютневої революції був обраний членом Рутченківської ради робітничих депутатів. У м. Юзівка (нині Донецьк) на одному з мітингів познайомився з Л. Кагановичем, який згодом мав значний вплив на подальшу політичну долю М. Хрущова. У 1918 р. вступив до партії більшовиків.

Під час громадянської війни М. Хрущов — червоноармієць, голова партосередку, політрук, комісар батальйону, інструктор політвідділу 9-ї Кубанської армії. На початку 1920-х рр. М. Хрущов брав участь у відновленні шахт Донбасу. У 1922—1925 рр. навчався у Юзівському гірничому технікумі. Обирався секретарем парторганізації. Після закінчення навчання М. Хрущова рекомендували на партійну роботу. У 1928 р. Л. Каганович запропонував його кандидатуру на посаду заступника завідуючого оргрозподілу ЦК КП(б)У. Далі почалось швидке просування М. Хрущова по партійній лінії. За рекомендацією Л. Кагановича, який на той час був уже секретарем ЦК ВКП(б), М. Хрущов у 1929 р. став студентом Промислової академії у Москві. Згодом очолив партосередок цієї академії, активно винищуючи представників антисталінської опозиції. Така активність сподобалась Й. Сталіну. Відтак за рекомендацією Л. Кагановича і з відома Й. Сталіна Хрущов перейшов на партійну роботу в Москву. На XVII з'їзді ВКП(б) М. Хрущова було обрано членом ЦК ВКП(б). Від березня 1935 до січня 1938 р. — перший секретар Московського обкому і міськкому ВКП(б). У цей час він зміг здобути довір'я Й. Сталіна, чим потім вдало користувався. У 1939 р. увійшов до складу Політбюро ЦК ВКП(б).

У 1938—1949 рр. М. Хрущов очолював ЦК КП(б)У (з перервою від березня до грудня 1947 р., коли Першим секретарем ЦК КП(б)У був Л. Каганович). М. Хрущову належало остаточно зробити поворот до русифікації, «почистивши», зокрема, українські партійні кадри. З усіма завданнями М. Хрущов успішно впорався. Остаточно зійшла нанівець політика «коренізації» й «українізації». Доклав своєї руки Хрущов й до процесу радянізації західноукраїнських земель у 1939—1941 рр. і після війни.

Під час війни був членом військових рад Київського особливого військового округу південно-західного напрямку, Сталінградського, Південного, Воронежського й 1-го Українського фронтів; йому було присвоєно звання генерал-лейтенанта (1943). Від липня 1943 р. знову почав вести роботу в політбюро, оргбюро і секретаріаті ЦК КП(б)У. Від лютого 1944 р. до грудня 1947 р. М. Хрущов за сумісництвом працював головою РНК УРСР. Його призначення диктувалося потребою концентрації партійної й державної влади для швидкого подолання наслідків війни.

За «м'якотілість» під час голоду 1946—1947 рр. Хрущова звільнили з усіх посад в Україні і відкликали до Москви. Але вже в грудні 1947 р. знову повернули в Україну, де він знову розпочав активну роботу: керував боротьбою з УПА, ліквідував УГКЦ, здійснював масову депортацію українців, керував відбудовою тощо.

У грудні 1949 р. М. Хрущов повернувся до Москви. До березня 1953 р. він — секретар ЦК і перший секретар Московського обкому партії. З берез-

ня 1953 р. — секретар, із вересня 1953 р. — перший секретар ЦК КПРС. М. Хрущов здобув цю посаду у жорстокій боротьбі з Л. Берією.

Із 1957 р. Хрущов зосередив у своїх руках всю повноту державної й партійної влади. Став ініціатором десталінізації і значних реформ у всіх сферах життя суспільства.

Використовуючи непослідовність у його діях, а також зважаючи на невдоволення населення, оточення почало планомірну роботу щодо усунення М. Хрущова від влади. Це сталося на жовтневому (1964) Пленумі ЦК КПРС. Хрущов був звинувачений у волюнтаризмі й суб'єктивізмі. Після цього й до кінця життя М. Хрущов фактично був ізольований на дачі під Москвою. Помер 11 вересня 1971 р.

II. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Який стратегічний курс розвитку СРСР і, відповідно, УРСР було визначено на початку 1950-х рр.?
- 2) Які основні складові побудови «комуністичного суспільства»?
- 3) Хто здобув перемогу в боротьбі за владу після смерті Й. Сталіна і чому?

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Подолавши в основному руйнівні наслідки Другої світової війни, Україна опинилася перед вибором подальшого розвитку. Панування радянської тоталітарної моделі визначило її подальший розвиток як складової частини СРСР з усіма позитивними й негативними рисами.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 16

Тема: **Суспільно-політичне життя й політична боротьба в Україні 1953—1964 рр.**

Мета: розкрити суть процесу десталінізації. Показати його особливості в Україні. Дати оцінку періоду 1953—1964 рр. Розвивати історичну свідомість учнів. Вчити учнів мати власну думку з приводу конкретних історичних явищ і процесів, обґрунтовувати і відстоювати її.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період десталінізації (1953—1964)», атлас.

Основні поняття і терміни: «відлига», десталінізація, реабілітація, Програма КПРС.

Основні дати: лютий 1956 р. — XX з'їзд КПРС; 30 червня 1956 р. — постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його шкідливі наслідки»; 24 грудня 1957 р. — пленум ЦК звільнив із посади першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка і обрав на цю посаду М. Підгорного; жовтень 1961 р. — XXII з'їзд КПРС ухвалив нову Програму КПРС; липень 1963 р. — пленум ЦК КПУ звільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. На цю посаду було призначено П. Шелеста.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Що таке десталінізація?
- 2) Якими були передумови десталінізації?
- 3) Схарактеризуйте зміни в партійно-державному керівництві УРСР на початку 1950-х рр.
- 4) Якими були перші заходи десталінізації?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. «Відлига».

Завдання на повторення.

Дайте визначення поняття «відлига».

Розповідь учителя.

«Відлига» — період в історії СРСР, а відповідно й історії УРСР, який охоплює 1953—1964 рр., тобто період перебування при владі М. Хрущова. Він характеризується ліквідацією таких проявів сталінського режиму, як масові репресії, тотальний контроль за всіма сферами діяльності тощо, і спробою проведення суспільно-політичних, економічних реформ із метою надати нового імпульсу розвитку радянського суспільства на шляху до «будови комунізму».

Основним змістом «відлиги» є десталінізація — система заходів з усунення найбільш одіозних проявів сталінського режиму. Десталінізація мала обмежений характер й не торкалася підвалин існуючого ладу.

Складові десталінізації

- Ліквідація системи ГУЛАГу, системи масових репресій.

- Амністія. Реабілітація незаконно засуджених.
- Реформа силових відомств, судової системи. Упровадження в їх діяльності принципу законності.
- Послаблення ідеологічного тиску. Тимчасове припинення кампанії проти «українського буржуазного націоналізму».
- Децентралізація управління. Послаблення командно-адміністративної системи.
- Розширення прав і повноважень союзних республік. Зростання частки українців у партійному і державному апараті. Зростання впливу української партійно-державної еліти в союзному керівництві.

2. XX з'їзд КПРС та його наслідки.

Самостійна робота за підручником.

Робота з документом.

Опрацюйте уривок із доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки».

«Мене турбувала думка: скінчиться з'їзд... А що далі? На нашій совісті залишаться сотні тисяч безвинно розстріляних людей... Мало хто вцілів, майже весь партійний актив було розстріляно або репресовано. Рідко кому повезло так, що він залишився живим». Накінець, я зібрався із силами і під час одної з перерв поставив питання: «Як бути з минулими розстрілами і арештами? ...Бо ми вже знаємо, що люди, які були піддані репресіям, були невинуваті й не були «ворогами народу». Вони будуть повертатися із заслання. Ми ж утримувати їх там не станемо. Слід подумати, як їх повернути з честю... Люди будуть виходити з в'язниць, приїздити до рідних, розповідатимуть родичам, знайомим, друзям, товаришам, як все було, і стане надбанням всієї країни і всієї партії, що ті, хто залишився в живих, були репресовані без вини... Замовчати це неможливо... Тому прошу подумати про наступне: ми проводимо перший з'їзд після смерті Сталіна. Уважаю, що саме на такому з'їзді ми повинні щиросеречно розповісти всю правду про життя і діяльність нашої партії і Центрального Комітету за звітний період... Ми ж були в керівництві країни разом зі Сталіним. Коли від колишніх в'язнів партія дізнається правди, нам скажуть: вибачте, як же так? Відбувся XX з'їзд, а нам ні про що не розповіли... Злочини ж були? Нам самим, не чекаючи інших, слід сказати, що вони були. Коли нас будуть питати, то вже не стануть засуджувати» [28, с. 88].

Запитання до документа.

На основі поданого уривку зі спогадів М. Хрущова визначте, якими мотивами він керувався, приймаючи рішення виступити із засудженням культу особи Сталіна. Чи можна стверджувати, що Хрущов зробив мужній громадянський вчинок?

3. Реабілітаційний процес.

Розповідь учителя.

Процес реабілітації почався відразу після смерті Сталіна й набув найбільшого поширення після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Перший етап (1953—1956).

Реабілітація торкалася лише незначної частини незаконно репресованих. Проголошуються масові амністії. Відбувається демонтаж сталінської репресивної системи. Правоохоронна система приводиться у відповідність із принципами законності.

Амністії.

Амністія 1953 р. — стосувалась осіб, засуджених терміном до п'яти років, а також засуджених за посадові, господарські та військові злочини. Вона мало торкнулася політичних в'язнів, які мали значно більші терміни ув'язнення.

Амністія 1955 р. — стосувалась осіб, що співробітничали з окупантами в роки війни, але не чинили злочинів.

Також проголошувалися амністії для воїнів УПА, які складуть зброю, і тих, хто утримувався в таборах. До 1957 р. було звільнено понад 65 534 бійці ОУН—УПА.

Проте амністія не передбачала реабілітацію. Звільнені політичні в'язні продовжували носити клеймо «ворогів народу».

Протягом 1954—1956 рр. було реабілітовано лише 8 тис. осіб.

Ліквідація репресивної системи.

Восени 1953 р. було ліквідовано військові трибунали МВС та особливу нараду МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання та ув'язнення. У 1954 р. сформовано Комітет державної безпеки (КДБ) СРСР і УРСР. Нові органи були зобов'язані переглянути заведені на громадян політичні справи. У 1954 р. — створено комісію Президії ЦК КПРС із розслідування злочинів Й. Сталіна. У 1955 р. — запроваджено прокурорський нагляд.

На початку 1956 р. скасовується постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. про порядок ведення справ «щодо підготовки й здійснення терористичних актів» та постанови від 1 грудня 1934 р. та 14 вересня 1937 р. про зміни в карно-процесуальному кодексі, за якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор і диверсії.

Також було розпочато роботу зі створення нового кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного кодексів, воєнного статуту.

Ліквідовано систему ГУЛАГу, у якому на 1954 р. утримувалося 949 тис. в'язнів.

Другий етап (1956—1959).

Реабілітація стала масовою. Було створено 90 спеціальних комісій, які мали право розглядати справи безпосередньо в таборах.

Спочатку реабілітації підлягали репресовані діячі КПУ — В. Чубар, С. Косіор, В. Затонський, М. Скрипник, Ю. Коцюбинський та інші. У липні 1956 р. в пресі з'явилися повідомлення про реабілітацію драматурга М. Куліша, режисера Леся Курбаса та інших. Загалом до листопада 1959 р. державні інстанції, органи прокуратури і КДБ переглянули 4 млн 263 тис. справ на 5 млн 481 тис. осіб. Було реабілітовано 2 млн 684 тис. осіб, що становило 58,2 % тих, на кого були заведені справи в репресивних органах України. Загалом протягом 1956—1963 рр. було повністю реабілітовано лише 250 тис. осіб. На 1959 р. за політичні злочини в таборах утримувалось 11 тис. осіб. Із 1962 р. комісії по реабілітації поступово припинили свою роботу.

Реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН—УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також всі репресовані за «український буржуазний націоналізм». Держава не визнала себе винною у депортації селян під час колективізації 1930-х рр., вибіркової депортації із Західної України, депортації кримських татар, німців та інших народів із півдня України.

У подальші роки реабілітація продовжувала тривати, але протягом 1963—1986 рр. було повністю реабілітовано 80 тис. осіб.

Паралельно з реабілітацією жертв сталінських репресій відбулися нові політичні репресії, вносилися зміни до законодавства, які збільшували можливості влади в їх проведенні. Так, ВР СРСР прийняла закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини». У кримінальний кодекс було введено статтю «антирадянська агітація і пропаганда». Протягом 1954—1959 рр. за антирадянську діяльність було репресовано 3,5 тис. осіб.

Запитання.

- 1) Як можна оцінити реабілітаційний процес за часів хрущовської «відлиги»?
- 2) Чому реабілітація не була повною?

4. Зміни вищого партійного керівництва УРСР.

Розповідь учителя.

За період правління М. Хрущова у вищому керівництві УРСР відбувалися неодноразові зміни. Вони були викликані прагненням

усунути від влади в республіці противників Хрущова, розширенням повноважень республіканських органів влади, зміною ролі УРСР в СРСР.

За період 1953—1964 рр. змінилося декілька перших секретарів ЦК КПУ.

- 1953—1957 рр. О. І. Кириченко. У період його правління відбувається «українізація» КПУ, проводиться кампанія по реабілітації репресованих, ставиться питання про чистоту української мови, про розвиток національної науки. Його відданість Хрущову не залишилася непоміченою. Після розгрому Хрущовим «антипартійної групи» (Маленков, Каганович, Молотов та ін.) Кириченка було відкликано до Москви й призначено на посаду секретаря ЦК КПРС.
- 1957—1963 рр. М. В. Підгорний. Вихованець сталінської школи партійних кадрів був слухняним виконавцем волі вищого керівництва. У червні 1963 р. був висунутий Хрущовим на посаду секретаря ЦК КПРС. Є відомості, що саме Підгорний згодом відіграв вирішальну роль в усуненні Хрущова від влади в жовтні 1964 р. Він був одним із претендентів на посаду Першого секретаря ЦК КПРС.
- 1963—1972 рр. П. Ю. Шелест. Своєю кар'єрою зобов'язаний підтримці Хрущова і Підгорного. Коли постало питання про усунення Хрущова, Шелест вважав, що об'єктивної необхідності замінювати Хрущова на Брежнєва не було: «Це моє тверде переконання, хоча сам брав участь у тому, що сталося».

5. Розширення повноважень союзних республік.

Розповідь учителя.

У період хрущовської «відлиги» було здійснено низку заходів, які розширили права республік, у тому числі й УРСР.

- Українці стали частіше висуватися на керівні посади в республіці, а також в Союзі.
- Розширилися функції і підвищилася відповідальність КПУ.
- Активізувалась діяльність УРСР на міжнародній арені. Так, якщо в 1953 р. республіка була членом 14 міжнародних організацій, то в 1955 р. — 29. До 1959 р. УРСР підписала або приєдналася до 65 міжнародних договорів та інших актів. У 1954 р. Україну відвідало 69 закордонних офіційних делегацій, у 1956 р. — 145, 1958 р. — 305. Україну стали відвідувати і закордонні туристи. Так, якщо в 1953 р. їх було лише 805 осіб, то вже в 1958 р. — 23 054. Зросли обсяги участі України в зовнішньоекономічних зв'язках СРСР.

- Унаслідок реформи управління економікою в 1957 р. під контроль Ради Міністрів УРСР, зокрема рад народного господарства і місцевих рад депутатів трудящих, перейшло 97 % підприємств проти 34 % у 1953 р.
- Розширилися права республіки у формуванні свого бюджету, у питаннях матеріально-технічного постачання, збуту продукції, будівництва, використання капіталовкладень.
- До підпорядкування республіки передавалися питання обласного адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування.
- До компетенції УРСР належали питання прийняття кримінального, цивільного і процесуального кодексів, установлення основ законодавства про судоустрій та судочинство.

Та всі ці заходи здійснювалися під суворим контролем центру, до якого згодом знову повернулися його командні функції.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Що таке «відлига»? Назвіть її складові.
- 2) Як відбувався процес реабілітації жертв сталінських репресій?
- 3) Чим були зумовлені зміни в українському керівництві?
- 4) У чому полягало розширення прав УРСР?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Суспільно-політичне життя УРСР у 1953—1956 рр. проходило під знаком лібералізації радянського режиму. Вона включала в себе демонтаж сталінської репресивної системи, засудження культу особи Сталіна, реабілітацію жертв масових репресій, послаблення контролю держави над суспільно-політичним життям, розширення прав республік тощо. Але реформи у політичній сфері були половинчастими і непослідовними. Вони не торкалися основ тоталітарного режиму, залишалася монополія КПРС у всіх сферах суспільного життя, недоторканими виявились догми марксизму-ленінізму.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний матеріал підручника.

- 2) Випереджальне завдання. Підготуватися до семінарського заняття за темою «Стан економіки України наприкінці 1950 — у першій половині 1960-х рр.».

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Баран В.* Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. 2. *Баран В., Даниленко В.* Україна в умовах системної кризи (1946—1980 рр.). — К., 1999. 3. *Верт Н.* История Советского государства. 1900—1991. — М., 1992. 4. *Грицак Я.* Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 2000. 5. *Пыжиков А.* Хрущовская «оттепель» (1953—1964). — М., 2002. 6. *Хрущов Н.* Воспоминания. — М., 1989.

УРОК № 17

Тема. **Стан економіки України наприкінці 1950-х — у першій половині 1960-х рр.**

Мета: показати суперечливість реформаторської діяльності М. Хрущова, її вплив на розвиток України. Формувати вміння аналізувати та порівнювати економічні процеси. Виховувати почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період десталінізації (1953—1964)», атлас.

Основні поняття і терміни: раднаргосп, вертикальна й горизонтальна системи управління, екстенсивний та інтенсивний методи розвитку народного господарства, волюнтаризм.

Основні дати: 1954 р. — початок освоєння цілинних земель; 1957 р. — запровадження системи раднаргоспів; початок масового житлового будівництва; 1958 р. — ліквідація МТС; 1959 р. — початок адміністративного запровадження в сільському господарстві: вирощування кукурудзи без урахування природно-кліматичних та інших умов; 1960 р. — створення республіканського раднаргоспу УРСР; 1961 р. — грошова реформа; 1964 р. — запровадження пенсій для колгоспників.

Хід уроку

I. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Цей урок можна провести за одним із двох варіантів.

Варіант I

Семінарське заняття.

Під час семінарського заняття учні розглядають такі питання.

- 1) Стратегія реформ.
- 2) Хрущовські реформи й Україна.
- 3) Успіхи й невдачі реформ.

Варіант II

Учитель заздалегідь готує наведену схему.

ЕТАПИ РЕФОРМАТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ХРУЩОВА

1953—1956	1956—1962	1962—1964
Поміркована десталінізація	Радикальна десталінізація	«Реформаторська гарячка»

1. Реформи в сільському господарстві та їхні наслідки.

Завдання.

Під час розповіді вчителя учні заповнюють таблицю «Реформи у сільському господарстві».

Заходи	Результати

Розповідь учителя.

Найслабшою ланкою радянської економіки було сільське господарство. У 1945 р. воно становило 60 % довоєнного виробництва. Рівень зростання продукції в сільському господарстві за період 1949—1952 рр. складав лише 10 %, у той час як у промисловості — 230 %. До того ж, сільське господарство було збитковим. Усі повоєнні роки в історії сільського господарства заповнені всілякими реформаторськими планами, які лише завдавали йому нових ударів. У 1946 р., коли в українському селі лютував голод, з ініціативи М. Хрущова були розпочаті економічно необґрунтовані роботи щодо освоєння заплав Дніпра, його притоків — річок Ірпінь, Остер та ін. У 1948 р. розгорнулася нова кампанія — меліорація земель і осушення боліт. Усупереч очікуваним наслідкам на осушених землях укіс трав не збільшився, а навпаки, зменшився. Проте це не застергло М. Хрущова від нових експериментів. Одним із таких експериментів було створення замість сіл «агроміста» з населенням 5 тис. жителів (перше таке «агромісто» було створено в Київській області). Ця кампанія супроводжувалась ліквідацією неперспективних сіл. І хоча від ідеї «агроміст» швидко відмо-

вилися, кампанія з ліквідації неперспективних сіл мала своє продовження у наступні десятиліття. Реалізація цієї програми призвела б до насильної ліквідації селянства як класу. Невгамовна натура Хрущова шукала нових ініціатив. Узагалі в ці роки проявилися всі риси характеру Хрущова як лідера держави. Це, перш за все, необміркованість у висуванні всіляких ініціатив, невиправдана поспішність у вирішенні складних і великих господарських справ. Так, наприклад, він організував почин працівників Шполянського району Київської області з виконання трирічного плану розвитку тваринництва 1949—1951 рр. за один рік під гаслом: «Шполянці підкоряють собі час».

Таким чином, усі спроби наприкінці 1940-х рр. стимулювати сільськогосподарське виробництво не мали успіху. Не допомогло й укрупнення колгоспів у 1950 р., кількість яких скоротилась на 42 % і складала на кінець року 19 295 господарств.

Початок реформування на селі було покладено на вересневному 1953 р. Пленумі ЦК КПРС, який намітив заходи, спрямовані на піднесення сільського господарства. Так, передбачалося укріплення матеріально-технічної бази господарств, матеріальне заохочення мешканців села, підвищення закупівельних цін на сільгосппродукцію, зменшення податків на присадибне господарство, списування заборгованості колгоспів, поліпшення якісного складу керівників сільськогосподарських підприємств тощо.

Завдяки цим заходам сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Середина 1950-х рр. була періодом найбільшого піднесення в історії колгоспно-радгоспної системи СРСР. Валова продукція сільського господарства за 1954—1958 рр. порівняно з попередньою п'ятирічкою зросла на 35,3 %. У 1958 р. валовий збір зерна склав 135 млн т.

Позитивні зрушення були б більш вагомими, якби не фантастичні надпрограми, що почали втілюватися в життя вже в 1954 р. Першою з них стала програма освоєння цілинних і перелогових земель, яку було започатковано на лютнево-березневному Пленумі ЦК КПРС. Її суть полягала в освоєнні майже 13 млн га цілинних і перелогових земель (пізніше цю цифру збільшили до 28—30 млн га) Казахстану, Сибіру та Північного Кавказу. Насправді було розорено 42 млн га. Україні в цій програмі відводилася роль джерела матеріальних і людських ресурсів. Уже 22 лютого 1954 р. на цілину було відправлено першу групу українських механізаторів. Загалом протягом 1954—1956 рр. на постійну роботу в цілинні райони виїхало 80 тис. осіб. А до 1961 р. в цілинні райони було відправлено 90 тис. тракторів і сільськогосподарських машин, виготовлених на українських підприємствах.

Другою надпрограмою стала «кукурудзяна епопея». У червні 1954 р. Хрущов звернувся із закликом про розширення посівів кукурудзи. Лютневий 1955 р. Пленум ЦК КПУ прийняв рішення про збільшення площ посівів кукурудзи понад 5 млн га земель (1953 р. посіви кукурудзи займали майже 2,2 млн га). Проте кукурудзяна кампанія не дала очікуваного результату. Досягти такої врожайності, як у США — 70—150 ц/га — не вдалося. Врожайність складала 25—30 ц з га. Натомість у багатьох районах не виправдано величезні посіви кукурудзи призвели до порушення сівозміни, структури ґрунтів, зниження врожайності зернових тощо.

Третя надпрограма полягала в різкому збільшенні виробництва м'яса та іншої продукції тваринництва і бажанні обігнати за цими показниками провідні капіталістичні країни. Із цією метою розпочалося будівництво гігантських відгодівельних комплексів. Їх будівництво створило проблему забезпечення кормами і ветеринарного обслуговування худоби. Існуючі покоси багаторічних трав не могли дати необхідної кількості кормів, а спроба забезпечити тваринництво кормами за рахунок засіву луків кукурудзою та іншими рослинами, які дають значну кількість зеленої маси, викликало цілу низку нових проблем. Місцеві породи тварин не були звичні до нових кормів. Не було налагоджено виробництво комбікормів. Розпочалася масова ерозія ґрунтів і як результат їх вихід із сільськогосподарського обороту. Потрібний був новий рівень ветеринарного обслуговування тощо.

Із 1956 р. розпочався новий наступ на присадибні господарства колгоспників. Знову проводилося скорочення ділянок, законодавчо закріплювалася кількість худоби, яку могли тримати селяни. Також заборонялося годувати худобу хлібом, зерном, крупами, купленими в магазинах, тощо. У 1959 р. було прийнято постанову про заборону в містах і робітничих селищах утримувати худобу і мати присадибні ділянки. Ці заходи завдали нового удару по тваринництву, загострили продовольчу проблему в країні.

У 1957—1960 рр. була проведена нова кампанія по укрупненню колгоспів, у результаті якої посівні площі одного колгоспу збільшувалися в три рази. Кількість колгоспів скоротилась до 9,5 тис. У цей же період набула поширення кампанія по перетворенню колгоспів на радгоспи. Значна кількість колгоспників підтримувала останні заходи, бо отримувала гарантовану оплату праці й пенсійне забезпечення у старості.

У 1958 р. було ліквідовано МТС. Сільгосптехніку, що їм належала, мали викупити колгоспи за завищеними цінами упродовж

1,5 року. Це був ще один удар по сільському господарству. Зросли борги колгоспів державі. Кваліфіковані механізатори, шофери не бажали переїздити з міста до села. У більшості колгоспів не було умов для зберігання і кваліфікованого утримання техніки.

У 1962 р. у сільському господарстві запровадили територіальну систему управління: створювалися виробничі колгоспно-радгоспні управління, які об'єднували три—чотири адміністративні райони. Та й ця реформа не дала бажаних результатів. Управлінський апарат аграрного сектора не скоротився, як передбачалося, а навпаки — зріс.

Зрештою непродумана реформаторська політика в сільському господарстві обернулася кризою. Посуха 1963 р. призвела до скорочення валового збору зернових на 30 %. Щоб уникнути голоду, радянське керівництво змушене було вдатися до закупівлі зерна. За кордоном було закуплено 9,4 млн т (10 % валового збору), на закупку було витрачено третину золотого запасу СРСР (372,2 т).

Криза 1963 р. призвела до часткового відновлення матеріальних стимулів праці колгоспників.

Від 1958 до 1964 р. обсяг валової продукції колгоспів збільшився лише на 3 %.

Бесіда за запитаннями.

- 1) У чому полягає головна причина невдач реформування сільського господарства?
- 2) Якими були основні наслідки реформ у сільському господарстві?

— 2. Реформи промисловості та системи управління народним господарством. —

Розповідь учителя.

Незважаючи на те, що нове радянське керівництво багато уваги приділяло розвитку сільського господарства, все ж пріоритет залишався за важкою промисловістю. У 1955 р. було відкинута стратегія на пріоритетний розвиток галузей промисловості групи «Б». У республіці розвивалися галузі, що закріплювали за УРСР статус паливно-енергетичної, металургійної бази СРСР, важливого району важкого машинобудування і воєнної промисловості. У 1952—1955 рр. було збудовано Каховську ГЕС, а до кінця десятиріччя, ще ряд електростанцій, які загалом збільшили виробництво електроенергії в 1,9 разу. Продовжувався процес розвитку вугільної, нафтової і газової промисловості. Так, у 1951—1958 рр. було побудовано 263 шахти, розроблено значну кількість родовищ нафти та газу.

Хрущов був упевнений, що існуючий в СРСР суспільний лад має необмежені можливості для розвитку й покращання життя людей. Єдине, що стримує розвиток, — це неправильне керівництво. Головне питання, таким чином, полягає в тому, щоб навчитися управляти суспільством. Тому однією з турбот Хрущова був пошук найкращої організації державного апарату і системи управління суспільством. Десятиріччю правління Хрущова притаманні постійні реорганізації системи управління й постійні переміщення керівних кадрів.

Ідеологічним обґрунтуванням змін у системі управління стала ідеологічна установка на побудову «загальнонародної держави», яка замінила постулат про «диктатуру пролетаріату».

Перші реформи в системі управління розпочалися відразу після смерті Сталіна. У квітні 1953 р. було прийнято рішення про скорочення числа міністерств союзного (від 30 до 20) і союзно-республіканського (від 21 до 13) підпорядкування. Це був перший відчутний крок у бік зростання ролі республіканських органів влади. Із 1953 до 1956 р. майже 10 тис. підприємств УРСР перейшли в підпорядкування республіканським органам влади. Таким чином, частка республіканської промисловості зросла від 30 до 76 %.

У травні ліквідовано Міністерство юстиції СРСР, функції якого були передані союзним республікам. Компетенції УРСР стосувалися питання прийняття кримінального, цивільного й процесуального кодексів, установлення основ законодавства про судоустрій та судочинство.

Розширилися права республіки в формуванні свого бюджету, у питаннях матеріально-технічного постачання, збуту продукції, будівництва, використання капіталовкладень. У ведення республіки передавалися питання обласного адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування.

На початку 1954 р. ЦК КПРС ухвалив рішення про зменшення кількості працівників адміністративно-управлінського апарату. За період 1954—1955 рр. в республіці було звільнено понад 61 тис. осіб.

Перша спроба здійснити децентралізацію управління промисловістю й скорочення більшості союзних міністерств була зроблена на грудневому пленумі ЦК КПРС 1956 р., проте вона не вдалася. Лютневий пленум 1957 р. зрештою прийняв пропозицію Хрущова.

На виконання цього рішення 31 травня 1957 р. сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон «Про подальше вдосконалення ор-

ганізації управління промисловістю і будівництвом в УРСР». Стара система галузевого, вертикального, централізованого управління ліквідовувалася. На її місце прийшла система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у межах відповідних економічних адміністративних районів. На території УРСР було створено 11 раднаргоспів

РАДНАРГОСПИ В УРСР (1957—1965 РР.)

Рік	Раднаргоспи
1957	Київський (Київщина, Житомирщина, Чернігівщина, Черкащина і Кіровоградщина), Харківський (Харківщина, Полтавщина, Сумщина), Львівський (Львівська, Волинська, Рівненська, Тернопільська обл.), Вінницький, Ворошиловградський (Луганськ), Дніпропетровський, Запорізький, Одеський, Сталінський (Донецьк), Станіславський, Херсонський адміністративні економічні райони
1960	Додатково створено: Кримський, Черкаський (Черкаська і Кіровоградська обл.) і Полтавський раднаргоспи
1962	Замість 14 економічних адміністративних районів було створено 7 економічних районів: Донецький (Донецька і Луганська обл.), Київський (Київська, Житомирська, Черкаська, Чернігівська обл.), Львівський (Львівська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська обл.), Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Чернівецька), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська), Харківський (Харківська, Полтавська, Сумська), Чорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кримська обл.)

За цією реформою в Україні було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворено із союзно-республіканських на республіканські. На кінець року із загально-союзних залишилися сім міністерств: хімічної, радіотехнічної, авіаційної, суднобудівної промисловості, середнього машинобудування і транспортного будівництва, міністерство оборони, якому було підпорядковано міністерство загального машинобудування, і міністерство з питань електростанцій.

У результаті вжитих заходів 97 % промисловості УРСР опинилося у підпорядкуванні республіканських органів влади.

У рамках раднаргоспів підприємства об'єднувалися в трести і комбінати за галузевим принципом, підпорядковуючись відповідним галузевим управлінням. Спрощувалася також система управління і на рівні підприємств.

У вересні 1957 р. було затверджено Статут раднаргоспів, за яким їх рішення могла скасовувати тільки Рада Міністрів УРСР, а Рада Міністрів СРСР могла лише припиняти їх дію.

Мета цієї реформи полягала в подоланні недоліків й помилок галузевої системи управління, яка створювала відомчі бар'єри між підприємствами різних міністерств.

У 1960 р. в УРСР було створено ще три раднаргоспи: Кримський, Черкаський (Черкаська і Кіровоградська обл.) і Полтавський.

Нова система управління породила певні труднощі і посилила так зване місництво. Для подолання цих тенденцій було створено Українську раду народного господарства. У 1962 р. замість 14 економічних адміністративних районів було створено сім економічних районів: Донецький (Донецька і Луганська обл.), Київський (Київська, Житомирська, Черкаська, Чернігівська обл.), Львівський (Львівська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська обл.), Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Чернівецька), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька й Кіровоградська), Харківський (Харківська, Полтавська, Сумська), Чорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кримська обл.). Також указом Президії ВР УРСР республіканські Держплан й Держбуд та Українська рада народного господарства були перетворені на союзно-республіканські органи. Таким чином, на кінець правління Хрущова відбувається поступове відновлення вертикальної системи управління, обмежується роль республіканських органів влади, особливо роль місцевих органів влади.

Запровадження системи раднаргоспів призвело до збоїв у виконанні завдань шостої п'ятирічки. Щоб приховати від населення невдачі, було прийнято рішення розробити новий семирічний план (1959—1965). Проте його реалізація не дала бажаних результатів. Протягом 1959—1963 рр. обсяги промислового виробництва зросли лише на 56 %, а продуктивність праці — тільки на 29 %.

Позитивні наслідки запровадження системи раднаргоспів:

- скоротився адміністративно-управлінський апарат;
- система управління стала більш раціональною у використанні матеріальних і трудових ресурсів;
- підприємства почали працювати в інтересах тих територій, де були розташовані, між ними налагоджувалися взаємовигідні зв'язки, скоротились безглузді перевезення;
- збільшилося виробництво товарів народного споживання;
- розширилися господарчі права республік і органів місцевого управління.

Негативні наслідки запровадження системи раднаргоспів:

- збої у виконанні шостої п'ятирічки;

- кожен раднаргосп намагався налагодити випуск повної номенклатури продукції, що іноді було нераціонально;
- поява місництва;
- спричинила боротьбу місцевого партійно-державного керівництва за права республік.

Самостійна робота за підручником.

Випишіть у зошит основні здобутки в розвитку промисловості УРСР.

Біографічна довідка.

Микола Підгорний народився 5(18) лютого 1903 р. у м. Карлівка на Полтавщині. Трудову діяльність розпочав у 1918 р. у головних механічних майстернях у Карлівці — спочатку учнем, а потім підручним слюсаря. Був одним з ініціаторів створення комсомольської організації. У 1921 р. на перших організаційних зборах М. Підгорного обрали членом і секретарем РК ЛКСМУ. Працював на цій посаді до 1923 р. Потім навчався — від 1923 до 1926 р. — на робітничому факультеті Київського політехнічного інституту. Від 1926 до 1931 р. — у Київському технологічному інституті харчової промисловості. Після навчання працював за фахом на підприємствах цукрової промисловості. У лютому 1939 р. був призначений заступником наркома харчової промисловості УРСР, 3 квітня 1940 р. — заступник народного комісара харчової промисловості СРСР з кадрових питань. З листопада 1942 р. до травня 1944 р. — директор Московського технологічного інституту харчової промисловості.

Важливу роль у просуванні Підгорного по щаблям влади відіграли Д. Коротченко, який у 1938—1939 рр. був Головою Ради Народних Комісарів УРСР, і М. Хрущов, який у 1938—1947 рр. обіймав посаду першого секретаря КП(б)У.

Повернувшись в Україну в 1944 р., М. Підгорний стає заступником наркома харчової промисловості УРСР і одночасно виконує обов'язки уповноваженого Уряду СРСР і Уряду УРСР по створенню органів Радянської влади у визволених районах України та відновленню підприємств харчової промисловості. Також він мав урядове доручення, пов'язане з переселенням українців із території Польщі в Україну. У 1946 р. був призначений на посаду постійного представника Ради Міністрів УРСР при Уряді СРСР.

З кінця 1940-х рр. починається злет Підгорного і в партійній кар'єрі, теж за підтримки М. Хрущова. Він був уведений до складу Харківського обкому КПУ, а в 1950 р. став першим секретарем цього обкому. На цій посаді він нічим не відзначився, але в 1953 р. на пленумі ЦК КПУ його обрали другим секретарем ЦК КПУ. У грудні 1957 р. він стає першим секретарем КПУ. На цій посаді він був слухняним і завзятим провідником хрущовської політики. «Палко схвалював» і реалізовував усі заходи Хрущова у його реформаторській діяльності. У всіх деталях відтворював Хрущова (навіть у зовнішньому вигляді), багато їздив по областях та районах, виступав на активах, зборах робітників, мобілізував їх, закликав, прого-

лошував гасла і давав детальні рекомендації. У той же час не намагався вникнути в суть справи, у реальні проблеми, що поставали. Проблеми вирішувалися безперервними кадровими змінами, пошуком винуватців у зриві й провалі планів та надпрограм. Така завзятість була помічена, і Підгорний у червні 1963 р. був обраний секретарем ЦК КПРС. Рекомендував його на цю посаду особисто М. Хрущов. У своїй промові після обрання Підгорний наголосив: «Усе створене і досягнуте в республіці пов'язане з діяльністю Микити Сергійовича, який невтомно і уважно виховував і виховує кадри, культивує в партійних організаціях ленінський стиль керівництва. Усі ми, що працюємо під його керівництвом, у міру своїх сил і здібностей намагалися і намагаємось взяти від нього все краще, а ви всі добре знаєте, що є чого навчитися у Микити Сергійовича, що в нього взяти».

Під час усунення Хрущова у 1964 р., усупереч сподівань останнього, підтримав Брежнєва, навіть був запропонований на посаду першого секретаря КПРС, але відмовився. Слід зауважити, що Хрущов кепкував і презирливо ставився до Підгорного, бачучи в ньому лише слухняного виконавця своєї волі. Секретарем ЦК КПРС Підгорний був до 1965 р. Від 1965 до 1977 р. Головою Президії Верховної Ради СРСР. Займаючи такі високі посади, не забував про Україну. У 1965 р. підтримав пропозицію Шелеста про надання УРСР можливості самостійно налагоджувати зовнішньоекономічні зв'язки, за що був підданий критиці. Також як людина, що керує УРСР у ЦК КПРС, Підгорний був підданий критиці за те, що в Україні всі офіційні промови, теле- і радіопередачі проводяться українською мовою. Разом із Шелестом запропонував у партійних білетах нового зразка зазначати і членство в КПУ, що Брежнєвим було заперечено. Виступив категорично проти святкування 90-річчя з дня народження Сталіна.

Перебуваючи на посаді Голови Президії ВР СРСР, намагався підняти авторитет і вплив цієї владної ланки. Але зустрів опір і зрештою був усунутий від влади. У 1977 р. відправлений на пенсію. Помер 11 січня 1983 р.

3. Реорганізація партійних органів.

Розповідь учителя.

Низька віддача від попередніх реформ спонукала М. Хрущова до пошуку нових способів прискорення розвитку країни. Проте нові реформаторські рішення не виходили за межі комуністичної ідеології. Вихід з такого становища Хрущов убачав у нових змінах у системі управління.

У 1962 р. при збереженні галузевих відділів ЦК КПРС керівні партійні органи на місцях (обкоми, райкоми тощо) були поділені за виробничим принципом — на промислові й сільськогосподарські. Одночасно відбулося злиття партійних і державних контролюючих органів.

Метою цих змін, говорилося у постановах, було забезпечення справді оперативного й повсякденного партійного керівництва народним господарством.

У межах областей утворилися дві самостійні партійні організації. Для координації їх дій у ЦК КПУ було створено Президію, що складалася з двох бюро: з керівництва промисловістю й сільським господарством.

За таким самим принципом відбулася перебудова профспілкових і комсомольських організацій.

Запитання.

- 1) Про що свідчили зміни в діяльності партійних органів?
- 2) Чи могли вони змінити ситуацію в країні?

4. Реформи в соціальній сфері.

Розповідь учителя.

Реформування соціальної сфери, крім переслідування мети покращання життєвого рівня населення і відповідно наближення до «світлого майбутнього», мали ще й іншу мету. Успіх у соціальній політиці давав би Хрущову підтримку з боку народу і додаткові переваги в боротьбі з його опонентами за владу.

Робота за підручником.

Опрацюйте матеріал підручника і складіть таблицю «Реформи М. Хрущова у соціальній сфері».

Населення	Реформи	Результати
Місто		
Село		

Висновок. Таким чином, реформи в соціальній сфері були найбільш відчутними для населення. Загалом вони сприяли підвищенню рівня життя.

II. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Завдання.

- 1) Висловіть свою точку зору щодо слів кінорежисера Михайла Ромма про Хрущова: «...Забудеться і Манеж, і кукурудза... а люди будуть довго жити в його будинках. Звільнені ним люди... і зла на нього ніхто не буде мати...».
- 2) Для характеристики політики М. Хрущова часто використовують поняття волюнтаризм, суб'єктивізм. Чи згодні ви з цим?

Волюнтаризм — соціально-політична діяльність, яка нехтує об'єктивними законами історичного розвитку, керується суб'єктивними (власними) бажаннями і волею окремої людини та її довільними рішеннями.

Суб'єктивізм — оцінка і винесення рішень залежно від особистих симпатій чи антипатій.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Таким чином, промисловість і сільське господарство України в першій половині 1950-х рр. перебували на піднесенні й динамічно розвивалися. Але реформи і підґрунтя, на якому розвивалась економіка України, заклали той негативний потенціал, який згодом призвів до втрати динамізму і кризи.

Хрущовські реформи засвідчили, що соціалістична модель розвитку суспільства принципово не піддається реформуванню. Будь-які реформи призводять або до утвердження сталінської моделі, або до запровадження ринкових відносин.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОКИ № 18—19

Тема: **Науково-технічна революція та розвиток культури. Здобутки науки. Реформи освіти. Посилення русифікації. «Відлига» в українській літературі та мистецтві. Шістдесятництво в українській літературі.**

Мета: показати нові тенденції в розвитку української культури наприкінці 1950 — на початку 1960-х рр. Розкрити вплив процесів десталінізації на розвиток культури. Формувати в учнів інтерес до культурних надбань народу. Виховувати в учнів високі моральні якості на кращих зразках національної культури.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період десталінізації (1953—1964)», атлас.

Основні поняття і терміни: русифікація, ідеологізація, шістдесятники, антицерковна кампанія, НТР.

Основні дати: 1955 р. — стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність»; 1956 р. — створення Міністерства культури УРСР; 1958 р. — запровадження обов'язкового восьмирічного навчання; квітень 1959 р. — Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», за яким вивчення української мови дітьми здійснювалося за бажанням батьків; 8 березня 1963 р. — зустріч М. Хрущова з творчою інтелігенцією; 1963 р. — республіканська конференція з питань культури української мови.

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ **Історичний диктант.**

- 1) Реформаторська діяльність М. Хрущова розпочалася з промисловості чи сільського господарства?
- 2) Уперше Радянський Союз розпочав масову закупівлю зерна за кордоном у ... р.
- 3) Скільки раднаргоспів було створено в Україні в 1957 р.?
- 4) Яка програма в сільському господарстві почала реалізовуватися раніше: освоєння цілини чи масове поширення кукурудзи?
- 5) Утворення раднаргоспів передбачало централізацію чи децентралізацію управління промисловістю?
- 6) МТС були ліквідовані, а їхню техніку було продано колгоспам у ... р.
- 7) Найбільш результативними були реформи М. Хрущова в галузі сільського господарства, промисловості чи соціальної сфери?
- 8) Коли була проведена грошова реформа?
- 9) У 1950—1960-ті рр. переважали матеріальні чи моральні стимули праці робітників?
- 10) Масове житлове будівництво починається з ... р. (1956, 1957, 1958 р.)
- 11) У 1950—1960-ті рр. переважаючим був розвиток галузей промисловості групи «А» чи «Б»?
- 12) Чи передбачали реформи Хрущова в промисловості запровадження ринкових механізмів регулювання?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Історичні умови розвитку української культури.

 Розповідь учителя.

Українська культура кінця 1950 — початку 1960-х рр. розвивалася в умовах «відлиги», яка мала значний вплив на всі процеси культурного життя. Послаблення адміністративного тиску, політики самоізоляції, жвавий культурний обмін стимулювали культурне життя, сприяли духовному розкріпаченню.

Суттєвий вплив на формування ідеології суспільства справило святкування в 1954 р. 300-річчя Переяславської ради. На честь цієї події ЦК КПРС схвалив «Тези про 300-річчя возз'єднання

України з Росією (1654—1954)». У документі наголошувалося, що ця подія є важливою для всього радянського народу. Запорукою подальшого успішного розвитку українського народу мають стати взаємодопомога і дружба з «братнім російським народом».

Політична «відлига» привела до нової хвилі «українізації». Знову постало питання про збереження і розвиток української мови.

Такі історичні умови сприяли новому піднесенню української культури, можна навіть говорити про її чергове відродження.

2. Розвиток науки.

Робота за підручником.

Самостійно складіть тезовий план відповіді за запитаннями:

- 1) Особливості розвитку науки. Вплив НТР.
- 2) Здобутки української науки.

3. Реформи в системі освіти.

Розповідь учителя.

Напередодні реформи в пресі розгорілася дискусія щодо принципів і напрямів реформування школи (1958). Багато суперечок викликав пункт: батьки учнів самі повинні обирати мову, якою будуть навчатися їхні діти.

Така теза не отримала підтримки навіть серед вищого партійного керівництва КПУ, які вважали, що українська мова має залишатися обов'язковою для вивчення. На захист української мови висловлювався і перший секретар КПУ П. Шелест. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшення майбутньої кар'єри своїх дітей обиратимуть у школах російську мову навчання.

Проти такої тези виступила й українська творча інтелігенція. У резолюції партійних зборів київських письменників було заявлено: «Віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їх діти, — не можна!».

Однак Хрущов виявив твердість і наполіг на тому, щоб у республіканському законі про народну освіту залишився пункт про факультативність вивчення української мови. Як результат від 1959 до 1965 р. кількість російських шкіл в УРСР зросла від 4192 до 4703, а кількість українських скоротилася від 25 308 до 23 574. Проте ця статистика не повністю відображає процес: більшість українських шкіл були невеликими (декілька сотень учнів), у той час як у російських навчалася по декілька тисяч учнів.

На початку 1960-х рр. процес русифікації ще не набув загрозливого характеру, а нові зміни в школі дали позитивний результат у справі національного відродження.

За реформою народної освіти передбачався перехід до обов'язкового 8-річного навчання. Десятирічки перетворювалися на одинадцятирічки. Розширювалася мережа шкіл-інтернатів. Покращувалася система підготовки вчителів. Політехнізація освіти призвела до того, що учень, виходячи зі стін школи, отримував найбільш поширені в промисловості й сільському господарстві професії.

У 1965 р. було прийнято рішення про поступовий перехід у вищих навчальних закладах УРСР на українську мову навчання. Але воно так і не було реалізоване.

4. Десталінізація та її вплив на літературно-мистецьке життя.

Шістдесятники.

Цей етап уроку вчитель може провести за одним із двох варіантів.

Варіант I

Розповідь учителя.

Десталінізація, яка була основним змістом «відлиги», сприяла духовному оновленню життя суспільства.

Першими проявами «відлиги» в галузі культури стали стаття В. Померанцева «Об искренности в литературе», що з'явилась у журналі «Новый мир», головним редактором якого був О. Твардовський, повість І. Еренбурга «Оттепель», роман М. Дудінцева «Не хлебом единым». Ці твори поставили важливе питання: чому правда в літературі підмінялася брехнею, яке призначення інтелігенції, що в нашій історії замовчувалося або переключувалося.

Першою «ластівкою» духовного пробудження в Україні стала публікація у червні 1955 р. в «Литературной газете» статті О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність». У ній містився заклик «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Цей заклик був сприйнятий українською інтелігенцією як сигнал до пошуку нових творчих можливостей.

Ще більших сподівань у творчої інтелігенції викликав XX з'їзд КПРС. У його резолюціях підкреслювалася необхідність розширення прав союзних республік у господарському та культурному будівництві. Теоретичною базою такого рішення була теза про те, що «соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей».

Раніше за інших на нову ситуацію відреагували письменники. З нових позицій були написані автобіографічна повість О. Довженка «За ширмою», поеми «Розстріляне безсмертя», «Мазепа» та по-

вість «Третя рота» В. Сосюри, романи Л. Первомайського «Дикий мед» та «Вир» Гр. Тютюнника. Важливу роль у культурному процесі відіграли твори О. Гончара «Людина і зброя», М. Стельмаха «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда». Із поезією та прозою активно виступали В. Симоненко, М. Руденко, Л. Костенко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Р. Рубківський, Ю. Мушкетик, І. Чендей, І. Драч, В. Шевчук. Літературну критику представляли І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Мороз та інші.

Політична «відлига» спричинила нову хвилю «українізації». Знову було порушено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Пом'якшення в мовній сфері сприяли появі низки нових україномовних видань. За період від 1956 до 1958 р. їх збільшилося від 49 до 64. На 1956 р. кількість україномовних газет у республіці становила майже 77 %.

Період хрущовської «відлиги» був характерний і деяким відновленням історичної справедливості — поверненням в українську культуру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих. Особливу активність виявляв у цьому М. Рильський. Саме завдяки йому було посмертно реабілітовано поетів О. Олеса, М. Вороного. Він домігся перевидання творів видатних українських композиторів XVIII—XIX ст.

Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування посмертної спадщини. Вони, зокрема, опрацювали твори В. Чумака, В. Еллана-Блакитного, а також репресованих Б. Бобинського, О. Досвітнього, Г. Косинки, М. Ірчана, М. Куліша, Д. Фальківського та інших.

Багатьох літераторів поновили в правах членів Спілки українських письменників. Серед них Н. Забіла, Г. Єпик, Б. Коваленко, В. Поліщук, Г. Овчаров, З. Тулуб, Г. Хоткевич, Е. Шехтман, О. Ковінька, В. Мисик та інші.

У другій половині 1950-х рр. більше уваги стали приділяти збереженню історико-культурної спадщини. Держава взяла під охорону пам'ятки історії та культури України.

Процеси лібералізації змусили компартійну верхівку визнати деякі свої помилки. Так, була визнана помилковою оцінка опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький» та інших творів.

Та поряд із процесом «українізації» починається нова хвиля русифікації. Поштовхом до неї стала освітня реформа.

Покоління митців «відлиги» не вписувалося у жорсткі ідеологічні межі «будівника комунізму». Згодом це покоління митців отримало назву «шістдесятники» — молоде покоління талановитих

літераторів і митців, які здобули собі визнання не тільки творчою, а й громадською діяльністю. Сприйнявши десталінізацію як початок оздоровлення радянського суспільства, вони намагалися зробити якомога більше для оновлення, олюднення всіх сторін суспільного життя.

Провідне місце серед покоління молодих поетів належало В. Симоненку. Основною ідеєю його творчості була безмежна любов до рідної землі. Стрімко увійшла в українську літературу наприкінці 1950-х рр. Ліна Костенко. Її поезія засвідчувала непересічний талант поетеси, її природну мудрість глибоко філософськи осмислювати дійсність, генерувати нові оригінальні думки, подаючи їх у чудовій поетичній формі.

Плідною і багатогою в новій суспільно-політичній атмосфері була творчість українських композиторів як офіційного, традиційного, так і нетрадиційного напрямів у музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б. Лятошинського, А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, братів Г. та П. Майбородів, Ю. Мейтуса, Л. Ревуцького, А. Штогаренка та інших. Новаторством була позначена авангардна музика Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сільвестрова, В. Загоруєва.

Нову хвилю в кінематографі представляли С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика.

Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М. Деревуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородея, народних майстрів К. Білокур, М. Приймаченко, Г. Василячук. Оригінальні форми й незвичний зміст принесла творчість художників О. Заливахи, А. Горської, В. Кушніра, В. Зарецького. Із рухом шістдесятників тісно пов'язане ім'я талановитої художниці Т. Яблонської. Разом з В. Зарецьким вона стала основоположником і фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, який незважаючи на певні труднощі зберігся і набув розвитку в наступні десятиріччя.

Пожвавлення в національно-культурному житті зумовило зростання в суспільстві інтересу до театрального мистецтва. Багатьох приваблювало мистецтво таких майстрів сцени, як В. Добровольський, Н. Ужвій, Ю. Лавров, Є. Пономаренко, М. Романов, К. Хохлов. Традиції Леся Курбаса творчо наслідували його учні — режисер Г. Юра, М. Крушельницький, Б. Тягло, В. Скляренко та інші.

З оригінальними ідеями та творчими знахідками влились у рух шістдесятників І. Драч, М. Осадчий, Є. Свертюк, І. Світличний, М. Горинь, С. Караванський, В. Мороз, М. Лукаш, В. Стус, М. Холодний, І. Калинець, І. Стасів-Калинець та інші.

Ідеї шістдесятників приваблювали молодь. У Києві та Львові виникли клуби творчої молоді, що об'єднували молодих інтелектуалів. Характерною особливістю їх діяльності був пошук оригінальних форм художнього самовираження, культивування національних культурних традицій і здобутків.

Така діяльність шістдесятників не могла не налякати владні структури. 8 березня 1963 р. після зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією, на якій він піддав брутальній критиці митців, розпочалася чергова ідеологічна кампанія проти шістдесятників. Критика доповнювалася адміністративними заходами: заборонялося друкувати твори, влаштовувати творчі вечори, заборонаю існування клубів тощо. Під таким тиском частина інтелігенції відійшла від активної громадської діяльності, зосередившись на професійній діяльності, не йдучи на конфронтацію з владою і висловлюючи свої ідеї в завуальованій формі. Інша частина — залишилася на своїх позиціях, ставши в опозицію до існуючої влади, тобто дисидентами (незгодними).

Додаткова інформація

ШІСТДЕСЯТНИКИ

Представники	Твори
Поети і письменники	
О. Довженко	Автобіографічна повість «Зачарована Десна»
Б. Антоненко-Давидович	Роман «За ширмою»
Гр. Тютюнник	Роман «Вир»
Л. Первомайський	Збірка новел «Материн солодкий хліб», роман «Дикий мед»
В. Симоненко	Збірки поезії «Тиша і грім», «Земне тяжіння»
Л. Костенко	Збірки поезії «Проміння землі», «Мандрівне серце»
І. Світличний	Вірші
І. Драч	Вірші
М. Вінграновський	Вірші
В. Шевчук	Вірші, новели
Художники	
В. Дрозд, В. Зарецький, А. Горська, Л. Семікіна, Г. Севрук, П. Заливаха, В. Кушнір	
Композитори	
Б. Лятошинський	Третя симфонія
Г. Майборода	Опера «Мілана»
Ю. Мейтус	Опера «Украдене щастя»
П. Майборода, А. Філіпенко, А. Штогаренко, І. Шамо	Пісні

Самостійна робота.

Складіть розгорнутий план відповіді на запитання «Культура й духовне життя в Україні в період хрущовської «відлиги»».

ЗРАЗОК ПЛАНУ ВІДПОВІДІ

- I. Суспільно-політичне становище в країні.
 - 1) Критика культу особи Сталіна, десталінізація як умова оновлення й лібералізації суспільства загалом і культури зокрема.
 - 2) Поняття та хронологічні межі хрущовської «відлиги», її вплив на національно-духовне пробудження і культурний розвиток України.
- II. Спроби реформування освіти
 - 1) Проголошення М. Хрущовим курсу на перебудову народної освіти (квітень 1958 р., XIII з'їзд ВЛКСМ).
 - 2) Скасування плати за навчання у старших класах середніх шкіл та вузах (1956 р.).
 - 3) Істотне збільшення фінансування освіти, зростання кількості студентів.
 - 4) Прийняття нового шкільного закону (1959 р., в основу був покладений принцип поєднання загальноосвітнього і політехнічного навчання; право батьків вибирати для своїх дітей мову навчання).
- III. Посилення уваги до української мови
 - 1) Перевидання «Словника української мови» Б. Грінченка.
 - 2) Критика концепції всебічної залежності творчості українських письменників від «російської передової культури».
 - 3) Широке святкування по всій республіці 100-річчя від дня народження І. Франка (серпень 1956 р.).
 - 4) Проведення Київським університетом та Інститутом мовознавства УРСР конференції з питань культури української мови (1963).
- IV. Певне розширення меж творчої культурної та наукової діяльності. Повернення культурної спадщини.
 - 1) Пом'якшення цензури.
 - 2) Реабілітація відомих діячів культури, повернення їхніх творів до читача.
 - 3) Відміна низки помилкових партійних постанов 1940-х рр.
 - 4) Поява низки суспільно-політичних, наукових та літературних журналів: «Прапор», «Український історичний жур-

нал», «Радянське літературознавство», «Всесвіт», «Знання та праця» та інші.

- 5) Підготовка багатотомної історії України та історії міст і сіл республіки.
- 6) Посилення контактів української інтелігенції із закордонними культурними та науковими центрами.

V. Громадське пробудження й національне відродження.

- 1) Заснування в Києві клубу творчої молоді «Супутник» (1959 р., Л. Танюк та інші).
- 2) Створення клубу творчої молоді «Пролісок» (Львів, М. Косів та інші).
- 3) Організація шістдесятниками поїздок по Україні, творчих вечорів, самвидаву.

VI. Активізація літературного та мистецького життя.

- 1) Збагачення української літератури новими художніми творами відомих митців («Зачарована Десна», «Поема про море» О. Довженка, «Людина і зброя» О. Гончара, «Правда і кривда» М. Стельмаха, поезії М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка та інших).
- 2) Вихід на літературні та суспільні терени плеяди творчої молоді — шістдесятників (Ліна Костенко, В. Симоненко, Д. Павличко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Коротич, В. Стус, Г. Тютюнник, В. Шевчук, Є. Гуцало, Р. Іванчук, І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, В. Мороз, М. Осадчий та інші).
- 3) Зростання популярності театрального мистецтва, кіно (престижними міжнародними преміями удостоєний кінофільм Ю. Ілленка «Білий птах з чорною ознакою», у якому порушувалися національно-культурні проблеми).
- 4) Покладення краю «сталініани» в мистецтві, вилучення з музеїв, виставок, галерей численних полотен і скульптур «вождя всіх народів».
- 5) Заснування щорічної Шевченківської премії за кращі досягнення в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури (1962).

VII. Політика влади щодо релігії та церкви в 1950-х рр.

- 1) Прийняття постанови ЦК КПРС «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (1954).
- 2) Повернення репресованих священників, а також ліквідованої в 1946—1949 рр. греко-католицької церкви.

VIII. Висновок. Суперечливий характер хрущовської «відлиги» в духовній сфері.

- 1) Погіршення якісних показників освіти.
- 2) Русифікація.
- 3) Гоніння на діячів культури.
- 4) Посилення ідеологічного наступу.
- 5) Антирелігійна кампанія кінця 1950 — початку 1960-х рр.
- 6) Значення періоду «відлиги» для розвитку української культури та духовності.

5. Антицерковна кампанія.

Розповідь учителя.

Упродовж 1950—1960-х рр. політика влади щодо релігії та церкви зазнала певної еволюції.

- Лібералізація, послаблення тиску на церкву — 1954—1958 рр.
- Масштабна кампанія наступу на церкву — 1958—1962 рр.

Процес десталінізації радянського суспільства зумовив деякі послаблення тиску на релігійні організації. Початок цьому поклала постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». У постанові зазначалося: «...нерозумно і шкідливо ставити тих чи інших радянських громадян під політичний сумнів через їх релігійні переконання». Наголошувалося на недопустимість «будь-яких образ віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви».

Нові акценти в політиці дали практичні наслідки: за 1955—1956 рр. збільшилась кількість православних церков і молитовень, у 1955—1957 рр. відчутно зросла кількість православного духовенства. Збільшився набір до релігійних навчальних закладів. Зросли пожертви громадян на храми. Посилено проводилися ремонтні роботи, зросла кількість обслуги храмів.

Із 1955 р. почалося повернення із заслання священників греко-католицької церкви. Було звільнено 286 із 344 репресованих. Також був звільнений митрополит Й. Сліпий.

Процес повернення призвів до активізації віруючих, які сподівалися на відновлення УГКЦ. У деяких закритих греко-католицьких (уніатських) храмах самовільно розпочалися богослужіння. Проте сподіванням на відновлення УГКЦ не судилося збутися. РПЦ і партійно-державне керівництво вжили необхідних заходів, аби унеможливити відновлення УГКЦ. У 1957 р. відбулись повторні арешти декількох єпископів, посилювалися адміністративні пере-

слідування Й. Сліпого. На кінець 1957 р. будь-які спроби відродити УГКЦ були придушені.

Боротьба проти відновлення УГКЦ стала початком нового настану на церкву. Партія обрала курс на побудову комунізму й форсоване подолання релігійності. Місцевим органам влади було дано розпорядження про встановлення жорсткого контролю за священниками, фінансовою і господарською діяльністю церков. Рада в справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР фактично контролювала всі найважливіші питання церковного життя і навіть кадрові. Наприкінці 1950-х рр. було ухвалено низку актів, які зменшили можливість відкриття храмів, проте істотно полегшили їх закриття. Вирішення цього питання було передано до компетенції облвиконкомів. Із 1959 р. розпочалась кампанія закриття церков і монастирів. Протягом чотирьох років було закрито понад 3 тис. церков і молитовень, у той час як на 1958 р. в УРСР їх налічувалося 8537.

Крім того, під адміністративним тиском в Україні припинили існування майже всі монастирі. Спочатку в них конфіскували землі, потім збільшили податки, заборонили ставати монахами особам до 30 років тощо.

Початок 1960-х рр. відзначався посиленням переслідування протестантських церков і сект: християн-баптистів, адвентистів, єговистів, п'ятидесятників та інших. Над представниками цих церков відбулась ціла низка судових процесів, під час яких допускалися численні порушення, до підсудних застосовувалися максимальні міри покарань, хоча в більшості випадків звинувачення були надуманими. Але це нічого не дало: кількість громад зменшилася, але кількість віруючих зросла.

Таким чином, після короткого періоду лібералізації церковного життя відбувся черговий погром церков.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда.

М. Хрущову належить вислів: «У питаннях культури я — сталиніст». Назвіть практичні підтвердження позиції М. Хрущова.

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Культурний розвиток і духовна атмосфера в українському суспільстві визначалися такими чинниками: смертю Сталіна і змінами в партійно-державному керівництві, засудженням «культу особи»

Сталіна, реабілітацією і поверненням репресованих, спробою реформувати соціально-економічні відносини, реалізувати проголошені свободи творчої діяльності, новим ідеологічним наступом у зв'язку з проголошенням курсу на будівництво комуністичного суспільства і новою хвилею русифікації.

У зв'язку із зазначеними чинниками відбулось нове короточасне піднесення української культури, з'явилося ціле покоління митців — шістдесятники. Проте нова хвиля ідеологічного наступу не дала можливості розвинути новим явищам в українській культурі.

Новою антицерковною кампанією були відзначені 1960-ті рр.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 20

Тема. **Зародження дисидентського руху в Україні та його особливості.**

Мета: розкрити процес розвитку нового періоду в національно-визвольній боротьбі українського народу. Дати оцінку дисидентського руху 1960-х рр. Продовжувати формувати критичне мислення учнів. Виховувати школярів у душі поваги до історичної боротьби і здобутків українського народу.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період десталінізації (1953—1964)», атлас.

Основні поняття і терміни: дисидентський рух, шістдесятництво, самвидав, репресії.

Основні дати: 1958—1961 рр. — Українська робітничо-селянська спілка (УРСС); 1959—1964 рр. — Клуб творчої молоді в Києві; 1964—1967 рр. — Український національний фронт; вересень—грудень 1965 р. — праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Чому можна стверджувати, що наприкінці 1950 — на початку 1960-х рр. українська культура зазнала відродження?
- 2) Назвіть здобутки українських вчених щодо періоду.

- 3) Хто такі шістдесятники? Яка їх роль у розвитку української культури?
- 4) Чи можна стверджувати, що освітня реформа 1958 р. сприяла русифікації?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Поява дисидентського руху. Дисидентський рух у першій половині 1960-х рр. ХХ ст.

Розповідь учителя.

Дисидентство — виступ проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці; відступництво від учення панівної церкви.

Хрущовська «відлига» породила надії й водночас принесла розчарування. Процес оновлення суспільства розвивався надзвичайно непослідовно. Тим часом молодь, що відчула смак свободи, прагнула рішучих змін. Те, що реформи М. Хрущова мали поверховий характер, не торкалися підвалин тоталітаризму, а права, компетенції, реальне становище республіки істотно не змінилося, — усе це примушувало незгодних з існуючими порядками шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету.

З поразкою збройної боротьби ОУН—УПА український національно-визвольний рух не припинився, він лише набув нових форм. У другій половині 1950-х рр. в Україні в різних містах починають спонтанно виникати підпільні групи та організації, які намагаються набути струнких організаційних форм і розгорнути пропагандистську діяльність з метою залучити нових прихильників і розгорнути більш активну роботу. Однією з найпоширеніших форм боротьби на цьому етапі стало виготовлення і поширення листівок, наклад яких складав декілька тисяч.

Учитель зачитує текст однієї з таких листівок.

«Воля народам, Воля людині!
Громадянинне!

Чи зробив ти висновок, що дав українському народові жовтневий переворот 1917 р.?

Він зліквідував здобуту народами внаслідок повалення царизму волю, придушив молоду Українську народну республіку, принісши твоєму народові ще гірше рабство, ніж було царське. І він спричинив до загибелі кращих твоїх братів і друзів, до загибелі української культури і до знищення твого добробуту.

Чи згоден ти і надалі терпіти більшовицьке яро?

Українські революціонери.

Прочитай і непомітно підкинь другому».

Запитання до документа.

- 1) Які ідеї містились у листівці?
- 2) Чи могли мати вплив на громадян проголошені в ній ідеї?

Розповідь учителя.

Ця листівка була підготовлена і розповсюджена групою «Об'єднання», яка проіснувала від 1956 до 1959 р. Вона налічувала 15 активних учасників (В. Леонюк, Я. Гасюк, Б. Христинич та інші), складалася переважно з колишніх політ'язнів, ідейно була близька до ОУН. Девізом діяльності групи можна взяти рядки з вірша одного з її учасників: «Смертні ми люди — справа безсмертна, Віримо в святість її!». Після викриття і судового процесу учасники були ув'язнені й реабілітовані тільки в 1992 р.

Інша організація, що діяла у Львові, — Український національний комітет, налічувала 20 активних учасників. Керівниками і організаторами групи були Б. Грицин та І. Коваль. Вона намагалася створити підпільну мережу для подальшої організації збройної боротьби, а на початку своєї діяльності робила акцент на пропаганді й організації легальних форм боротьби. У програмі групи проголошувалися такі цілі.

- Повна національна незалежність.
- Український уряд, вибраний народом.
- Українські суверенні кордони.
- Ліквідація колгоспної системи.
- Проведення нової аграрної земельної реформи.
- Запровадження нового законодавства.
- Виселення за межі держави всіх інших націй.
- Українська національна армія.
- Розроблення нової конституції.
- Свобода слова і друку.

Група проіснувала від 1958 до 1961 р., потім була викрита, а її члени засуджені. У своїй діяльності активісти групи намагалися об'єднати всі існуючі підпільні антирадянські групи.

У 1961 р. відбулась спроба організувати в с. Золотники Тернопільської області Українську національну партію (УНП). Ініціатором створення УНП був Є. Гогусь, колишній оstarбайтер, вояк дивізії СС «Галичина». Своєю метою УНП проголошувала створення незалежної України. Учасники УНП поклали надії на міжнародний конфлікт і вступ на територію України іноземних військ. УНП практично нічого не встигла вчинити. Учасники групи були засуджені до максимальних термінів ув'язнення.

Однією з найбільш теоретично підготовлених була Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), що була утворена в 1958 р. на чолі з юристом Л. Лук'яненком. На відміну від попередніх груп вона складалася з людей, що мали вищу освіту. Першочерговим завданням групи було вироблення ідейних засад руху. Серед учасників групи не було єдності в цьому питанні. Одні пропонували марксизм-ленінізм, інші категорично це відкидали. Завдання спілки — несиловими методами домогтися виходу України зі складу СРСР, утворивши незалежну демократичну державу. Спілка мала політичну програму й об'єднувала майже 30 осіб.

У травні 1961 р. в одному з приміщень тюремного ізолятора облуправління КДБ у Львові відбувся закритий судовий процес («Справа юристів») над членами УРСС. Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, згодом смертну кару було замінено 15 роками ув'язнення. Інших членів спілки було засуджено на різні терміни ув'язнення (від 10 до 15 років).

«Справа юристів» засвідчила новий етап руху Опору в Україні: його учасники не відокремлювали себе від існуючої радянської системи. Фактично вперше за часів тоталітарного правління в нових історичних умовах політичний опір владі набуває конкретних організаційних форм. Інформація про «Справу юристів» розповсюджувалася шляхом самвидаву, один примірник якого потрапив за кордон. На Заході в 1967 р. вийшла у світ брошура «Українська інтелігенція перед судом КДБ», яка була справжньою сенсацією для світової громадськості.

Найбільшою й найкраще теоретично й практично підготовленою підпільною організацією був Український національний фронт (УНФ). Він об'єднував майже 150 осіб. Створення УНФ пов'язане з іменем Д. Квацка. Організація уявлялась як широкий загальнонаціональний і антиколоніальний рух. Діяльність організації розпочалася з випуску самвидавом журналу «Воля і Батьківщина». Протягом 1964—1966 рр. було видано 16 номерів журналу, 96 примірників. Напередодні ХХІІІ з'їзду КПРС члени УНФ звернулися до його учасників із меморандумом. Проте цей факт було приховано від учасників з'їзду. Головною метою своєї діяльності УНФ проголошувала здобуття незалежності України. Було створено програму і статут організації. Діяльність УНФ збагатила український рух новими ідеями і сприяла розвитку суспільно-політичної думки. Так, діячі УНФ вважали за необхідне об'єднання всіх національних рухів країн Східної Європи в боротьбі проти московського поневолення. Новацією було те, що у своїй боротьбі український рух повинен апелювати до світової громадськості. У боротьбі за незалежність по-

трібно об'єднати всі сили, що мають спільну мету, незалежно від ідеологічних розбіжностей. Боротьбу повинен очолити всеукраїнський рух. Згодом ці ідеї були реалізовані в діяльності Української Гельсінської групи, Народного руху України.

За звітами КДБ, у другій половині 1950-х рр. в Україні було викрито близько 50 антирадянських груп у різних регіонах України (Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Луганська та інші області).

Усі ці групи та організації започаткували новий етап національно-визвольної боротьби, який взяв за основу ненасильницькі методи.

Інша течія, із якої згодом формувався дисидентський рух, був рух молодшої творчої інтелігенції — шістдесятників.

У Києві вони об'єдналися в Клуб творчої молоді (1959—1964). У 1962 р. подібний клуб «Пролісок» виник у Львові під керівництвом М. Косова. Його учасниками були брати М. і Б. Горині, І. Гель, М. Осадчий, І. Стасів, І. Калинець, Г. Чубай, С. Шабатура, М. Зваричев.

Поїздки з творчими вечорами, виставами членів цих клубів сколихнули громадськість. Творча молодь починає згуртовуватися в Харкові, Черкасах, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську.

Виявом творчої віддачі шістдесятництва і матеріально, і духовно став самвидав.

Самвидав — це літературні, публіцистичні, наукові твори, які розповсюджувалися в рукописах без офіційного дозволу і цензури. Поширювалися переважно таємно.

Першими і найбільш поширеними самвидавними творами були вірші В. Симоненка.

Україно! Ти для мене диво!
І нехай пливе за роком рік,
Буду, мамо, горда і вродлива,
З тебе чудуватися навек.

...Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.

Ви чуєте? — на цвинтарі ілюзій
Уже немає місця для могил.
Уже народ — одна суцільна рана,
Уже від крові хижіє земля,
І кожного катюгу і тирана
Уже чекає зсукана петля.

Серед самвидавних творів слід відзначити спогади Л. Самуся «Чорні дні мого існування» — спогади про ГУЛАГ; І. Світличного «Українська інтелігенція перед судом КДБ» (матеріали про «Справу юристів»), І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» тощо.

Головним організатором і розповсюджувачем самвидаву був І. Світличний. Він поставив собі за мету створити українську літературу альтернативну офіційній.

Самвидав, поява різних молодіжних організацій, листи, звернення до партійних органів, публічні виступи на всьляких урочистостях засвідчили перехід руху шістдесятників з культурницького в політичне русло.

Самостійна робота за підручником.

Випишіть основні ідеї праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Підсумовуючи сказане, учитель виділяє такі причини появи дисидентського руху.

- Хрущовська «відлига» не зачепила основ радянської тоталітарної системи.
- Активізація духовного життя суспільства.
- Згасання збройної боротьби ОУН—УПА.
- Антитоталітарний, антирадянський рух у країнах Східної Європи, зокрема Угорська революція 1956 р.

Джерелами формування дисидентського руху стали:

- підпільний рух, який став спадкоємцем діяльності ОУН—УПА, але відмовився від збройних методів боротьби;
- рух шістдесятників.

Ідеологічною основою дисидентського руху попервах став марксизм-ленінізм, але вже скоро діячі дисидентського руху переконалися, що без свободи й демократії Україна не може здобути справжньої незалежності.

При опрацюванні цього питання учням слід чітко розмежувати поняття «дисидентський рух», «шістдесятництво» і «національно-визвольний рух».

Більш широке із цих понять — національно-визвольний рух. Дисидентський рух був лише однією зі складових національно-визвольного руху, оскільки торкався проблем національних. У 1960—1980-ті рр. дисидентський рух був домінуючою складовою національно-визвольного руху.

Шістдесятництво — це широкий мистецько-громадський рух української інтелігенції. За даних історичних обставин шістдесят-

ництво і дисидентство дещо тотожні, але належність до шістдесятників не дає підстав називати даного діяча дисидентом. До дисидентів слід зараховувати тих, хто висловлює політичне невдоволення шляхом поведінкових акцій, що підпадають під каральні акції влади, включаючи арешт і ув'язнення.

Дисидентство при соціалізмі, як твердить І. Світличний у роботі «Українська інтелігенція перед судом КДБ», — «це послідовна, чітко спрямована, а часто й стихійна світоглядність людей, не сумісна (повністю чи частково) з офіційно проголошеною комуністичною ідеологією, а також розбудованою на основі цієї ідеології політичною системою однопартійної тоталітарної диктатури панівної імперської нації й веденою нею політикою...».

2. Робітничий і страйковий рух.

Розповідь учителя.

У русі Опору активну участь брали також робітники й службовці; їх активні протидії існуючому ладові виявлялися в різних формах: страйках, організаційному опорі, бунтах. У 1953 р. в м. Христинівка на Донеччині вибухнуло повстання будівельників, які споруджували комсомольські шахти. Вони рішуче виступили проти дій міліції щодо свого товариша, молодого будівельника, які призвели до його смерті.

Виступи робітників були некоординованими. У той самий час подібний випадок мав місце в м. Прилуки Чернігівської області. Тут робітники взяли участь у страйковому виступі у зв'язку з вбивством їхнього товариша в місцевому відділі міліції. Вони висловлювали різку критику на адресу місцевих органів влади з приводу порушення конституційних прав людини і свавілля. Перелякана місцева й обласна влада намагалися заспокоїти розгніваних людей; фактично всі вимоги, які вони висували, були виконані.

У багатьох регіонах України робітники виступали проти махінацій керівництва підприємств під час нарахування зарплати. У 1963 р. в Кривому Розі відбувся страйк, викликаний підвищенням цін на продукти харчування. Того ж року робітничі заворушення відбулися в Горлівці, Одесі, Львові. Виступи відбивали невдоволення політикою тоталітарної держави, механізмом визискування трудового люду, сильним пресом експлуатації, невідповідністю дій урядових інстанцій конституційним положенням, систематичними порушеннями органами влади Основного закону — Конституції. Загалом у цей період робітничий рух носив стихійний неорганізований характер.

3. Діячі дисидентського руху.

Робота за підручником.

Використовуючи підручник і додаткову літературу, складіть історичний портрет одного з представників дисидентського руху 1960-х рр.

ЗРАЗОК

Левко Лук'яненко народився у 1927 р. в багатодітній селянській родині на Чернігівщині. У 1944 р. був мобілізований до лав Червоної Армії. У 1956 р. закінчив юридичний факультет Московського університету й одержав призначення на роботу в Західну Україну, де працював штатним пропагандистом у Радехівському і Глинянському райкомах партії, згодом — адвокатом. Під впливом ще свіжої пам'яті про збройну боротьбу ОУН—УПА, спілкуючись з місцевим населенням, Л. Лук'яненко вирішив присвятити себе боротьбі за незалежність України. У 1958 р. він разом з І. Кандибою (теж юрист) заснували осередок Української робітничо-селянської спілки (УРСС). Л. Лук'яненко разом із С. Віруном підготували проєкт програми УРСС, у якому теоретично обґрунтовувалося й осмислювалося положення нового, безкровного етапу боротьби за незалежність України. У документі піддавалась критиці соціально-економічна й національна політика КППС. Зазначалося, що в дійсності Україна позбавлена проголошених Конституцією суверенітету та прав вільно вступати в політичні та економічні відносини з іншими державами. У республіці українська мова не тільки не стала державною, а взагалі була майже витіснена з офіційного вжитку. Тому Україні потрібно використати надане їй право (ст. 14 Конституції УРСР, ст. 17 Конституції СРСР) і вийти зі складу СРСР.

Характерною особливістю УРСС було те, що її засновники для визначення та обґрунтування своїх ідеологічних засад використовували праці К. Маркса, В. Леніна.

У 1961 р. за доносом діяльність УРСС було викрито. Л. Лук'яненка було засуджено до страти. Після 73-денного очікування виконання вироку в камері смертників страту було замінено на п'ятнадцятирічне ув'язнення. Після повернення з ув'язнення він продовжив боротьбу за незалежність України, став одним із засновників Української Гельсінської групи. У 1978 р. був знову заарештований і засуджений до десяти років ув'язнення і п'яти років заслання. У січні 1989 р. повернувся в Україну, очолив Українську Гельсінську спілку. У 1990 р. був обраний народним депутатом. У цьому ж році очолив Українську республіканську партію. У 1992—1993 рр. — надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді. Із 1994 р. — знову народний депутат, голова Всеукраїнської асоціації дослідників голодоморів в Україні.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

1) Які причини виникнення дисидентського руху?

- 2) Назвіть підпільні антирадянські організації, що діяли в 1950—1960-ті рр.
- 3) Чим був викликаний робітничий рух у 1960-ті рр.?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Дисидентство — рух незгодних, рух інакомислячих. У більших або менших масштабах дисиденти виявляли себе протягом усієї історії СРСР, протестуючи проти антинародних дій партійно-державного режиму, недотримання ним конституційних положень та очевидних порушень соціальної справедливості. Його представники в Україні спочатку виступили проти недоліків існуючої системи, ігнорування марксистсько-ленінських ідей, порушення законів, прав людини, свободи слова, совісті (віросповідання), друку, за вільний розвиток української мови і культури, за правду історії. Ідеологія дисидентства, зароджена як сумнів у доцільності окремих ланок існуючої системи, поступово викристалізувалась у тверде переконання необхідності докорінних змін у суспільстві, повалення комуністичного тоталітарного режиму.

Дисидентський рух в Україні, що неминуче набрав національно-демократичного забарвлення, заявив про себе в середині 1950 — на початку 1960-х рр.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 21

Тема. **Наш край у 1953—1964 рр.**

Мета: на основі місцевого матеріалу характеризувати розвиток краю в зазначений період. Виховувати почуття патріотизму й любові до батьківщини.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, атлас, схеми, таблиці, стінні карти, що використовувалися впродовж вивчення теми, карта області.

Найбільш доцільною формою проведення уроку є зустріч з очевидцями подій або створення дослідницького проекту.

Тема. **Узагальнення знань за темою «Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 1950-х — середина 1960-х рр.)».**

Мета: повторити, закріпити та узагальнити матеріал теми, розвинути вміння, навички, які формувалися на уроках. Формувати навички користування науковою термінологією. Розвинути логічне та історичне мислення учнів. Виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: перевірка й облік знань, умінь і навичок.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період десталінізації (1953—1964)», атлас, збірник завдань для тематичного оцінювання.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Методичні рекомендації щодо проведення уроку: див. на с. 102.

II. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАТЬ

Цей етап уроку можна провести за одним із двох варіантів.

Варіант I

Круглий стіл «Україна в умовах десталінізації (1953—1964)».

Завдання.

Проаналізуйте наведені висловлювання дослідників і дайте власну характеристику періоду правління М. Хрущова (1953—1964)*.

«Однак його [Хрущова] програма модернізації більш відповідала початку, а не другій половині ХХ ст.» (Я. Грицак)

«У середині 1950-х рр. керівництво СРСР перейшло до нового курсу економічної й соціальної політики. Йшлося передусім про пристосування країни до НТР, яка почалася на Заході... Справді історичним досягненням цієї доби була результативна соціальна політика тоталітарної держави. Високі мобілізаційні властивості радянської економіки М. Хрущов уперше використав для поліпшення в короткі строки практично всіх сторін суспільного життя». (С. Кульчицький)

«Зміни в суспільстві не мали глибинного характеру і не могли впливати на його природу. Домінуючою тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, було посилення концентрації всієї влади в Москві,

* Готуються як роздавальний матеріал.

зміцнення централізму, асиміляція і русифікація народів СРСР». (В. Баран, В. Даниленко)

«Зі смертю Сталіна завершився період необмеженої терористичної диктатури в історії радянського режиму. Скинення Хрущова завершило післясталінський період радянської історії. Одинадцять років, що минули по смерті наступника Леніна, були часом боротьби за «сталінський мундир», роками пристосування радянської системи до існування без Сталіна і його диктатури». (М. Геллер, А. Некрич)

Варіант II

Запитання та завдання для узагальнення.

- 1) Складіть перелік подій з історії України 1953—1964 рр., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- 2) Поясніть значення термінів і понять: десталінізація, реабілітація, «відлига», раднаргосп, дисидентський рух, шістдесятники.
- 3) На історичній карті покажіть: а) регіон, переданий зі складу РРФСР до УРСР у 1954 р.; б) економічні адміністративні райони зі створеними в них раднаргоспами в 1957 р.; в) три нові раднаргоспи, сформовані в 1960 р.; г) населений пункт, де утворилася Українська робітничо-селянська спілка; д) міста, де існували клуби творчої молоді «Сучасник» і «Пролісок».
- 4) Назвіть прізвища тогочасних видатних українських діячів. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України цього періоду?
- 5) Схарактеризуйте внутрішньополітичне та соціально-економічне становище України на початку 1950-х рр.
- 6) Визначте прояви лібералізації доби хрущовської «відлиги» в різних сферах життя українського суспільства.
- 7) За додатковою літературою ознайомтеся з точками зору різних дослідників на процеси лібералізації в Україні в цей період. Порівняйте їх і дайте власну оцінку.
- 8) Проаналізуйте тенденції та явища, притаманні розвитку економіки республіки в другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр.
- 9) Визначте особливості дисидентського руху в Україні в період його зародження.
- 10) У чому полягають характерні риси шістдесятництва як явища культурного й суспільного життя тогочасної України?
- 11) У чому, на вашу думку, виявилися суперечливі явища в розвитку культури та духовного життя України в цей час?

- 12) Наведіть факти, що свідчать про вплив процесів лібералізації доби хрущовської «відлиги» на зростання національної само-свідомості українців.

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Повторити вивчений матеріал.

УРОК № 23

Тема. **Ідеологічні орієнтири партійно-радянського керівництва та зміни в його структурі. Конституція УРСР 1978 р. «Розвинутий соціалізм».**

Мета: розкрити суть політико-ідеологічної кризи радянського суспільства. Показати основні етапи цього процесу. Схарактеризувати діяльність В. Щербицького. Вчити учнів мати власну думку з приводу конкретних історичних явищ і процесів, обґрунтовувати й відстоювати її. Виховувати учнів в дусі патріотизму й утверджувати ідеали демократії. Сприяти осмисленню ролі людини в історії.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна у період застою (1964—1985)», атлас.

Основні поняття і терміни: застій, політико-ідеологічна криза.

Основні дати: 1964—1985 рр. — період застою; 14 жовтня 1964 р. — усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова. Обрання на цю посаду Л. Брежнєва; 25 травня 1972 р. — звільнення від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Обрання на цю посаду В. Щербицького; 19—20 квітня 1978 р. — ухвалення нової Конституції УРСР.

Хід уроку

I. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Криза радянської моделі суспільно-політичного розвитку.

Розповідь учителя.

Період 1964—1985 рр. в історичній і публіцистичній літературі дістав назву «застій». Ця назва не зовсім точно відображає процеси, що відбувалися у другій половині 1960 — першій половині 1980-х рр., але відбиває загальну тенденцію соціально-економічного й політичного розвитку радянської системи. Застій не передбачає припинення розвитку країни. Здійснювалися реформи (друга половина 1960-х рр.), реалізовувалися п'ятирічні плани, велось ак-

тивне будівництво тощо. Для тих часів характерне досягнення відносної соціальної та матеріальної стабільності, порівняно з попередніми періодами рівня життя основної маси населення. Проте навіть у межах СРСР УРСР за рівнем споживання посідала п'яте місце серед союзних республік, хоча мала другий по Союзу рівень економічного потенціалу.

Щоб полегшити сприйняття матеріалу, учитель роздає учням задалегідь підготовлені дидактичні картки.

ДИДАКТИЧНА КАРТКА № 1

Етапи періоду застою

I етап (1965—1970) — спроба проведення економічних реформ, які мали б упорядкувати економіку СРСР після «реформаторської гарячки» хрущовського періоду (реформи Косигіна).

II етап (1970—1982) — наростання кризи, «консервація» існуючої в СРСР системи.

III етап (1982—1985) — зміни в партійному керівництві. Усвідомлення кризового стану радянського суспільства.

ДИДАКТИЧНА КАРТКА № 2

КЕРІВНИЦТВО СРСР

Керівники партії Генеральні секретарі ЦК КПРС (до 1966 р. Перші секретарі)	Керівники держави Голови президії Верховної Ради СРСР	Голови урядів Голови Ради Міністрів СРСР
Брежнєв Л. (1964—1982)	Мікоян А. (1964—1965)	Косигін О. (1964—1980)
Андропов Ю. (1982—1984)	Підгорний М. (1965—1977)	Тихонов М. (1980—1985)
Черненко К. (1984—1985)	Брежнєв Л. (1977—1982)	
	Андропов Ю. (1982—1984)	
	Черненко К. (1984—1985)	

ДИДАКТИЧНА КАРТКА № 3

Дата проведення	З'їзди КПРС
1966 р.	XXIII
1971 р.	XXIV
1976 р.	XXV
1981 р.	XXVI

СТРУКТУРНА КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Економічна криза	→ Дефіцит товарів
	→ Відмова або повільне запровадження нових технологій
	→ Невисока якість більшості товарів
	→ Продовольча криза; хронічна криза сільського господарства
	→ Прихована інфляція (зростання цін при незмінних розмірах заробітної плати)
	→ Переважно екстенсивний шлях розвитку економіки
	→ Висока затратність виробництва, енергоємність і матеріаломісткість продукції
Політична криза	→ Воєнні авантюри й нездатність вийти з них (Афганістан, Ефіопія, Ангола тощо)
	→ Нездатність вищого керівництва реагувати на нові тенденції розвитку світу. «Старіння» керівництва
	→ Недієздатність законодавчих органів
	→ Втрата динамічності в розвитку радянської моделі і, відповідно, її привабливості для інших країн
	→ Корупція у вищих ешелонах влади: хабарництво, криміналізація, просування по службовій драбині за принципом знайомства, родинних зв'язків, особистої відданості
Ідеологічна криза	→ Посилення репресій проти інакомислячих
	→ Розчарування в правильності обраного шляху розвитку (побудова комунізму)
	→ Розходження між ідеологічними догмами і реаліями життя
	→ Усвідомлення нереальності досягнення мети побудови комунізму
	→ Зростання дисидентського руху і настроїв у суспільстві;
Екологічна криза	→ Посилення ідеологічного тиску на суспільство
	→ Бездумна експлуатація природних ресурсів
	→ Відсутність наукового обґрунтування у розміщенні виробничих потужностей
	→ Руїнування природного середовища, придатного для життя людей (забруднення водоймищ, атмосфери тощо)
Екологічна криза	→ Поступова деградація нації (генетичні зміни, зростання дитячих захворювань і народжуваності нездорових дітей, скорочення народжуваності, зростання числа хронічних захворювань тощо)

2. Офіційні ідеологічні концепції. Неосталінізм.

а) Офіційна ідеологічна концепція.

З усуненням М. Хрущова від влади відбувається поступовий відхід від проголошеного курсу на безпосереднє будівництво комунізму. У 1967 р. була висунута концепція «розвинутого соціалістичного суспільства», яка стверджувала, що неможливо здійснити негайний «скачок» у комунізм. Має пройти час, упродовж якого соціалізм повинен розвиватися на власному ґрунті. Саме такий соціалізм називається «зрілим», «розвинутим». З'явився також ще один термін — «реальний соціалізм», яким пояснювали труднощі, що існують у суспільстві. Характеристики розвинутого соціалістичного суспільства були зафіксовані в преамбулі Конституції СРСР 1977 р. Основні складові розвинутого соціалізму — це «загальнонародна держава» і «нова історична спільнота людей — радянський народ». Стверджувалося, що при розвинутому соціалізмі суспільство розвивається без конфліктів під «науковим» керівництвом КПРС.

Ю. Андропов концепцію «розвинутого соціалізму» дещо узгодив з існуючими реаліями. Він визнав існування у радянському суспільстві протиріч і національних проблем. Вирішення цих проблем повинне здійснюватися шляхом «наведення порядку» і прискореного науково-технічного прогресу.

Побудова «розвинутого соціалізму» не повинна припиняти «ідеологічну боротьбу з впливом Заходу».

б) Спроби реабілітації Сталіна.

Розповідь учителя.

Період застою в СРСР характеризують як неосталінізм — відновлення всієї економічної, політичної, репресивної системи, культу особи, з деяким урахуванням сучасного розвитку.

Уже із самого початку усунення Хрущова від влади брежнєвське керівництво намагається реабілітувати сталінізм і особисто Сталіна. У 1965 р. у доповіді, присвяченій 20-й річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні, Брежнєв відзначив внесок Сталіна у розгром фашизму. Зал відповів оплесками.

На ХХІІІ з'їзді КПРС (1966) була здійснена перша спроба офіційної реабілітації Сталіна. Про це попередньо повідомили китайського (Мао Дзедун) і албанського (Ходжа) лідерів, які активно наполягали на скасуванні рішень ХХ і ХХІІ з'їздів. Компартії ЧССР, Угорщини, Італії, Франції, Югославії, дізнавшись про це, заявили, що відкличуть своїх делегатів на знак протесту. Таким чином, спро-

ба залишилася не реалізованою. Проте, з підручників було вилучено тексти про культ особи Сталіна, почали з'являтися книги, фільми, які показували особливу роль Сталіна в історії.

Друга спроба реабілітувати Сталіна відбулась у 1969 р., коли в газеті «Правда» збиралися надрукувати статтю, у якій засуджувалися рішення XX і XXIII з'їздів КПРС про культ особи Сталіна. В останню хвилину Брежнев відмовився від публікації і підготовки відповідної постанови ЦК КПРС.

Після смерті Л. Брежнева постанову про реабілітацію Сталіна готував Ю. Андропов. Але його смерть перервала цю роботу.

3. Політико-правовий статус УРСР у складі СРСР. Конституція УРСР 1978 р.

Розповідь учителя.

Нова Конституція УРСР була прийнята 20 квітня 1978 р.

УРСР за період існування радянської влади мала основні атрибути державності: Основний Закон, систему органів влади, герб, гімн, прапор, столицю, кордони, а насправді перебувала у стані державного безправ'я.

Згідно з Конституцією 1978 р. УРСР мала право приймати Основний Закон, вносити до нього зміни та доповнення, приймати поточні закони, вийти із складу Союзу, організувати діяльність органів державної влади та управління, здійснювати керівництво економікою, розробляти і затверджувати плани соціально-економічного розвитку, керувати галузями народного господарства республіканського підпорядкування, житловим і комунальним господарством, освітою, культурою, наукою, медициною; установлювати порядок використання землі, надр, лісів; забезпечувати охорону державного порядку, прав і свобод громадян.

Проте, кожне з цих положень обмежувалося союзними органами. Право на вихід зі складу СРСР не було підкріплене жодними правовими нормами. Центр фактично перебрав на себе управління промисловістю республіки, використанням її надр і природних ресурсів. Тільки незначну частину бюджету можна було витратити республіці на власний розсуд. Самостійну зовнішню і зовнішньоекономічну діяльність УРСР проводити не могла.

УРСР мала свої органи державної влади. Функції вищого законодавчого органу покладалися на Верховну Раду УРСР. До компетенції Верховної Ради входило: прийняття конституції і внесення до неї змін і доповнень, вирішення питання зміни кордонів, визначення основних засад внутрішньої і зовнішньої політики, затвердження планів соціально-економічного розвитку, бюджетів,

призначення виборів, обирання Голови ВР та його заступників, призначення Голови Ради Міністрів, затвердження складу уряду, заслуховування звітів, законодавчого регулювання суспільного розвитку, визначення порядку діяльності місцевих органів влади, ратифікація та денонсування міжнародних договорів, встановлення почесних звань, приймання рішень про амністію, скасування указів і постанов президії ВР, розпорядження її Голови, місцевих Рад, призупинення актів уряду, прийняття законів і постанов, що не суперечать законам СРСР.

Проте насправді більшість вказаних функцій перебрали на себе партійні органи, які постановами і резолюціями ЦК КПУ розв'язували ті питання, що мав вирішувати вищий законодавчий орган держави.

Персональний склад ВР УРСР формувався на виборах. Вибори проходили на основі прямого, рівного виборчого права. Однакова кількість виборців обирала одного депутата. Все доросле населення віком від 18 років мало рівне право голосу. Вибори здійснювалися таємним голосуванням, депутати обиралися безпосередньо громадянами. Кількість депутатів залежала від демографічного стану. За весь період існування Верховної Ради її кількісний склад змінювався від 235 до 650 депутатів. Завдяки різноманітним заходам досягалась висока активність виборців 99,9 %. Вибори до Верховної Ради проводились один раз на п'ять років. Вона мала сесійну форму роботи і скликалася два рази на рік.

Постійно діючим вищим органом влади була Президія ВР УРСР. Вона, зокрема, приймала чинні законодавчі акти, вносила до них зміни, утворювала і ліквідувала міністерства та державні комітети. Здійснювала керівництво і контроль над місцевими органами влади. Готувала сесії. Приймала укази про присвоєння почесних звань і нагород, вирішувала питання громадянства, амністії та помилування тощо. До президії входило 19—25 осіб.

Вищим виконавчим і розпорядчим органом була Рада Міністрів УРСР, яка керувала цілою системою міністерств, відомств, державних комітетів. Реально вона було лише однією з управлінських ланок союзних виконавчих органів влади. Більшість постанов, розпоряджень, рішень дублювали союзні документи.

Місцеві органи влади були представлені системою рад різних рівнів: від обласних до сільських. Ради виконували як законодавчу, так і виконавчу функції. Але насправді не мали ніякої. Уся їх діяльність залежала від партійних органів.

Над усією цією структурою влади стояла комуністична партія. Як зазначалося в ст. 6 Конституції «Керівною і спрямовуючою

силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є КПРС. КПРС існує для народу і служить народу.

Обзброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму».

4. Партійні та державні керівники УРСР.

Для вивчення цього питання вчителю доцільно підготувати на дошці таблицю.

КЕРІВНИЦТВО УРСР

Керівники партії Перші секретарі ЦК КПУ	Керівники держави Голови Президії Верховної Ради УРСР	Голови урядів Голови Ради Міністрів УРСР
Шелест П. (1963—1972)	Ляшко О. (1969—1972)	Казанець І. (1963—1965)
Щербицький В. (1972—1989)	Грушецький І. (1972—1976)	Щербицький В. (1965—1975)
	Ватченко О. (1976—1985)	Ляшко О. (1975—1987)
	Шевченко В. (1985—1990)	

Самостійна робота за підручником.

Варіант 1

Складіть політичний портрет П. Шелеста.

ЗРАЗОК

Петро Шелест народився 1 лютого 1908 р. в селищі Андріївка Балаклійського району Харківської області. Біографія П. Шелеста досить типова для радянських керівників. У 1935 р. закінчив Маріупольський металургійний інститут. До 1932 р. працював робітником у радгоспі й на залізниці, слюсарем на заводі, був секретарем райкому комсомолу. Далі працював на інженерно-технічних посадах. Із 1940 р. — на партійній роботі: секретар Харківського міськкому, завідуючий відділом Челябінського обкому, в апараті ЦК ВКП(б), заступник секретаря Саратовського обкому. У 1943—1954 рр. — директор низки підприємств у Ленінграді й Києві. Із 1954 р. — другий секретар Київського міськкому, пізніше обкому партії. У 1957—1962 рр. — перший секретар Київського обкому партії. Із 1962 р. — секретар, з 1963 р. — перший секретар ЦК КПУ.

Діяльність П. Шелеста на посаді Першого секретаря ЦК КПУ отримала діаметрально протилежні оцінки з боку істориків та громадськості. Його називали «українофілом». «Українофільство» П. Шелеста не було унікальним явищем. Аналогічні тенденції «любові до батьківщини» простежуються у 1960-ті рр. у керівників Азербайджану, Грузії, Естонії, Литви. Вони відбивали прагнення правлячих еліт національних республік зміцнити свій авторитет, стабільність за рахунок посилення «незалежності», насамперед економічної. Так на цій посаді Шелест активно і постійно відстоював економічні інтереси УРСР.

Загалом, його діяльність характеризувалась такими заходами.

- Намагався вивести республіку з-під контролю Зовнішторгу СРСР і всіх зовнішньоторговельних відомств Союзу. Критикував центральні (союзні) управлінські (господарські) структури.
- Підтримував розвиток українського народного мистецтва, зокрема ансамбль Вірського. Не придушував розвиток інших мистецтв.
- Підтримував і захищав провідних українських кінорежисерів С. Параджанова і Ю. Ілленка. У той же час активно боровся з дисидентським рухом (арешти і судові процеси 1965—1966 рр., процес над В. Чорноволом 1967 р. та ін.). Усупереч забороні Москви збудував у Києві палац «Україна».
- Брав активну участь у змові проти М. Хрущова. Критикував його політику.
- Повністю підтримував жорсткий антизахідний курс брежнєвського керівництва. У той же час критикував політику «розрядки», називаючи її «заграванням із Заходом».
- Підтримував і сприяв придушенню «Празької весни 1968 р.».
- Виступав за відзначення 90-річчя народження Й. Сталіна і встановлення йому погруддя біля Кремлівської стіни (що було зроблено у 1970 р.).
- Ініціював видання багатотомної «Історії міст і сіл УРСР».
- Став ініціатором запровадження Шевченківської премії як найвищої нагороди республіки, яка присуджується лише раз у житті.
- Ініціював створення державного заповідника на о. Хортиця. Сприяв створенню музея-заповідника української народної архітектури та побуту в с. Пироговому.
- Захищав українську мову, хоча в родинному колі спілкувався російською. За П. Шелеста стало видаватися значно більше україномовної літератури, періодики. На офіційних заходах наполегливо вимагалося виступати українською мовою.

У період його правління кількісний склад КПУ зріс майже на мільйон — переважно за рахунок етнічних українців, що відкривало їм перспективи кар'єри, у тому числі керівні посади.

Така діяльність Шелеста йшла врозріз із політикою Московського керівництва. Зрештою Шелеста було усунуто з посади першого секретаря і переведено до Москви. Це означало, що його відправляють у політичне заслання. У 1972—1973 рр. він працює заступником Голови Ради Міністрів СРСР. У 1973 р. П. Шелест був примусово відправлений на пенсію. Після

неодноразових звернень особисто до Брежнєва про поновлення його на роботі в 1975 р. був призначений директором Довгопруденського дослідно-конструкторського бюро автоматики (Росія). На цій посаді пропрацював до 1984 р., коли остаточно вийшов на пенсію. Жив у Москві. Помер 22 січня 1996 р. Похований у Києві на Байковому цвинтарі.

Варіант 2

Складіть політичний портрет В. Щербицького.

ЗРАЗОК

Володимир Щербицький народився 17 лютого 1918 р. у м. Верхньодніпровськ Катеринославської губернії, нині Дніпропетровська область, у сім'ї робітника. У 1936 р. став студентом механічного факультету Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, який закінчив перед війною. Під час навчання працював креслярем, конструктором, машиністом компресорів на заводах Дніпропетровська. Паралельно закінчив річну школу пропагандистів. Улітку 1941 р. був мобілізований і відряджений у Військову академію хімічного захисту. Проїшов у ній прискорений курс навчання і в званні лейтенанта направлений у Закавказький військовий округ, де став начальником хімслужби 34-го полку. До грудня 1945 р. перебував на командних посадах у військах діючої армії. Після демобілізації повернувся додому і влаштувався на роботу начальником бюро планово-попереджувальних ремонтів коксохімічного заводу. Невдовзі його обрали секретарем партбюро заводу. Із січня 1948 р. працював у Дніпродзержинському міськкомі партії — спочатку завідувачем оргінструкторського відділу, а із серпня того ж року — другим секретарем міськкому. У 1952 р. — парторг ЦК КПРС Дніпродзержинського металургійного заводу. Із серпня 1952 р. до лютого 1954 р. — перший секретар Дніпродзержинського міськкому Компартії України. У 1954—1955 рр. — другий, а у 1955—1957 рр. — перший секретар Дніпропетровського обкому. У 1957 р. став членом Президії (згодом Політбюро) і секретарем ЦК Компартії України. На ХХ з'їзді КПРС був обраний членом Центральної ревізійної комісії. Наприкінці лютого 1961 р. В. Щербицький обіймав посаду голови Ради Міністрів УРСР. Із жовтня того ж року — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. Виступ В. Щербицького проти волонтаристських методів управління і безглуздих експериментів в економіці коштував йому відставки. У липні 1963 р. звільнений від обов'язків голови Ради Міністрів. Повернувся у Дніпропетровськ, був обраний першим секретарем Дніпропетровського промислового обкому Компартії України. Після повернення КПРС до попередньої партійної структури очолив Дніпропетровський обком Компартії України. Друге призначення В. Щербицького головою Ради Міністрів УРСР відбулося в жовтні 1965 р. У грудні того ж року став кандидатом у члени Президії (з 1966 р. — Політбюро) ЦК КПРС. Із квітня 1971 р. — член Політбюро ЦК КПРС. У травні 1972 р. обраний Першим секретарем ЦК Компартії України. На цій посаді працював 17 років. Цілковито підтримував політичний курс Л. Брежнєва. Жорстко боровся з дисидентським рухом, який фактично був розгромлений. Сприяв процесам русифікації і «злиття націй».

Час перебування В. Щербицького на вищих державних і партійних посадах був періодом кількісного економічного зростання, що значною мірою було результатом його неабияких організаційних здібностей, ініціативності, високої вимогливості, особистої чесності й принциповості. Йому вдалося результативно протидіяти порушенням законності та явищам корупції. Проте, будучи відданим радянській системі, він не помічав її недоліків, вважаючи, що всі негаразди від недоліків керівництва. Тому його заходи і наполеглива праця не покращували становище країни. Боровся з дисидентським рухом. У роки перебудови Щербицький виступав проти необдуманих економічних реформ і політики гласності.

Однобоке розуміння інтернаціоналізму призвело до звуження сфери застосування української мови. Недостатня протидія централізаторським устремлінням Москви зумовила високий ступінь залежності економіки України від підприємств, що перебували поза її межами; майже 80 % заводів і фабрик не мали завершеного виробничого циклу. У той же час сприяв докорінній технічній модернізації легкої і харчової промисловості УРСР. Розміщення союзним урядом атомної електростанції у безпосередній близькості від столиці України обернулося жахливою Чорнобильською катастрофою, яку попервах Щербицький намагався приховати від громадськості. Під час перебування його при владі була розроблена і прийнята нова конституція УРСР (1978); збудовано меморіальний комплекс «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» (відкритий 9 травня 1981 р.); будівництво Монументу, присвяченого більшовицькій революції 1917 р., на Жовтневій площі (тепер майдан Незалежності), реконструкція Хрещатика; будівництво помпезного музею В. І. Леніна (тепер Український дім), хоча Ленін у Києві ніколи не був.

Підтримував розвиток спорту, особливо київський футбольний клуб «Динамо». Під час вересневого (1989) пленуму ЦК Компартії України В. Щербицький звернувся із заявою про звільнення його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України за віком і станом здоров'я. 16 лютого 1990 р. його не стало. Похований у м. Києві, на Байковому цвинтарі.

Запитання.

- 1) Чи можна стверджувати, що П. Шелест був прихильником ідеї широкої автономії УРСР?
- 2) За що усунули П. Шелеста від влади?
- 3) Що стало приводом до зміщення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ?
- 4) Чи завжди В. Щербицький був слухняним виконавцем волі центру?

Робота з документом*.

Кожний, хто живе в Радянській Україні, любить її, із гордістю говорить: «моя Україна», «наша Україна». І це цілком природно й закономірно.

* Готується як роздавальний матеріал.

Тут ми народилися, виросли як громадяни, будівники комунізму. Але водночас ми кажемо: «наша Росія, Білорусія, Грузія, Латвія, всі союзні республіки». І це також природно і законірно, бо вони є республіки-сестри єдиної сім'ї народів і своєю спільністю становлять могутній Радянський Союз.

...Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової продукції — це майже шість довоєнних Україн. Питома вага республіки в народному господарстві країни за окремими видами промислової та сільськогосподарської продукції становить: по вугіллю — 34 %, газу — 31 %, чавуну — 48 %, готовому прокату — 42 %, залізній руді — 56 %, металургійному устаткуванню — 48 %, тракторах — 32 %, цукрових буряках — 58 %, олії — 32 %, зерну — 23 %, м'ясо-молочних виробках — 23—25 %. По багатьох найважливіших показниках, у тому числі й за обсягом промислової продукції та капіталовкладень, Україна досягла рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. У 2—3 рази перевищено довоєнний рівень усієї країни по видобутку залізної руди, виплавці металу, виробництву тракторів.

Менше як 0,5 % території і 1,4 % населення земної кулі припадає на Радянську Україну, але вона дає 8—10 % світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу...

Потужний флот, що діє на морях і ріках України, складається із сучасних комфортабельних пасажирських суден, великої океанської флотилії, суховантажних суден, новітніх танкерів великої вантажності. І майже всі вони зроблені на суднобудівних заводах України...

Повітряне сполучення в Україні відносно молоде. Воно почало розвиватися лише з 1924 р. А сьогодні захмарні траси України становлять 80 тис. км. Ними можна двічі оперезати земну кулю по екватору. За рік літаки тільки на міжміських лініях республіки перевозять більш як 6 млн пасажирів...

Радянська Україна займає почесне місце на міжнародній арені. Вона бере активну участь у роботі більш як п'ятдесяти різних міжнародних організацій, є членом ООН. До голосу України сьогодні прислухається весь світ. (Із книги П. Шелеста «Україно наша Радянська»)

У книзі, яка має назву «Україно наша Радянська», непомірно багато місця відводиться минулому України, її дожовтневій історії. Водночас слабко показуються такі епохальні події, як перемога Великого Жовтня. Боротьба за побудову соціалізму. При цьому порушуються ленінські принципи класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних явищ і фактів. Особливо наочно це виявилось у характеристиці Запорізької Січі. Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорізьку Січ. Розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність... Слід відзначити, що останніми роками в нашій літературі з'явився ряд книг (Р. Іваничука, С. Плачинди, І. Білика), для яких характерна ідеалізація патріархальщини. Прикрашаючи минуле, такі автори протиставляють його сучасності. Книга «Україно наша Радянська» не тільки не допомагає розвінчувати подібні явища, а, навпаки, обмежує можливості критики антиісторичних тенденцій у висвітленні минулого

українського народу в художніх і наукових виданнях. (Із передової газети «Правда»)

Мені Суслов (головний ідеолог брежньовської доби) кричав: «Архаїзм — ці ваші козаки!» Я йому відповів: «Якби не козаки, то й тебе б тут не було — козаки закрили грудьми кордони країни від кочових орд, від турків. Козаків ще царі використовували для захисту Вітчизни, для освоєння південних земель. І ми перед ними повинні голову схилити, а ви тут таке базикаєте. Образливо...». (Зі спогадів П. Шелеста)

Запитання до документа.

Що в книзі П. Шелеста могло стати підставою для її нищівної критики?

Під час роботи над цими питаннями необхідно звернути увагу на відмінності у діяльності П. Шелеста і В. Щербицького. Слід з'ясувати, чи існували в українському керівництві дві лінії: націонал-комуністична й проімперська. Деякі історики твердять, що в політиці Шелеста і Щербицького немає принципової різниці. Що деякі виступи Шелеста на захист української мови, проти засилля центру були зумовлені втратою українським керівництвом контролю над промисловістю республіки.

II. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Якими були прояви кризи радянської моделі розвитку?
- 2) Яку ідеологічну концепцію запроваджувало радянське керівництво в другій половині 1960-х — 1980-ті рр.?
- 3) Із якою метою здійснювалися спроби реабілітації Сталіна?
- 4) Чи були відмінності між політичним курсом П. Шелеста і В. Щербицького?

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Кризові явища були наслідком деформацій в суспільно-політичному житті, відвертого ігнорування економічних законів із боку командно-адміністративної системи, прорахунків у діяльності партійного і державного керівництва, яке не усвідомлювало всієї гостроти становища й невідкладності змін.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

Тема. Спроби реформування економіки в другій половині 1960-х рр. (реформи О. Косигіна). Економічне становище УРСР у 1970-ті — на початку 1980-х рр.

Мета: розкрити складові процесу наростання економічної кризи. Показати принципову неможливість реформування радянської моделі господарювання. Формування в учнів умінь аналізу та порівняння економічних процесів. Допомогати учням у світлі минулого краще розуміти сучасність.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період застою (1964—1985)», атлас.

Основні поняття і терміни: реформи Косигіна, госпрозрахунок, «золота» п'ятирічка.

Основні дати: 20 листопада 1964 р. — пленум ЦК КПРС, який скасував хрущовські реформи щодо перебудови партії і об'єднав промислові й сільськогосподарські комітети в єдині органи; березень 1965 р. — пленум ЦК КПРС, який визначив заходи щодо розвитку сільського господарства; вересень 1965 р. — пленум ЦК КПРС, який визначив програму реформ у промисловості; 1966—1970 рр. — восьма п'ятирічка; 1971—1975 рр. — дев'ята п'ятирічка; 1976—1980 рр. — десята п'ятирічка; 1981—1985 рр. — одинадцята п'ятирічка; 1982 р. — прийняття «Продовольчої програми». Створення агропромислових комплексів (АПК).

Хід уроку

I. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Реформи О. Косигіна.

Розповідь учителя.

На початок 1960-х рр. сповільнилися темпи розвитку промисловості й сільського господарства. За 1958—1964 рр. удвічі скоротився приріст національного прибутку. Зріс розрив між попитом на товари та їх виробництвом, особливо це стосується окремих продуктів харчування. Розпочалося підвищення цін, причому не тільки офіційне, а й приховане, пов'язане зі зміною асортименту продукції. На початку 1960-х рр. з'явилися елементи стагнації, явища передкризового характеру, що посилювали соціальну напруженість у суспільстві.

Пошуки нового механізму господарювання, який забезпечував би високу ефективність виробництва, почалися ще за М. Хрущова. Ініціатором широкої дискусії з економічних питань виступив

професор Харківського інженерно-економічного інституту О. Ліберман. У вересні 1962 р. в газеті «Правда» з'явилася його стаття «План, прибуток і премія». У статті автор пропонував посилити господарську самостійність підприємств, звільнити централізоване планування від дріб'язкової опіки над фабриками й заводами. Висунута ним система базувалася на принципі: те, що вигідно суспільству, повинно бути вигідно і кожному підприємству.

Дискусія навколо пропозицій О. Лібермана вплинула на підготовку господарської реформи, що увійшла в історію під назвою *реформи Косигіна* (за прізвиськом Голови Ради Міністрів СРСР).

Починаючи з 1964 р. на практиці почалась перевірка і відпрацювання нових методів господарювання.

Економічні експерименти

- У 1964 р. деякі об'єднання швейної промисловості УРСР перейшли на роботу за прямими зв'язками з крамницями. Виробництво продукції залежало від її реалізації. Перші результати вселяли оптимізм. Передбачалось поширити цей досвід і на інші галузі легкої промисловості та на суміжні галузі.
- У 1965 р. у Львівському раднаргоспі на підприємствах машинобудівної, вугільної, приладобудівної та легкої галузей промисловості було запроваджено госпрозрахунок, змінено систему планування, поліпшено матеріальне стимулювання.
- У 1965 р. була опробована нова система преміювання інженерно-технічного персоналу (на 85 підприємствах) і робітників (на 90 підприємствах).

Позитивні результати експериментів засвідчили необхідність переходу від адміністративних до економічних методів управління господарством.

Реформи в сільському господарстві

- У листопаді 1964 р. були скасовані всі рішення 1959—1963 рр., які обмежували розвиток власних підсобних господарств. Проте нові документи стосовно галузі свідчили, що держава не відмовилась від регламентації особистих селянських господарств. Були запроваджені норми утримання худоби.
- У березні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив заходи щодо розвитку сільського господарства. На ньому були визначені причини відсутності прогресу в розвитку сільського господарства (ігнорування економічних законів, порушення принципу єдності суспільних і особистих інтересів, недостатня матеріальна зацікавленість робітників, прояви волюнтаризму та суб'єктивізму в керівництві сільським

господарством, особливо в ціноутворенні, плануванні тощо). Пленум змінив практику планування: сільськогосподарським підприємствам план заготівлі сільськогосподарської продукції встановлювався не на рік, а на тривалу перспективу. Було підвищено основні закупівельні ціни. Скасовувався порядок щорічних змін у заготівельних цінах залежно від врожайності. Зводилася додаткова оплата працівникам, які вирощували рис, просо, гречку, соняшник. Запроваджувалася вільна заготівля сільгосппродукції у населення за сталими цінами. За здачу колгоспами понадпланової продукції їм встановлювалася 50%-ва надбавка від основної закупівельної ціни.

- Зросли капітальні вкладення, обсяги зрошення і меліорації земель.

Нові ціни, твердий план задачі продукції, надбавки за надплановий продаж, значні капіталовкладення на деякий час стимулювали розширення виробництва. Проте практика показала, що причини відставання аграрного сектору економіки коріняться значно глибше і без розвитку різних форм власності й господарювання, без ініціативи та заповзятливості селянства позитивні зрушення в сільському господарстві неможливі.

Реформи в промисловості та системі управління

У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив програму реформ у промисловості.

На пленумі було прийнято рішення про ліквідацію раднаргоспів і відновлення галузевої системи управління через союзні та союзно-республіканські міністерства (фактично галузеві монополії). У жовтні згідно із Законом СРСР «Про зміни системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління» було створено дев'ять нових загальносоюзних та одинадцять союзно-республіканських міністерств.

У жовтні 1965 р. пленум ЦК КПУ та засідання сесії ВР УРСР шостого скликання ухвалили рішення про проведення економічних реформ. Так, було проведено перебудову управління, після якої в УРСР налічувалося 22 союзно-республіканські та сім республіканських міністерств (автомобільного транспорту і шосейних доріг; будівництва; комунального господарства; місцевої промисловості; освіти; охорони громадського порядку; соціального забезпечення). Таким чином, реальні можливості щодо управління економікою республіки зменшилися.

Одним із головних напрямків реформи стало вдосконалення планування. Воно означало, насамперед, підвищення наукового рівня роботи планових органів, забезпечення сталості планових за-

вдань, перехід до складання п'ятирічних планів із розбивкою найважливіших завдань за роками. Передбачалося розширення господарської самостійності підприємств, зокрема, шляхом скорочення кількості планових показників (до восьми), що доводилися до підприємств, та запровадження повного госпрозрахунку. В основу оцінки господарської діяльності підприємств закладалися насамперед показники обсягу реалізованої продукції, одержаного прибутку й виконання завдань щодо поставок найважливіших видів продукції.

Другим важливим напрямом реформи вважалося посилення стимулювання виробництва. Замість фонду підприємства утворювалися три самостійні фонди: розвитку виробництва (для поповнення основних фондів, запровадження нової техніки, технологій тощо); матеріального заохочення (для преміювання, одноразового заохочення, матеріальної допомоги); соціально-культурних заходів та житлового будівництва (використовувався для будівництва і капітального ремонту житла, культурно-побутових установ, для поліпшення обслуговування працівників).

Перехід на нові умови роботи відбувався поступово: у 1966 р. на нових умовах господарювання працювало 100 підприємств УРСР (1,5 %), у 1970 р. — 8,2 тис. підприємств (83 %).

Такими були основні риси реформи, яка, на жаль, не мала комплексного характеру. На практиці вона обмежилась промисловістю. Реформа прагнула поєднати непоєднуване: розширити самостійність підприємств і відновити всевладдя галузевих міністерств. Зрештою останні звели нанівець будь-яку самостійність підприємств. Спочатку збільшилась кількість планових показників: продуктивність праці, середня зарплата, собівартість продукції тощо. Зберігалася система централізованого матеріально-технічного постачання, яку так і не замінили на систему оптової торгівлі. Показник «реалізованої продукції» мало чим відрізнявся від «валу», тому що обсяги реалізації (при хронічному дефіциті товарів) зростали від збільшення випуску продукції, тобто «валу». Таким чином, було збережено затратний механізм. Поліпшення якості, запровадження нових зразків було економічно невиправданим. Не діяло на практиці й матеріальне стимулювання праці. Чим краще працювало підприємство, тим жорсткіші були норми утворення фондів стимулювання.

Таким чином, реформи були приречені — через внутрішню суперечливість і непослідовність. До того ж, вище партійне керівництво до їх проведення не проявляло жодного інтересу. А після «Празької весни» (1968) стримане ставлення до реформ змінилось

на їх заперечення. Так, у резолюції XXIV з'їзду КПРС говорилося: «Досвід чехословацьких подій знову нагадав про необхідність підвищувати пильність щодо підступів імперіалізму та його агентури в країнах соціалістичної співдружності, про значення послідовної боротьби проти правого опортунізму, який під виглядом «поліпшення» соціалізму намагається вихолостити революційну суть марксизму-ленінізму і розчищає шлях для проникнення буржуазної ідеології».

Після цього партійно-державна верхівка відмовилась від будь-яких спроб «поліпшити» соціалізм сталінського зразка.

Зверніть увагу!

«Косигінські» реформи були не єдиними за період застою.

У 1979 р. була здійснена спроба запровадження реформу промисловості. На початку 1980-х рр. було здійснено чергову реформу управління сільським господарством. У 1982 р. в областях і районах були утворені агропромислові об'єднання, покликані усунути відомчі бар'єри. У 1985 р. виник справжній управлінський монстр — Держагропром СРСР. До нього увійшли підприємства й організації міністерств хлібопродуктів, рибного господарства, меліорації та водного господарства, Центросоюзу тощо. Однак Держагропром не зміг забезпечити ефективної інтеграції сільського господарства й переробної промисловості. Навпаки, посилилася бюрократизація управління колгоспно-радгоспним виробництвом.

2. «Золота» п'ятирічка.

Розповідь учителя.

Багато вчених вважають, що восьма п'ятирічка стала особливо успішною, відзначалася прискоренням темпів і стрімким підвищенням ефективності виробництва. Її навіть називають «золотою» п'ятирічкою, єдиною, яка була виконана. За офіційною статистикою, протягом 1966—1970 рр. випуск промислової продукції збільшився в УРСР на 50 %, причому 2/3 приросту були одержані за рахунок підвищення продуктивності праці; валова продукція сільського господарства зросла на 16,6 %; національний дохід підвищився на 30 %. За п'ятирічку було збудовано 250 нових підприємств, створено єдину енергетичну систему республіки, завершилась електрифікація сіл України.

Але існують і альтернативні точки зору. К. Вальтух, В. Лавровський вважають, що підсумки п'ятирічки дещо скромніші.

В. Селюнін та Г. Ханін стверджують, що за цей період економічні показники навіть погіршилися: у цілому по СРСР національ-

ний прибуток збільшився на 22 % проти 24 % за попередні п'ять років, продуктивність праці — на 17 % проти 19 % тощо. Гірше стали використовуватися основні виробничі фонди, зросла матеріалоемність продукції, причому швидко знижувалися показники в машинобудуванні. Високі звітні цифри досягалися за рахунок прихованого підвищення оптових цін. У підсумку реформи 1960-х рр., швидше, розладали старий господарський механізм, ніж створили новий. Вони лише визначили раціональні економічні перспективи.

3. Кризові явища в економіці УРСР.

Завдання.

Використовуючи текст підручника і роздавальний матеріал, дайте письмову відповідь на запитання: Чому в 1970—1980-ті рр. відбувалось погіршення показників розвитку народного господарства?

СЕРЕДНЬОРІЧНІ ПОКАЗНИКИ ТЕМПІВ ЗРОСТАННЯ
(ЗА П'ЯТИРІЧКАМИ, ВІДСОТКИ)*

Показники	П'ятирічки			
	VIII (1966—1970)	IX (1971—1975)	X (1976—1980)	XI (1981—1985)
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капіталовкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

II. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Назвіть причини, які зумовили реформи другої половини 1960-х рр.
- 2) Які реформи були здійснені в сільському господарстві й промисловості?
- 3) Які причини зумовили провал реформ?
- 4) Схарактеризуйте результати восьмої п'ятирічки.

* Готується як роздавальний матеріал.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Реформи в економіці, розпочаті в 1965 р., не були доведені до кінця. Вони не дали вагомих результатів, розбившись об стіну бюрократизму. Міністерства й відомства досить швидко звели нанівець госпрозрахунок, ліквідували самостійність підприємств. Система директивного планування та командного управління господарством збереглася, а в окремих випадках навіть посилилася. Провал реформ другої половини 1960-х рр. ще раз довів принципову неможливість реформування соціалістичної системи. У 1970—1985 рр. негативні тенденції в економіці республіки наростали, хоча говорити про «застій» у буквальному розумінні цього слова, мабуть, неpravомірно. Водночас очевидно, що в господарському і політичному житті, соціальному і духовному розвитку республіки залишалося чимало елементів і традицій сталінської доби, надійно законсервованих брежнєвським керівництвом.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 26

Тема. **Етносоціальні процеси та рівень життя населення.**

Мета: схарактеризувати етносоціальні процеси, що відбувалися в 1970-ті — першій половині 1980-х рр. в Україні. Показати рівень життя населення та привілейоване становище партійно-державної верхівки. Закріплювати навички аналізу і порівняння історичного матеріалу, уміння розглядати історичні явища в конкретно-історичних умовах. Виховувати учнів у дусі патріотизму, взаєморозуміння між народами на основі особистого усвідомлення досвіду історії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період застою (1964—1985)», атлас.

Основні поняття і терміни: етнічні процеси, депопуляція, соціальні процеси, рівень життя, номенклатура.

Основні дати: 1989 р. — Всесоюзний перепис населення.

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Чим були зумовлені реформи другої половини 1960-х рр.?
- 2) У чому полягає суть цих реформ? Чи мали вони шанс на успіх?
- 3) Які міжнародні події вплинули на згортання реформ?
- 4) Яку оцінку можна дати восьмій п'ятирічці?
- 5) У чому виражався застій в розвитку економіки УРСР у 1970—1980-ті роки?
- 6) Які негативні явища мали місце у розвитку сільського господарства? Чому воно хронічно відставало у радянській економіці?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Зміни в кількості, соціальному та національному складі населення УРСР у другій половині 1960 — першій половині 1980-х рр.

Розповідь учителя.

Протягом 1960—1980-х рр. виявилася загальна тенденція до збільшення абсолютної кількості населення України. Між державними переписами населення 1959 і 1989 рр. його кількість збільшилася від 41,8 до 51,7 млн, або майже на 10 млн осіб. Водночас не можна не помітити, що темпи абсолютного приросту населення республіки істотно скоротилися. Так, між переписами 1959 і 1989 рр. цей показник у середньому на рік становив 330 тис. осіб із поступовим зменшенням.

Останні дані свідчать, що до кінця 1970-х рр. абсолютний приріст населення зменшився фактично більше ніж удвічі й становив 120 тис. у середньому на рік. Це було загальним явищем, що проявилася відповідною тенденцією: зменшенням приросту населення України.

Водночас виявилися інші чинники, які негативно впливали на демографічні процеси в українському суспільстві. Якщо раніше ними були голодомори та війни, то останнім часом найбільшою мірою впливала економічна незабезпеченість населення, загальний стан здоров'я, а також надзвичайно згубні наслідки світової чорнобильської катастрофи.

У проміжку часу між 1959 і 1989 рр. визначальними тенденціями змін у соціальному складі населення України були зростан-

ня урбанізації населення, збільшення кількості жителів міст, індустриальних центрів з одночасним зменшенням абсолютної кількості сільського населення. Так, у 1959 р. кількість сільського населення України становила 22,6 млн осіб (53 %). Перепис 1989 р. зафіксував скорочення кількості сільського населення до 17,1 млн осіб (на 20 %).

Одночасно протягом 1959—1989 рр. кількість міського населення збільшується від 19,1 до 35,4 млн осіб (у 1,8 разу). Значно зросла кількість міського населення на Львівщині — з 821,3 до 1630,5 тис. осіб, або майже удвічі. На Київщині кількість міського населення (без м. Києва) збільшилася з 438,1 до 1041,2 тис. осіб, або в 2,3 разу.

Стосовно селянства динаміка скорочення його кількості мала певні відмінності в часі. Найвищим воно було наприкінці 1960-х — у 1970-ті рр. (майже 250 тис. осіб). На загальному тлі цих процесів становище у таких регіонах, як Закарпаття, Буковина, Крим, можна кваліфікувати як відносно благополучне. Одночасно в Чернігівській, Вінницькій, Полтавській, Кіровоградській областях сільське населення скоротилося майже вдвічі, а в Сумській ще більше.

Із 1979 р. в Україні спостерігається неприємне соціально-демографічне явище — депопуляція, тобто переважання смертності над народжуваністю в розрахунку на 1000 осіб. Цей процес зафіксовано в сільській місцевості спочатку на Чернігівщині, Сумщині, а потім на Полтавщині, Вінниччині, а починаючи з 1990-х рр. у державі загалом.

Своєрідним є поділ населення України за статтю. У 1959 р. серед населення республіки питома вага чоловіків становила 44 %. Починаючи з 1970 р. цей показник збільшився до 45 %, а в 1979 р. зріс до 46 %. На цьому рівні він стабільно тримався і в наступні роки.

Щодо вікової структури, скажімо, сільського населення, посилювалася тенденція до його старіння, мало місце зменшення молодших вікових груп, зокрема осіб працездатного віку. На кінець 1980-х рр. на кожну тисячу працездатного населення загалом припадало 1034 непрацездатні, у тому числі 452 дитини і 582 особи похилого віку та інваліди. Швидкими темпами знижувалася народжуваність, причому в сільській місцевості цей показник був нижчим, ніж у містах.

Значних масштабів набула міграція, що становила в названі роки в міграційному середньорічному обігу майже 3 млн осіб. Приблизно 30 % становила міграція населення із села в місто, 40 % мігрантів переміщувалися між містами, більше ніж 15 % міського насе-

лення переселялося в сільську місцевість і лише 10 % — у межах сільської місцевості республіки. Понад 90 % усіх міграцій здійснювалося неорганізовано, стихійно.

На зміну національного складу населення впливали такі чинники:

- політика союзного центру на «зближення», «злиття» націй, формування «єдиної радянської нації», яка була прикриттям курсу на русифікацію і денаціоналізацію самобутніх культур народів СРСР;
- міграція робочої сили. Значна частка українців виїздила на новобудови до Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі (БАМ, Тюмень, Воркута тощо);
- розселення на території республіки (особливо в Криму і великих містах) офіцерів та їхніх сімей, що вийшли у відставку;
- від'їзд євреїв до Ізраїлю (протягом 30 років виїхало 353 тис. осіб) та інші.

У результаті цих чинників протягом 1959—1989 рр. в абсолютному і відсотковому обчисленні відбулося скорочення частки українців серед населення республіки (а також інших національних меншин), проте зросла частка росіян. Так, частка українців скоротилася від 76,7 до 72,1 %, росіян — збільшилася від 16 до 22 %.

2. Рівень життя населення. Привілейоване становище партійно-державної номенклатури.

Розповідь учителя.

Доходи радянських громадян склалися з двох частин: заробітна плата і фонди соціального споживання (безкоштовна освіта, медичне обслуговування, дотації на оплату житла, транспорт та інші соціальні програми). Фонд соціального споживання перевищував заробітну плату громадян у декілька разів.

Упродовж другої половини 1960 — першої половини 1980-х рр. відбувалося зростання життєвого рівня населення. На середину 1980-х рр. середня заробітна плата в сільському господарстві складала 134—163 крб (за період від 1965 р. вона зросла у 2,3—2,7 разу), а в промисловості зросла на 20—46 % і більше. У зазначений період більшими темпами відбувалося зростання заробітної плати в сільському господарстві.

Офіційна статистика свідчить, що на середину 1980-х рр. реальний дохід колгоспника на одного члена сім'ї був вищим, ніж робітника чи службовця. Але важкі умови праці, сезонний характер виробництва, брак належних побутових умов та інші чинники при-

зводили до значного відпливу населення із сіл у міста. За період 1970—1984 рр. в УРСР зникло майже 2 тис. сіл.

Від кінця 1960-х рр. посилилася тенденція до зближення рівнів оплати праці робітників та інженерно-технічного персоналу. На середину 1980-х рр. різниця складала всього 10 %, а в окремих галузях промисловості робітники отримували навіть більше. Також відбувається зрівняння в оплаті високо- і низькокваліфікованої праці. Це мало негативний вплив на розвиток промисловості. Ані висококваліфіковані робітники, ані інженерно-технічний персонал не мали стимулів до кращої роботи.

Низькими залишалися пенсії по старості та інвалідності в більшості категорій працівників. Незначними були й виплати різним слабозахищеним категоріям громадян: самітнім матерям, сім'ям, що втратили годувальника, інвалідам тощо. Тому п'ята частина громадян жила за межею бідності, отримуючи дохід, менший за прожитковий мінімум.

Незважаючи на досить відчутне зростання добробуту населення за вказаний період Україна на початку 1980-х рр. перебувала серед держав, що посідали 50—60-те місце у світі за рівнем життя.

Статистика доходів громадян не зовсім об'єктивно відбиває реальний стан життєвого рівня населення. Зростаючі доходи громадян не покривалися достатньою масою товарів народного споживання, що призвело до утворення такого хронічного явища, як товарний дефіцит. Від 1971 до 1985 р. грошова маса зросла у 3,1 разу, а товарна — лише в 2 рази. Таке становище призводило до прихованої інфляції, появи черг, зниження якості продукції (бо не вистачало і неякісної), поширення явища спекуляції (на «чорному ринку» ціна престижних товарів перевищувала реальну в десятки разів).

Також у ці роки відбувається зміна в структурі споживання товарів. Населення прагне до комфортного життя. Відповідно, зростає попит на побутову техніку (холодильники, пылесоси, пральні машини, телевізори тощо), килими, посуд, меблі, автомобілі тощо. Проте радянська промисловість не була орієнтована на масовий випуск такої продукції. Навіть при завищених цінах на ці товари та їх низькій якості на них спостерігався постійний дефіцит. Так, автомобіль залежно від марки коштував від 4 до 12 тис. крб, кольоровий телевізор — від 400 до 1000 крб.

Намагаючись покрити дефіцит товарів широкого вжитку, радянське керівництво вдається до широких закупок за кордоном. Це потребувало мільярдів доларів, які отримували за рахунок продажу на Захід нафти, газу та іншої сировини. Крім того, продовжувалася закупівля зерна та інших продуктів харчування. У 1970-х рр.

скінчився нафтовий «бум» і в радянському бюджеті з'явився дефіцит, покрити який намагалися за рахунок збільшення продажу горілчаних виробів, підвищення цін на продукцію, яке відбувалося приховано: нова продукція під маркою «новинка» або «знак якості» коштувала дорожче. Іноді товари з маркою «новинка» випускалися декілька разів на рік.

Незважаючи на декларовану конституційну рівність розподіл національних благ у суспільстві не був рівномірним. Деформації в соціальній сфері посилювалися несправедливим характером розподілу суспільних благ. Номенклатурні верхи утворили власну закриту систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів і спекулятивних цін. Рада Міністрів і ЦК Компартії мали спеціальні господарства, де вирощувалися городина і фрукти для представників номенклатури. Переробкою сільгосппродукції для верхівки займалися спеціальні цехи.

Отримуючи заробітну плату, яка в 2—3 рази була вищою, ніж у робітників і колгоспників, представники номенклатури могли придбати на неї у 5—10 разів більше товарів. За умов тотального дефіциту вони мали можливість за державними цінами купувати необхідне, у той час як основна маса людей або взагалі не мала доступу до якісних товарів, або змушена була робити покупки за спекулятивними цінами.

У 1970—1980-ті рр. поширилась практика закупівлі за кордоном товарів виключно для номенклатури.

Верхівка користувалася закритими санаторіями, поліклініками, лікарнями, будинками відпочинку, пансіонатами, мисливськими господарствами.

Для чиновників партійно-державного апарату зводилося покращене житло, існувала спеціальна прислуга.

Діти номенклатурних працівників навчалися в кращих школах, у них були гарантовані місця в престижних вищих навчальних закладах, а далі на посадах у дипломатичному корпусі або в партійно-державному апараті.

Керівництво Компартії, держави, котре постійно твердило про свої наміри побудувати справедливе безкласове суспільство, насправді створило з вигодою для себе суспільство витонченої соціальної нерівності.

3. Здобутки й проблеми соціальної сфери.

Розповідь учителя.

Починаючи з XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КПУ (1966) на всіх високих партійних форумах завдання підвищення життєвого

рівня населення декларувалося як одне з основних завдань партії та держави. У Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. були зафіксовані права на гарантовану, гідну оплату праці, на забезпечення житлом, кваліфікованою медичною допомогою, середньою освітою тощо. Виконання цих завдань передбачало подальший розвиток соціальної сфери.

Завдання.

Опрацювавши текст підручника і спираючись на попередню розповідь учителя, з'ясуйте проблеми і здобутки в розвитку соціальної сфери. Письмову відповідь можна подати у вигляді таблиці.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

Здобутки	Проблеми

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Якими були основні тенденції етносоціальних процесів в Україні в 1960—1980-ті рр.?
- 2) Як можна схарактеризувати рівень життя населення на середину 1980-х рр.?
- 3) У чому полягає суть житлової проблеми в СРСР та УРСР?
- 4) Якими були здобутки і недоліки розвитку соціальної сфери радянського суспільства в 1960—1980-ті рр.?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

У 1960—1980-ті рр. відбулись значні зміни в кількості, соціальному і національному складі населення УРСР. Вони були як позитивні, так і негативні. Проте останні були переважаючими. Так, зменшувалася частка українців у населенні республіки, до того ж, демографічному процесу було притаманне таке явище, як депопуляція.

Радянська економіка не могла забезпечити населенню гідні умови життя. На споживчий ринок працювало близько 20 % потужностей української економіки. Щоб забезпечити відносно високий рівень життя, як передбачалося у партійних документах, партійно-державне керівництво вдавалось до масових закупівель товарів народного споживання за кордоном. Але падіння цін на нафту, газ та інші предмети радянського експорту позбавило радянське керівни-

цтво можливостей забезпечувати зростання рівня життя. Почалося стрімке наростання негараздів: дефіцит, спекуляція, господарчі злочини, падіння реального доходу громадян тощо.

У той же час номенклатура створила собі окрему власну систему, яка забезпечувала їх усім необхідним.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Випереджальне завдання. Підготуватися до семінарського заняття за темою «Опозиційний рух».

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946—1980-ті). — М., 1999. 2. Винниченко І. Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994. 3. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996, 2001. 4. Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956—1991) // Львів: Історичні нариси. — Львів, 1996. 5. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960—1980-х рр. — К., 1995. 6. Сторінки історії України: XX століття: Посібник для вчителя / За ред. С. В. Кульчицького. — К., 1992. 7. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 — початок 1990-х рр. — К., 1998.

УРОКИ № 27—28

Тема. **Активізація опозиційного руху в другій половині 1960-х — на початку 1970-х рр. Форми діяльності дисидентів. Дисидентський рух у другій половині 1970-х — на початку 1980-х рр. Українська Гельсінська група.**

Мета: розкрити причини активізації опозиційного руху наприкінці 1960-х — у 1970-ті рр. Дати оцінку дисидентського руху цього періоду. З'ясувати течії дисидентського руху та дати їм характеристику. Продовжувати формування критичного мислення учнів. Виховувати в учнів цікавість і повагу до історичного минулого своєї країни, до борців за незалежність України.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна у період застою (1964—1985)», атлас.

Основні поняття і терміни: дисиденти, опозиційний рух, УГС.

Основні дати: серпень-вересень 1965 р. — перша велика хвиля арештів інтелігенції (дисидентів), працівників культури України (брати Б. і М. Горині, П. Заливаха, С. Караван-

ський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук та інші); 4 вересня 1965 р. — маніфестація проти арештів української інтелігенції у кінотеатрі «Україна» в Києві; квітень 1965 р. — демонстрація у Львові під час судового процесу над братами Б. і М. Горинями; квітень 1968 р. — протест 139 діячів України проти арештів і утисків української культури. Лист творчої молоді Дніпропетровська проти русифікації; червень 1969 р. — лист українських політ'язнів (М. Горинь, І. Кандиба, Л. Лук'яненко) до Комісії із захисту прав людини в ООН про жорстокість щодо політ'язнів; січень 1970 р. — судовий процес над ініціаторами листа молоді Дніпропетровська (І. Сокульський, М. Кульчицький, В. Савченко); 1970 р. — початок нелегального виходу опозиційного журналу «Український вісник» (редактор В. Чорновіл); січень—травень 1972 р. — друга велика хвиля арештів інтелігенції України (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, О. Романюк, Н. Світлична, Ю. Шухевич та інші); 9 жовтня 1976 р. — заявила про своє існування Українська Гельсінська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) на чолі з М. Руденком.

Хід уроку

Цей урок можна провести за одним із двох варіантів.

Варіант I

Семінарське заняття «Опозиційний рух».

Під час семінарського заняття учні розглядають такі питання.

- 1) Причини активізації опозиційного руху в другій половині 1960 — на початку 1970-х рр.
- 2) Особливості дисидентського руху в другій половині 1960 — першій половині 1980-х рр.
- 3) Форми і методи боротьби дисидентів.
- 4) Організація й діяльність Української Гельсінської групи.
- 5) Методи і форми боротьби з дисидентським рухом.
- 6) Діячі дисидентського руху.
- 7) Значення дисидентського руху.

Варіант II

I. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Схарактеризуйте дисидентський рух кінця 1950-х — першої половини 1960-х рр.
- 2) Назвіть імена найвідоміших представників дисидентського руху першої половини 1960-х рр.

Учитель наводить різні точки зору, що характеризують період 1965—1985 рр.*

1. «...Та все ж говорити про застій у буквальному розумінні цього слова неправомірно. Тим більше, якщо вести мову про базові й сировинні галузі, де тривало стрімке нарощування виробництва... Водночас очевидно, що в політичному й господарському житті, у соціальному й духовному розвитку залишалося чимало елементів і традицій «культового» періоду, надійно законсервованих брежнєвським керівництвом». (В. Баран, В. Даниленко)

2. «...Утвердження Брежнєва при владі вело до подальшого згортання ліберальних здобутків хрущовської “відлиги”». (Я. Грицак)

3. «...Тоталітарний режим доби застою зазнав істотних змін. Відбувся певний перерозподіл влади між центром і периферією. Компартійно-радянська олігархія змушена була поступитися частиною своїх повноважень на користь місцевого керівництва. Генеральний секретар став менш залежати від найвищого неформального центру влади — політбюро, тому що більшою мірою спирався на підтримку периферійних функціонерів — членів ЦК. Його особиста влада зміцнилася. Ці процеси перерозподілу владних повноважень були неминучими, оскільки центр відмовився від терористичних методів управління партією, державою та суспільством. Тобто вони були неминучим наслідком десталінізації радянського ладу, здійсненої у попередній історичний період». (С. Кульчицький)

4. «...За Брежнєва відбувається консервація тоталітарного політичного режиму. Це пізній тоталітаризм, без реального культу особи». (О. Данилов)

5. «Зовні система функціонувала, але престиж влади падав у міру збільшення ознак застою і розпаду». (М. Романовський)

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Особливості опозиційного руху в другій половині 1960 — першій половині 1980-х рр. Форми діяльності дисидентів. Течії дисидентського руху.

Розповідь учителя.*

Особливості дисидентського руху другої половини 1960 — першої половини 1980-х рр.:

- стає більш масовим і організованим;
- були відкинуті ілюзії щодо ідей соціалізму і комунізму, рух набув яскраво вираженого антитоталітарного характеру;
- у поглядах дисидентів прослідковувався майже весь ідеологічний спектр;

* Готуються як роздавальний матеріал.

- зв'язок із громадськістю країн Заходу і міжнародними правозахисними організаціями;
 - заперечення насильницьких методів боротьби;
 - прагнення легалізувати свою діяльність;
 - 80 % дисидентів становила інтелігенція.
- Течії дисидентського руху в 1960—1980-ті рр.:*
- за соціалізм із «людським обличчям»;
 - національно-визвольна;
 - демократична правозахисна;
 - релігійна.

Методи боротьби дисидентів:

- масові заходи;
- листи-протести до керівних органів УРСР і СРСР;
- протести, відкриті листи, звернення на адресу міжнародних організацій, урядів демократичних країн;
- виникнення й розповсюдження самвидавчів;
- акції солідарності з іншими народами, що зазнали утисків від тоталітарної системи; підтримка кримських татар у їх прагненні повернутися на батьківщину; відстоювання ідеї рівноправ'я народів;
- вивішування синьо-жовтих прапорів;
- розповсюдження листівок;
- індивідуальні протести;
- створення правозахисних організацій.

Самостійна робота за підручником.

Опрацюйте відповідний матеріал підручника й випишіть найгучніші акції протесту дисидентів у другій половині 1960 — першій половині 1970-х рр. згідно із наведеними методами боротьби.

2. Українська Гельсінська група.

Розповідь учителя.

Після підписання Радянським Союзом у серпні 1975 р. заключного документа в Гельсінкі (офіційна згода тоталітарної влади шанувати громадянські права своїх підданих) у країні активно поширюється дисидентський рух. Повіривши в лібералізацію радянського ладу, дисиденти почали організовувати легальні групи й об'єднання, які, на їх думку, мали наглядати за дотриманням прав людини в СРСР. Перший Гельсінський комітет було засновано в Москві у травні 1976 р. Незабаром з'явилися аналогічні організації в Литві, Грузії, Вірменії. Між різними дисидентськими групами встановилися тісні зв'язки. У липні 1976 р. члени мос-

ковської групи Олександр і Валентин Гінзбурги приїхали до Львова, щоб відвідати родину українського політв'язня Івана Геля. Під час перебування в Західній Україні вони обговорювали з українськими дисидентами можливість створення організації для контролю за дотриманням прав людини в Україні. В українських дисидентів був і власний досвід такої діяльності, пов'язаний зі створенням у грудні 1971 р. громадського комітету захисту Н. Строкатої-Караванської. 9 листопада 1976 р. М. Руденко, О. Бердник, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, Н. Строката-Караванська, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, О. Тихий проголосили утворення Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Через два дні до групи приєднався колишній генерал-майор Радянської Армії, українець за походженням, Петро Григоренко. УГГ ставила завдання ознайомити широкі кола української громадськості з Декларацією прав людини, сприяти виконанню Гельсінських угод, домагатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси, створення незалежного прес-агентства, інформування світової громадськості про факти порушень на теренах України Декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих нарадою у Гельсінкі. За час існування Українська Гельсінська група налічувала 37 осіб. Від 1976 до 1980 р. вона зробила 30 заяв, видала 18 меморандумів і 10 бюлетенів. У СРСР серед п'яти подібних груп УГГ була найчисленнішою і найактивнішою. Вона діяла в межах чинного законодавства і підтримувала контакти з аналогічними об'єднаннями в СРСР, ставлячи за мету «інтернаціоналізувати» захист громадянських і національних прав. На противагу різним націоналістичним угрупованням українські дисиденти ставилися з глибокою повагою до інших народів.

Ні поміркованість УГГ, ні вимоги Заходу дотримуватися прав людини не перешкодили радянським органам вчинити їй погром. До 1980 р. три чверті членів Української Гельсінської групи були ув'язнені. Як зазначив колишній український дисидент єврейського походження Я. Сусленський, до українських правозахисників були застосовані найсуворіші покарання. Якщо прибалтійці та вірмени одержували по 3—4 роки ув'язнення, то кожний український політв'язень був засуджений у середньому на 12 років ув'язнення і заслання. Із 23 ув'язнених членів УГГ шість засуджено на 15 років, три — на 12 років, тринадцять — від 3 до 9 років і лише один — на рік.

У 1984—1985 рр. в тяжких умовах ув'язнення померли члени УГГ В. Стус, О. Тихий, В. Марченко і Ю. Литвин.

3. Боротьба з дисидентським рухом.

Самостійна робота за підручником.

- 1) Виписати форми й методи боротьби з дисидентським рухом.
- 2) Схарактеризувати кампанії з масового арешту дисидентів на початку 1970-х рр. і наприкінці 1970 — на початку 1980-х рр.

Запитання.

- 1) Чим були викликані хвилі масових арештів?
- 2) У чому полягали відмінності в боротьбі з дисидентським рухом на початку 1970 і наприкінці 1970-х рр.? (Під час відповіді на запитання слід відзначити, що наприкінці 1970-х рр. і на початку 1980-х рр. дисидентів у переважній більшості звинувачували за кримінальними, а не політичними статтями або направляли на примусове лікування до психіатричних закладів.)
- 3) Який зв'язок між зовнішньою політикою СРСР і етапами розвитку дисидентського руху? (Під час відповіді на запитання слід звернути увагу на події «Празької весни», Гельсінський процес, війну в Афганістані.)

Розповідь учителя.

Форми і методи боротьби з дисидентським рухом

- 1) Арешти:
 - перша хвиля арештів: серпень-вересень 1965 р. (заарештовано 25 осіб);
 - друга хвиля арештів: 1970—1972 рр. (заарештовано понад 100 осіб);
 - третя хвиля арештів: початок 1980-х рр. (заарештовано близько 60 осіб).
- 2) Ізоляція у психіатричних лікарнях.
- 3) Позасудові переслідування:
 - звільнення з роботи;
 - виключення з партії, громадських, громадсько-політичних організацій, спілок;
 - позбавлення радянського громадянства;
 - організація громадського осуду.

Висновок. Наступ карально-репресивної системи не загальмував розвиток націонал-демократичного руху.

4. Значення дисидентського руху.

Дисидентський рух мав такі особливості:

- Дисидентський рух свідчив про наявність кризових явищ у радянській системі.

- Продовжив традиції національно-визвольної боротьби. З'єднав два етапи національно-визвольного руху: середини й кінця ХХ ст.
- Сприяв розхитуванню радянської тоталітарної системи, поширенню та утвердженню в народі демократичних ідеалів.
- Відкривав Україну світові.
- Досвід та ідеологічні наробки дисидентів були використані в період перебудови й здобуття Україною незалежності.
- Вагомий внесок дисидентів у сучасну теорію і практику державного будівництва.
- Із середовища дисидентів вийшла чимала когорта політиків незалежної України.
- Вагомий внесок дисидентів у розвиток української культури і науки.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Чому радянське керівництво намагалось перешкоджати еміграції з України, особливо з політичних мотивів, але до російських дисидентів досить часто застосовували висилку за межі СРСР?
- 2) Чи можна вважати, що дисидентський рух зазнав поразки?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Дисидентський рух в Україні, що виник у середині 1950-х рр., був загальноукраїнським явищем. Він охоплював різні соціальні прошарки населення всіх регіонів республіки. Дисидентський рух ставив за мету вільний розвиток української культури та мови, забезпечення громадянських прав і був проявом національно-визвольного руху. Завдяки самовідданій діяльності українських дисидентів визрівала ідея про необхідність утворення власної незалежної держави, про необхідність кардинальних перетворень у всіх сферах життя радянського суспільства.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.

- 2) Підготувати реферати за темами: «Діяльність УГГ»; «Видатні діячі дисидентського руху в Україні»; «Релігійне дисидентство»; «Хто переміг у боротьбі: влада чи дисиденти?».
- 3) Випереджальне завдання. Підготуватися до семінарського заняття за темою «Культура і духовне життя».

УРОК № 29

Тема. **Культура та духовне життя.**

Мета: схарактеризувати процес русифікації та ідеологізації культурного життя. Розкрити основні форми пошуку митцями шляхів виходу за межі соціалістичного реалізму. Показати основні здобутки української культури цього періоду. Формувати в учнів інтерес до культурних надбань народу. Виховувати в учнів високі моральні якості на кращих зразках національної культури.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період застою (1964—1985)», атлас.

Основні поняття і терміни: русифікація, ідеологізація.

Основні дати: 1978 р. — запровадження обов'язкової загальної середньої освіти.

Хід уроку

Цей урок можна провести за одним із двох варіантів.

Варіант I

Самостійна робота за підручником.

Користуючись текстом підручника, учні повинні розглянути такі питання.

- 1) Позитивні й негативні явища в системі освіти. Русифікація системи освіти.
- 2) Здобутки і проблеми української науки.
- 3) Розвиток літератури. Репресії проти українських письменників.
- 4) Основні тенденції розвитку українського мистецтва.
- 5) Особливості розвитку української культури в другій половині 1960 — першій половині 1980-х рр.

Варіант II

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Заслуховування й обговорення кращих рефератів.

Фронтальне опитування.

- 1) Якими були причини активізації дисидентського руху в другій половині 1970-х рр.?
- 2) УТГ була легальна чи підпільна організація?
- 3) Назвіть форми діяльності УТГ.
- 4) Чим було зумовлене посилення переслідувань дисидентів наприкінці 1970 — на початку 1980-х рр.?
- 5) Якими були наслідки діяльності дисидентів?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Розвиток системи освіти. Русифікація.

Роботу над цим питанням доцільно розпочати з опрацювання таблиці, попередньо зауваживши, що в другій половині 1960 — першій половині 1980-х рр. освіта розвивалась досить суперечливо.

РОЗВИТОК ОСВІТИ

Позитивні явища	Негативні явища
Перехід до загальної середньої освіти. Зростання обсягів методичного і матеріального забезпечення школи. Ґрунтовна підготовка учнів із базових дисциплін. Запровадження нових дисциплін. Загальний високий рівень навчання. Формування педагогічних шкіл передового досвіду	Зростання ідеологізації та русифікації освіти. Жорсткий партійний контроль над учителями. Підвищення навантаження на учнів у зв'язку з ускладненням навчальних програм. Накопичення розриву між вищою і середньою освітою. Базової підготовки в школі стає недостатньо для вступу до вузу. Поглиблення розриву між сільською і міською школами. Школи орієнтувалися на оволодіння учнями знань, а не надання їм практичного життєвого досвіду. Система освіти відставала від потреб нового етапу НТР. Майже відсутня диференціація шкіл

Слід більш докладно зупинитися на процесі ідеологізації та русифікації.

Розповідь учителя.

Брежньєвські часи характеризуються стрімким наростанням ідеологізації і русифікації в усіх сферах культурного життя.

За часів партійного керівництва В. Щербицького в республіці з другої половини 1970-х рр. знов стали посилюватися процеси русифікації. Вона ніколи не проголошувалася метою держави, проте «природна» асиміляція, «злиття націй» проголошувалися об'єктивним і прогресивним явищем. Державні чиновники ретельно маскували свої продумані методи.

З ініціативи Л. Брежнєва в цей період почала активно поширюватися теза про злиття у недалекому майбутньому націй і народностей СРСР в єдину націю «радянський народ». Величезна армія суспільствознавців, преса, радіо, телебачення, вся ідеологічна сфера напружено працювали над обґрунтуванням й пропагандою цієї ідеї. Російська мова, що представлялася як засіб міжнародного спілкування, витискала українську зі сфер освіти, науки, культури і навіть побуту.

Найбільш підступними були ці дії в галузі народної освіти. Повзуча русифікація освіти, що була започаткована у 1938 р. і посилена у 1960-ті рр., на кінець 1970-х рр. мала для українських шкіл катастрофічні наслідки.

У зв'язку із запровадженням в 1978 р. загальної середньої освіти почався і новий наступ на українські школи: 30 червня 1978 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках». Всесоюзна науково-практична конференція 1979 р., яка пройшла за темою «Російська мова — мова дружби і співробітництва народів СРСР», рекомендувала вже з 1979 р. «завести всюди вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п'яти років життя». У старших класах загальноосвітніх шкіл і ПТУ заохочувався перехід на російську мову викладання. Розширювався випуск навчальної літератури російською мовою.

Новий етап русифікації та ідеологізації розпочався у 1983 р. із запровадження нової реформи школи. У травні 1983 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли таємну постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік». Виконуючи постанову центру, партійно-державне керівництво УРСР у червні 1983 р. прийняло власну постанову, якою, зокрема, передбачалася надбавка в розмірі 15 % учителям російської мови і літератури.

Така цілеспрямована русифікація призвела до того, що в Криму і східних районах УРСР українські школи зникли. В обласних центрах українські школи складали лише 22 %.

Крім освіти русифікація швидко поширювалася й на інші сфери культурного життя: книговидавничу справу, бібліотеки (українські книги складали лише чверть книжкового фонду), театр (у Києві з 11 театрів лише один був українським), кіно (за десятиліття від 1976 до 1986 р. українські кіностудії створили 200 кінострічок, і лише 126 було продубльовано або знято українською мовою), телебачення.

2. Становище науки: здобутки й проблеми.

Самостійна робота за підручником.

Опрацюйте відповідний матеріал підручника і складіть тези до цього питання, визначивши здобутки української науки тих часів.

Особливу увагу слід звернути на такі ключові моменти:

- центром наукових досліджень залишалась АН УРСР;
- зростання кількості наукових працівників;
- прогресували ті галузі науки, які не потребували складного лабораторного обладнання, й ті, що були пов'язані з військовими і космічними розробками;
- майже повний занепад суспільних дисциплін. Їх ідеологізація;
- залишкове фінансування більшості наукових установ.

3. Розвиток літератури й мистецтва.

Основні тенденції розвитку літератури й мистецтва

- Панування методу соціалістичного реалізму.
- Паралельне існування офіційного і «справжнього» мистецтва та літератури.
- В умовах русифікації та ідеологізації боротьба за збереження національного колориту, самобутності.
- Поширення в обмеженій кількості кращих зразків світового класичного мистецтва. Гасло «мистецтво належить народу».
- Замкненість, відірваність від світового мистецького процесу.

Самостійна робота за підручником.

Опрацюйте відповідний матеріал підручника і заповніть таблицю «Розвиток української літератури і мистецтва».

Галузь	Здобутки, представники	Основні проблеми
Література		
Образотворче мистецтво		
Музика		
Кіно, телебачення		
Театр		

4. Наступ тоталітаризму на українську культуру.

Розповідь учителя.

1970—1980-ті рр. характеризувалися посиленням ідеологічного тиску системи на українську культуру. Будь-яке відстоювання прав української культури, відступ від ідеологічних догм розцінюва-

лися як «буржуазний націоналізм», «антирадянщина». Активізувалася цензура, відбулася справжня «чистка» редакцій газет, журналів, видавництв, академічних інститутів гуманітарного профілю. Посилився ідеологічний тиск на творчу інтелігенцію. Під керівництвом секретаря ЦК КПУ з питань ідеології Ю. Маланчука проходила кампанія цькування митців, які не бажали працювати в чітко визначених партією ідеологічних межах. Так, було засуджено й заборонено друкувати роман «Собор» О. Гончара, вилучено з продажу роман Р. Іванчука «Мальви». Були виключені зі складу Спілки письменників України І. Дзюба, М. Лукаш, В. Некрасов та інші. Із великими труднощами пробивала собі дорогу до читача творчість Л. Костенко. У 1989 р. у таборі помер І. Стус. Було зламано долю І. Світличному. Ті ж самі процеси відбувалися і в кінематографії, образотворчому мистецтві та інших галузях культури. У 1970-ті рр. з партії було виключено 37 тис. представників української інтелігенції. Наприкінці 1970-х рр. ідеологічний тиск на українське слово було дещо послаблено.

У той час як незначна частина митців намагалася боротися з ідеологічним тиском тоталітарної системи, інша у своїй творчості слухняно виконувала вказівки й зауваження компартійних ідеологів, віддаючи свій талант служінню системі (О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, М. Стельмах та інші).

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитанням.

Як ви вважаєте, 1960—1980-ті рр. були періодом піднесення чи занепаду української культури? Свою думку обґрунтуйте.

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Реформа освіти забезпечила загальне обов'язкове навчання в обсязі середньої школи. У той же час посилилась русифікація національної школи, ідеологізація навчального процесу.

Розвиток наукових досліджень спрямовувався тоталітарною державою передусім на потреби ВПК. Розвиток гуманітарних наук перебував у повному занепаді.

У культурному житті велику роль відігравали письменники і поети, які засобами художнього слова протистояли русифікації України. Чільне місце серед них посідали шістдесятники. У збереження національної самосвідомості громадян значний внесок зробили митці кіно й театру.

Частіше за все, однак, компартійним ідеологам вдавалося використовувати творчу інтелігенцію як своїх підручних у пропагандистській роботі. Ті, хто не корився диктату, рано чи пізно втрачали можливість займатися своєю професією й отримувати доступ до споживачів культурних цінностей — народних мас.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 30

Тема. **Наш край у 1960—1980 рр.**

Мета: характеризувати події, що відбувалися в нашому краї в 1960—1980-ті рр. Показати здобутки й втрати нашого краю за цей період. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, атлас.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Які зміни відбулися в системі освіти УРСР? Які наслідки це мало?
- 2) Підтвердьте фактами, що в 1970—1980-ті рр. відбувалося посилення процесу русифікації.
- 3) Чим було зумовлено посилення ідеологічного наступу на суспільство в 1970—1980-ті рр.?
- 4) Назвіть основні здобутки українських учених у 1970—1980-ті рр.
- 5) Які негативні тенденції намітилися в розвитку науки?
- 6) Чи існував занепад української культури в 1970—1980-ті рр.?
- 7) Дайте узагальнюючу характеристику розвитку української культури в роки «застою».

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Соціально-економічний розвиток краю.

Опрацювання даного питання відбувається шляхом розповіді вчителя або заслуховування повідомлень учнів.

2. Рівень життя населення.

Звіт про соціологічне опитування мешканців міста (села).

3. Опозиційний рух. Настрої в суспільстві.

Заслуховуються повідомлення учнів про представників дисидентського руху нашого краю.

Звіт про соціологічне опитування мешканців міста (села) про настрої, які панували в суспільстві в 1970—1980-х рр.

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Підготувати есе за темою «Наш край у 1970—1980-ті рр.».
- 2) Підготуватися до узагальнюючого контролю.

УРОК № 31

Тема. Узагальнення знань за темою «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х — початок 1980-х рр.)».

Мета: повторити, закріпити й узагальнити матеріал теми, розвивати вміння, навички, які формувалися на уроках. Виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: перевірка й облік знань, умінь і навичок.

Обладнання: підручник, стінна карта «Українські землі».

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Методичні рекомендації з проведення уроку: див. на с. 102.

II. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАТЬ

I варіант

Індивідуальні завдання.

КАРТКА № 1

- 1) Чому в 1970—1980-ті рр. відбувався швидкий процес русифікації України?
- 2) Коли і з якою метою було створено Українську Гельсінську групу?

КАРТКА № 2

- 1) Чому реформи другої половини 1960-х рр. зазнали краху?
- 2) Які демографічні зміни відбулися в УРСР в 1970—1980-ті рр.?

КАРТКА № 3

- 1) Чому було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста?
- 2) Схарактеризуйте релігійне дисидентство в 1970—1980-ті рр.

КАРТКА № 4

- 1) Які особливості мав дисидентський рух 1970-х — початку 1980-х рр.?
- 2) Схарактеризуйте особливості промислового розвитку УРСР в 1970—1980-ті рр.

КАРТКА № 5

- 1) Чи переживала українська культура занепад у 1970—1980-ті рр.? Свій висновок обґрунтуйте.
- 2) Схарактеризуйте діяльність В. Щербицького.

КАРТКА № 6

- 1) Порівняйте рівень життя партійно-державної номенклатури й пересічних громадян у 1970—1980-ті рр.
- 2) Чим було зумовлене посилення репресій проти дисидентів наприкінці 1970 — на початку 1980-х рр.?

II варіант

Запитання та завдання для узагальнення.

- 1) Складіть перелік подій з історії України середини 1960-х — початку 1980-х рр., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- 2) Поясніть значення термінів і понять: застій, депопуляція, номенклатура, «самвидав», правозахисний рух.
- 3) На історичній карті покажіть: а) місто, де було створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод; б) українські міста, що стали центрами дисидентського руху; в) основні місця розповсюдження дисидентами «самвидавської» літератури.
- 4) Назвіть імена тогочасних видатних українських діячів. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України цього періоду?
- 5) Визначте основні тенденції та явища внутрішньополітичного й соціально-економічного становища України доби застою. Поясніть, чому ви вважаєте їх визначальними для розвитку республіки.

- 6) Порівняйте економічні реформи доби М. Хрущова та другої половини 1960-х рр.
- 7) Порівняйте опозиційний рух в Україні в періоди «відлиги» та застою.
- 8) За додатковою літературою ознайомтеся з існуючими точками зору на період застою та його проявами в Україні. Проаналізуйте їхні особливості. Якою є ваша власна оцінка цього періоду?
- 9) Чи є виправданим, на вашу думку, твердження, що в період застою радянське суспільство поступово входило в стан системної кризи? Чому?
- 10) Порівняйте зміни, що відбувалися в повсякденному житті населення республіки у зв'язку з процесами лібералізації суспільства в добу «відлиги», і кризовими процесами в суспільстві періоду застою.
- 11) Якими були основні особливості й тенденції розвитку культури тогочасної України?
- 12) У чому ви вбачаєте зв'язок між процесами та явищами, що відбувалися в цей період у політичному, культурному й духовному житті України?

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Повторити матеріал вивченої теми.

УРОК № 32

Тема. **Перебудова в Радянському Союзі й Україні.**

Мета: показати необхідність суспільних перетворень. Розкрити суть перебудовних процесів та їх особливість в Україні. Схарактеризувати Чорнобильську катастрофу як трагедію українського народу і подію планетарного масштабу. Учити учнів мати власну думку з приводу конкретних історичних явищ і процесів, обґрунтовувати й відстоювати її. Виховувати учнів у дусі патріотизму і утверджувати ідеали демократії. Сприяти осмисленню ролі людини в історії та її відповідальності за свої вчинки.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період застою (1964—1985)», атлас.

Основні поняття і терміни: перебудова, стратегія «прискорення», демократизація, гласність, Чорнобильська катастрофа, антиалкогольна кампанія.

Основні дати: 1985—1991 рр. — період перебудови в СРСР; 26 квітня 1986 р. — Чорнобильська катастрофа.

I. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Перебудова — об'єктивна необхідність.

Запитання на повторення.

- 1) Заповніть таблицю «Підсумки економічного, політичного і соціального розвитку країни на середину 1980-х рр.».

Економічний розвиток	Соціальний розвиток	Політичний розвиток

- 2) На основі аналізу таблиці з'ясувати причини перебудови та основні заходи по виведенню країни з кризи.

ЗРАЗОК ВІДПОВІДІ.

Заходи, які допоможуть вивести країну з кризи.

Економіка: зміна економічної моделі — створення мішаної або ринкової економіки, стимулювання НТР, подолання відставання від провідних країн світу.

Соціальна сфера: сприяти досягненню високого життєвого рівня, подолання дефіциту. Домогтися активної участі населення у громадському житті (формування «громадянського суспільства»).

Внутрішня політика: зміна або вдосконалення політичного режиму. Демократизація. Створення правової держави. Зміна відносин центр — союзні республіки. Розв'язання національних проблем.

Зовнішня політика: припинення гонки озброєнь, вироблення нової концепції забезпечення державної безпеки.

Завдання.

Схарактеризуйте етапи перетворчих процесів, що відбувалися в радянському суспільстві. Які шляхи виходу з кризи пропонувалися?

2. Етапи перебудови.

Розповідь учителя.

Існує декілька варіантів періодизації перебудови.

Загальна періодизація

I період. 1985—1988 рр. — період розробки концепції перебудови і здійснення перших економічних реформ. Визрівання політичного курсу перебудови.

II період. 1988—1991 рр. — період активних політичних перетворень під гаслами побудови демократичного, гуманного соціалізму.

Детальна періодизація

I період. Квітень 1985 р. — січень 1987 р. (від квітневого 1985 р. пленуму ЦК КПРС до січневого 1987 р. пленуму ЦК КПРС).

II період. Січень 1987 р. — літо 1988 р. (від січневого пленуму ЦК КПРС до XIX конференції КПРС).

III період. Літо 1988 р. — травень 1989 р. (від XIX партконференції до I з'їзду народних депутатів СРСР).

IV період. Літо 1989 р. — серпень 1991 р. (від I з'їзду народних депутатів СРСР до спроби державного перевороту 19—21 серпня 1991 р.).

На першому етапі, пояснює вчитель, нове керівництво ще не усвідомлювало всієї глибини соціально-економічної, політичної, моральної кризи, що охопила радянське суспільство. Вихід із такого становища виражався у прискоренні соціально-економічного розвитку шляхом подвоєння економічного потенціалу і технічного переоснащення виробництва на основі останніх досягнень НТР, наведення порядку, викорінення ганебних явищ у суспільстві, оновлення партійного і державного апарату.

Самостійна робота за підручником.

Опрацюйте відповідний матеріал підручника та складіть подальшу характеристику етапів перебудови.

Додаткова інформація

Антиалкогольна кампанія призвела до зменшення збору винограду на 20 %. В Україні було знищено 60 тис. га виноградників. Збитки господарств склали 900 млн крб.

Протягом 1985—1987 рр. збитки торгівлі від зменшення продажу алкогольних напоїв становили 13 млрд крб.

Щороку до бюджету УРСР через антиалкогольну кампанію не потрапляло 10 млрд крб.

Зменшення виробництва алкогольних напоїв сприяло самогоноварінню, спекуляції горілчаними виробами, поширенню наркоманії й токсикоманії.

Результати й наслідки перебудови

- Ліквідація тоталітарного режиму в СРСР, знищення гегемонії КПРС у політичному житті.
- Розпад СРСР. Виникнення на його території незалежних держав, зокрема України.
- Розвал планової економічної системи, створення реальних умов для формування ринкових відносин.
- Плюралізація громадського й політичного життя, створення багатопартійної системи.

- Припинення «холодної війни», зміна співвідношення сил у світі.
- Ліквідація «світової соціалістичної системи».

Таким чином, перебудова призвела до діаметрально протилежних результатів.

3. Екологічна проблема. Чорнобильська катастрофа.

Розгляду цього питання можна присвятити окремий урок, на якому доцільно використати документальні фільми про чорнобильську трагедію.

ПЛАН

- 1) Чорнобильська катастрофа. Причини. Масштаби.
- 2) Герої-пожежники.
- 3) Ліквідація наслідків аварії.
- 4) Уроки Чорнобиля.

При висвітленні першого пункту плану слід наголосити, що причини трагедії так остаточно й не з'ясовані. Від самого початку владні структури намагалися знайти винного, аби перекласти на нього всю відповідальність за те, що сталося.

Слід детально зупинитися на подвигу пожежників, які врятували світ від значно більшої трагедії.

При висвітленні питання про ліквідацію наслідків аварії особливо увагу слід звернути на трагедію людей, що були відселені із зони відчуження, і тих, хто, ризикуючи своїм життям і здоров'ям, рятував територію від радіоактивного забруднення і будував об'єкт укриття.

Під час опрацювання останнього пункту плану слід зупинитися на проблемі: Чорнобильська катастрофа і світова громадськість.

Розповідь учителя.

Крім економічних негараздів на початку 1980-х рр. в Україні загострилася екологічна ситуація. У 1980 р. на території республіки діяли дев'ять енергетичних об'єктів, які виробляли електроенергії більше, ніж уся дореволюційна Росія. Але кожна з електростанцій мала не зовсім досконале технологічне обладнання, рівень техніки безпеки був не досить високий. Хижацьке ставлення до видобутку нафти й газу призвело до того, що від середини 1980-х рр. видобуток газу зменшився удвічі, нафти — утричі, хоча у 1970-х рр. Україна повністю забезпечувала себе власним природним газом й на 50 % — нафтою. УРСР стала повністю залежати від постачання енергоносіїв із Росії.

Безгосподарність у сільському господарстві вела до руйнування природного середовища. Орні землі в Україні становили 81 % (це при збитковості аграрного сектору).

За рішенням центру в ці роки в Україні споруджувалися гіганти індустрії, що були зорієнтовані на випуск продукції для Союзу.

Чимало підприємств, у тому числі гіганти металургії, гірничі та хімічні комбінати, споруджували з орієнтацією на старі технології та проекти. Їх експлуатація надзвичайно погіршувала екологію довкілля, а за забрудненістю повітря Україна посідала одне з перших місць серед регіонів колишнього Союзу. Кожне п'яте з найбільш забруднених міст було в Україні, серед них виділялися Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Маріуполь, Горлівка, Нікополь та інші.

Та особливо страшною виявилася аварія на Чорнобильській АЕС, що сталася в ніч із 25 на 26 квітня 1986 р. Причиною катастрофи став вибух на четвертому реакторі, у результаті якого завалилися дах і стіни верхньої частини будівлі. На момент аварії в реакторі містилося 200 тонн радіоактивного урану і плутонію. У навколишнє середовище потрапило 3 % радіоактивних матеріалів. Радіоактивна хмара накрила територію площею 155 тис. км². Вибух викликав велику пожежу, на гасіння якої були направлені пожежники. Тільки завдяки їхньому подвигу, ціною їхнього життя вдалося уникнути більшої трагедії. Налякана влада спочатку намагалася приховати ці події. У Києві 1 травня 1986 р. навіть було влаштовано демонстрацію.

За наслідками забруднення Чорнобильська катастрофа була справді світовою катастрофою, особливо для країн Європи. Довкола ЧАЕС було створено 30-кілометрову зону відчуження, з якої переселено всіх жителів. За офіційними даними, в Україні вважають забрудненими території 16 областей, а фактично такими можна вважати всі області республіки, у тому числі й Київ. На теперішній час на забрудненій території проживає 1,5 млн осіб. Тільки в 1988—1990 рр. на ліквідацію наслідків катастрофи було витрачено понад 20 млрд крб (за тодішнім масштабом цін). У ліквідації аварії взяли участь 600 тис. осіб зі всього СРСР. Від аварії постраждали 3 млн осіб, із яких 1 млн дітей.

Радіаційне забруднення викликало сплеск онкологічних захворювань серед населення, зокрема дітей дошкільного та шкільного віку, шкідливо позначається на загальному стані здоров'я населення.

Одним із наслідків Чорнобильської катастрофи стало розгортання в Україні анти тоталітарних рухів (екологічного, національно-визвольного).

15 грудня 2000 р. Чорнобильська АЕС була закрита.

II. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Що таке перебудова?
- 2) Коли вона розпочалася?
- 3) Якими були результати та наслідки перебудови?
- 4) Коли сталася Чорнобильська катастрофа? Якими були її наслідки?

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Криза радянського суспільства спонукала керівні партійні кола до проведення реформ. Їх ініціатором став Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. Проте розроблені й запроваджені реформи не відповідали реаліям сучасності, до того ж, були непослідовними і частковими. Зрештою не до кінця продумані експерименти призвели до розвалу радянського господарського механізму та економічного краху. Із 1988 р. економіку СРСР охопила криза. Економічні негаразди на тлі лібералізації режиму сприяли розгортанню могутніх соціальних та національних рухів, які зрештою розхитали й знищили радянську систему й СРСР. Таким чином, перебудова призвела до ліквідації тоталітарного режиму й до розпаду СРСР.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 33

Тема. **Економічні реформи. Стан економіки. Рівень життя населення.**

Мета: схарактеризувати стан економічних реформ періоду перебудови та розкрити причини провалу реформ. Формування в учнів умінь аналізувати та порівнювати економічні процеси. Допомогати учням, аналізуючи події минулого, краще розуміти сучасність.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період боротьби за незалежність (1985—1991)», атлас.

Основні поняття і терміни: економічні реформи, ринкова економіка.

Основні дати: червень 1987 р. — пленум ЦК КПРС «Про докорінну перебудову управління економікою»; 3 серпня 1990 р. — Закон УРСР «Про економічну самостійність»

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Які причини перебудови в СРСР?
- 2) Як розуміло радянське керівництво перебудову на першому етапі?
- 3) Чим були зумовлені останні зміни в концепції перебудови?
- 4) Які причини Чорнобильської катастрофи?
- 5) Схарактеризуйте наслідки Чорнобильської катастрофи.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Основні етапи економічних реформ у роки перебудови.

Розповідь учителя.

Основні етапи економічних реформ

1) Квітневий пленум ЦК КПРС 1985 р. — XXVI з'їзд КПРС — прийняття програми прискорення соціально-економічного розвитку господарства.

Передбачалося:

- до 2000 р. створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже створеному за попередні 70 років;
- вирішити традиційні соціальні проблеми — продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного вжитку;
- технічне переозброєння машинобудування на основі останніх досягнень НТР, активізації «людського фактора».

Програма була утопічною. Вона свідчила про нерозуміння керівництвом глибини соціально-економічної кризи, у якій перебувало радянське суспільство.

2) Із червня 1987 р. — реформи Рижкова—Абалкіна.

Сутність реформ виражена в трьох «С»: самостійність, самоокупність, самофінансування. Були прийняті закони: «Про державне підприємство», «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» тощо.

Передбачалося:

- переведення підприємств на госпрозрахунок;
- залежність заробітної плати від результатів господарської діяльності;
- сприяння запровадженню досягнень НТР;
- розвиток кооперативної форми власності та індивідуальної трудової діяльності та ін.

Непослідовність, половинчастість реформ призвели до їх краху.
3) Червень 1990 р. — Верховна Рада СРСР прийняла програму переходу до регульованої ринкової економіки.

Передбачалося:

- запровадження елементів ринкових механізмів;
- збереження значної частини державного сектору економіки.

В умовах повного розвалу господарського механізму і самого СРСР програма виявилась нежиттєздатною.

2. Спроби реформування економіки, причини їх невдач.

Самостійна робота за підручником.

Користуючись відомостями з підручника та роздавальним матеріалом, складіть тези відповіді на питання згідно з планом.

- 1) Антиалкогольна кампанія та її вплив на економіку УРСР.
- 2) Провал політики прискорення.
- 3) Вплив Чорнобильської катастрофи на економічне становище УРСР.
- 4) Пошуки економічної моделі. Перебудова управління економікою України.
- 5) Погіршення економічного становища, загострення економічної кризи в 1989—1990 рр.
- 6) Неспроможність союзних структур здійснювати ефективне управління економікою республіки.

Хронологія основних заходів в економічній сфері*

Квітень 1985 р. — пленум ЦК КПРС висунув стратегічну мету — курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Травень 1985 р. — постанова ЦК КПРС про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму.

Лютий 1986 р. — XXVII з'їзд КПРС. Підтвердив курс на прискорення. Ставилось завдання за три п'ятирічки створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже існуючому. Подвоїти національний дохід за рахунок підвищення продуктивності праці, запровадження досягнень НТР. Вирішити цілу низку соціальних проблем: забезпечення житлом, продовольством, предметами повсякденного вжитку тощо.

Лютий 1986 р. — Постанова «Про подальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни». Передбачала створення вертикальної структури Держагропрому СРСР, яка мала б контролювати виробництво, переробку і збереження сільськогосподарської продукції.

Травень 1986 р. — Постанова ЦК КПРС про посилення боротьби з нетрудовими доходами.

* Готується як роздавальний матеріал.

Листопад 1986 р. — прийняття Закону «Про індивідуальну трудову діяльність».

Червень 1987 р. — пленум ЦК КПРС «Про докорінну перебудову управління економікою».

30 червня 1987 р. — прийняття Закону «Про державне підприємство». Надання підприємствам самостійності, самоуправління, самокупності, самофінансування. Незабаром були прийняті інші партійно-державні постанови: про перебудову планування, матеріально-технічне постачання, ціноутворення тощо. Деякі підприємства отримали право виходу на зовнішній ринок. Було порушено державну монополію на зовнішньоекономічну діяльність.

Березень 1988 р. — прийняття нового положення про колгоспи, що припускало можливість існування орендних відносин.

1989 р. — початок поширення орендних і кооперативних форм господарювання, створення асоціацій, концернів, малих підприємств, спільних підприємств з іноземними фірмами.

1989 р. — створення спеціальної державної комісії з питань реформ на чолі з Л. Абалкіним, надурядової комісії на чолі з академіком С. Шаталіним. Перша комісія пропонувала поступовий перехід до ринкової економіки, під контролем держави. Інша запропонувала програму «500 днів» — перехід до ринкової економіки шляхом «шокової терапії». Але обидві програми були відкинуті. Зрештою, було затверджено Основні напрями стабілізації народного господарства і переходу до регульованої ринкової економіки (червень 1990). Але цей документ виявився недієздатним. Командні методи економіки, яким він надавав перевагу, в умовах стрімкого погіршення ситуації вже не діяли.

1989 р. — початок нерегульованого підвищення цін і зарплат. 100%-ве підвищення зарплат представникам партійної й державної номенклатури.

1990 р. — спроби приборкати інфляцію та ажіотажний попит. Павловська фінансова реформа (обмін купюр 50 і 100 крб). Початок розробки урядом М. Рижкова нового п'ятирічного плану.

3 серпня 1990 р. — Закон УРСР «Про економічну самостійність».

Осінь 1990 р. — запровадження продажу продовольчих і промислових товарів в УРСР за картками споживача з купонами.

Додаткова інформація

Після червневого пленуму ЦК КПРС 1987 р. перебудова управління економікою України набула значного розмаху. Так, було скасовано 103 республіканські органи управління, здійснено передачу багатьох управлінських функцій місцевим органам, підприємствам та об'єднанням, ліквідовано 14 міністерств і відомств, 83 організації середньої ланки. Було укрупнено 1500 підприємств, цехів, дільниць. Управлінський апарат скоротився на 80 тис. осіб із річним фондом заробітної плати 227 млн крб.

Після складання тез учителеві слід звернути увагу на Закон УРСР «Про економічну самостійність» (3 серпня 1990 р.).

Цей документ проголошував самостійність України у визначенні економічного статусу й стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом. Суттєво важливими стали положення про самостійне здійснення фінансово-бюджетної, грошово-кредитної, цінової, інвестиційної, науково-технічної і зовнішньоекономічної політики. У законі також були визначені головні принципи економічної самостійності, які створюють умови для реформування економіки, а саме:

- право народу республіки володіти її національними багатствами та національним доходом;
- різноманітність і рівноправність форм власності та їх державний захист;
- децентралізація власності та роздержавлення економіки;
- повна господарська самостійність і свобода підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів УРСР;
- самостійність регулювання грошового обігу;
- захист внутрішнього обігу.

Завдання.

Використовуючи матеріал підручника, з'ясуйте, чи мала УРСР необхідні умови для самостійного економічного розвитку.

Причини невдач економічних реформ другої половини 1980-х рр.

- Відсутність послідовної, адекватної, науково обґрунтованої стратегії розвитку.
- Непослідовність у здійсненні реформ.
- Прагнення поєднати несумісні економічні моделі: адміністративно-командну з повним одержавленням власності й ринкову з приватною власністю та ініціативою.
- Некомпетентне керівництво проведенням реформ.
- Опір консервативних сил.
- Засилля воєнно-промислового комплексу.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Назвіть основні етапи економічних реформ періоду перебування.
- 2) Якими були причини провалу економічних реформ?
- 3) Чим було зумовлено прийняття Закону «Про економічну самостійність»?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

☑ **Заключне слово вчителя.**

Криза радянського суспільства спонукала радянське керівництво до проведення реформ. Економічні реформи стали їх складовою частиною. Проте спроби інтенсифікувати економічний розвиток шляхом запровадження досягнень НТР, згодом — елементів ринкової економіки виявилися неможливими і мали катастрофічні наслідки для радянської економічної моделі. Зайва обережність, непослідовність, половинчастість у здійсненні реформ призвели до економічного краху і розпаду СРСР.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 34

Тема. **Спроби політичних реформ і зростання активності українського суспільства.**

Мета: показати політичні зміни, що відбулися в Україні в другій половині 1980-х рр. Розкрити процес ліквідації однопартійної системи. Показати процес релігійного відродження. Схарактеризувати роль робітничого руху в боротьбі за відновлення незалежності України. Закріплювати навички аналізу й зіставлення історичного матеріалу, уміння розглядати історичні явища в конкретно-історичних умовах. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період боротьби за незалежність (1985—1991)», атлас.

Основні поняття і терміни: гласність, лібералізація, страйк, політичні реформи, «білі плями» в історії.

Основні дати: січень 1987 р. — пленум ЦК КПРС «Про перебудову і кадрову політику»; 18 червня — 1 липня 1988 р. — XIX всесоюзна конференція КПРС; березень 1989 р. — вибори народних депутатів СРСР; травень-червень 1989 р. — Перший з'їзд народних депутатів СРСР; липень 1989 р. — шахтарський страйк; березень—травень 1990 р. — вибори до ВР УРСР і місцевих рад.

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Яку стратегію намагалися реалізувати творці перебудови в економічній сфері?
- 2) Які економічні реформи були проведені?
- 3) Укажіть негативні фактори, які вплинули на проведення економічних реформ.
- 4) Чим можна пояснити провал економічних реформ?
- 5) Якими були результати економічних реформ другої половини 1980-х рр.?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Гласність і лібералізація. Спроби політичних реформ.

Розповідь учителя.

У середині 1980-х рр. гласність стала важливою складовою перебудовчих процесів у СРСР. Її суть полягала в забезпеченні більшої відкритості радянського суспільства. Були навіть зроблені безуспішні спроби в 1987 р. прийняти закон про гласність.

Гласність — суто радянський термін, який увійшов в іноземні мови без перекладу. Це своєрідний перехідний етап між двома періодами: тотального контролю держави над інформацією і свободою слова. Вона передбачає можливість одержувати достовірну інформацію і говорити правду, не боячись наслідків. Її слід розуміти як право на власну думку, самостійність та оригінальність політичного мислення і як складову політичної свободи і культури. Характерними рисами гласності є об'єктивність, достовірність, доказовість, перевірка інформації, що базується на чесності, порядності й відповідальності перед законом.

Гласність знайшла свій вияв у бурхливому розквіті публіцистики, поверненні забутих імен, висвітленні «білих плям» історії тощо. Все це радикально вплинуло на свідомість народних мас, стало поштовхом до боротьби за демократію й незалежність.

У другій половині 1980 — на початку 1990-х рр. у державі, де вся інформаційна структура перебувала під найсуворішим контролем, такий проміжний етап на шляху до свободи слова, як гласність, був особливо потрібним. Завдяки гласності громадяни СРСР долали стереотипи й догми старого мислення, отримували змогу реально оцінювати ситуацію, користуючись об'єктивною інформацією, робити власні висновки. Суспільство стрімко політизувалося.

В українському суспільстві ці процеси були зустрінуті неоднозначно. Одна частина палко підтримала намагання істориків докопатися до істини, інша — до цього процесу ставилася байдуже, третя — з тривогою застерігала, що у виховних цілях не варто розкривати на сторінках преси всю правду, оскільки це може спричинити духовну кризу, крах ідеалів і врешті-решт цинізм, пасивність і нігілізм.

Роль першопрохідників у захисті української культури, навколишнього середовища, «білих плям» історії відіграли Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Широкий розголос мали виступи О. Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда та багатьох інших. Почали повертатися в Україну твори В. Винниченка, С. Петлюри, представників «розстріляного відродження», зокрема М. Хвильового, М. Куліша, М. Зерова, історичні праці М. Грушевського, М. Костомарова та інших, заборонені твори І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Браїчевського «Приєднання чи возз'єднання?», репресованих у роки «застою» В. Стуса, Є. Сверстюка, І. та І. Калинців та інших, повертається з еміграції письменник М. Руденко, один із засновників Української Гельсінської групи (УГГ).

Поступово стала відкриватися правда про такі сторінки української історії ХХ ст., як Центральна Рада, голодомор 1932—1933 рр., а також голод 1921—1922 рр., насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність ОУН—УПА, інші трагічні сторінки історії українського народу; розгорнулася дискусія про національну символіку.

Гласність призвела до нової хвилі десталінізації. Те, що не було завершено Хрущовим в 1960-ті рр., було продовжено у 1980-ті. Суспільство знову повернулось до критики Сталіна і сталінізму, започаткованої ЦК КПРС. Із 1988 р. почалась нова хвиля реабілітацій. Тільки за один рік було реабілітовано 59 тис. осіб. В Україну повернулися 300 політв'язнів. Зрештою була скасована цензура.

Гласність, лібералізація, доведення до народу правди про його минуле підірвали радянські ідеологічні штампи, прискорили процес досягнення справжнього суверенітету України.

Передумови політичних реформ

Гласність і відновлення процесу десталінізації, економічні реформи, що почали здійснюватися та ідеологічно посилялися на досвід непу, значні зміни в партійно-державному керівництві після січневого пленуму 1987 р. викликали розкол у лавах КПРС на прихильників радикалізації перебудовчих процесів і противників продовження перебудови.

Першим проявом існування розбіжностей серед партійного керівництва став виступ на жовтневому 1987 р. пленумі ЦК КПРС першого секретаря Московського міського комітету КПРС Б. Єльцина з критикою на адресу ЦК і М. Горбачова. Навколо Єльцина стали групуватися сили, які вважали, що перебудова рухається занадто повільно й не зачіпає провінції.

Почали групуватися і консервативні сили. Проявом цього стала стаття у газеті «Советская Россия» викладачки з Ленінграда Н. Андреевої під назвою «Не можу поступитися принципами». Авторка відкрито захищала Сталіна і всі радянські ідеали. Ця стаття з'явилася за підтримки секретаря ЦК КПРС Є. Лігачова. Здавалося, що перебудова скінчилася.

У цій ситуації Горбачов засудив консервативні погляди автора статті та тих, хто її підтримували. Стаття Андреевої була засуджена передовою газети «Правда».

М. Горбачову та його прихильникам стало зрозуміло, що подальший перебудовчий процес неможливий без радикальних політичних реформ.

Політична реформа

М. Горбачов передбачав залишити за партією тільки «керівну і спрямовуючу» роль у суспільстві, а безпосередню владу зосередити в радах різних рівнів.

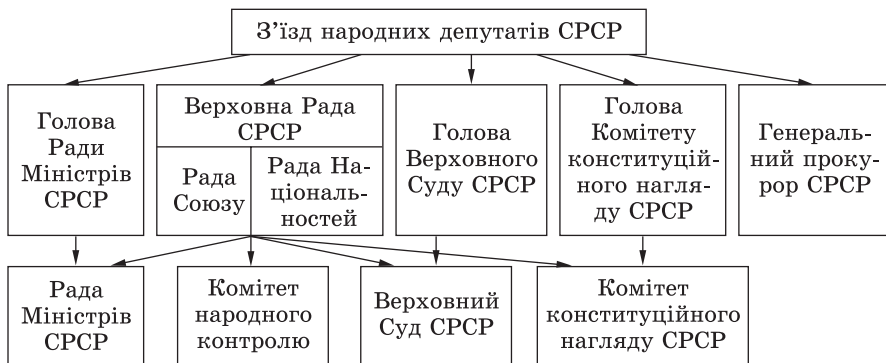
Ідея політичних реформ була схвалена на XIX партконференції (червень-липень 1988). Реформа базувалась на таких принципах:

- чіткий розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- ліквідація зрощування партійного і державного апаратів;
- плюралізація політичного життя, аж до створення інших партій, але при гегемонії КПРС;
- розширення повноважень рад.

За результатами конференції в липні 1988 р. пленумом ЦК КПРС були внесені зміни й до структури партійного апарату. КПРС оголосила про свою відмову від функцій оперативного контролю і керівництва над галузями господарства і перехід до політичних методів впливу на виробництво. Відповідно до цього було змінено структуру партійних комітетів.

Утілення рішень конференції і листопадового пленуму ЦК КПРС «Про заходи щодо здійснення політичної реформи в галузі державного будівництва» у конкретні закони і зміни до Конституції СРСР відбулося на сесії ВР СРСР у жовтні-листопаді 1988 р.

Учитель креслить на дошці нову схему державних органів СРСР (с. 269). Дає відповідний коментар.

Вибори до нових органів влади відбулися у березні 1989 р. Щоб уникнути несподіванок, третину депутатів з'їзду народних депутатів СРСР згідно з виборчим законом надсилали компартія (100 осіб) та громадські організації — комсомол, профспілки, ветеранські організації (650 осіб). Решта депутатів обиралась на альтернативній основі в територіальних і національно-територіальних округах. Загалом на з'їзд було делеговано 231 представник від УРСР (87,8 % комуністи).

Серед делегатів були представники демократичних сил, зокрема письменники Р. Братунь, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський та інші.

Нова структура влади мала для України одну негативну рису. У вищому представницькому органі СРСР значно зменшилася кількість депутатів від УРСР. Нова структура влади свідчила про подальше ігнорування національних прав, обмеження прав союзних республік і централізацію влади в СРСР.

Початок роботи з'їзду показав, що одностайності, яка панувала раніше, не буде. Виступи депутатів засвідчували різні політичні погляди та інтереси. Трансляція роботи з'їзду дала новий імпульс громадській активності.

На з'їзді було запроваджено нову посаду — Голова ВР СРСР, на яку було обрано М. Горбачова. Одночасно він залишався і Генеральним секретарем ЦК КПРС. Поєднання цих двох посад ставило Горбачова у двозначне положення. З одного боку, як головуючий, він повинен виступати в ролі спікера парламенту, у якому відбувається зіткнення різних політичних інтересів, з іншого, як керівник партії, повинен проводити чітку партійну лінію.

У лютому 1990 р. було скасовано ст. 6 Конституції СРСР. Стало остаточно зрозумілим, що положення про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС є анахронізмом.

У березні 1990 р. функції глави держави від голови ВР СРСР перейшли до Президента СРСР. На цю посаду на з'їзді Рад було обрано М. Горбачова, який став першим і останнім Президентом СРСР.

Наслідки політичних реформ

- Розвал існуючої системи влади. Підрив монополії КПРС на владу.
- Зростання політичної активності населення.
- Відродження національної свідомості українського народу.

Додаткова інформація

ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ

Заходи	Зміст
Політика гласності	<p>Політика партійно-радянського керівництва у сфері інформації, в умовах відсутності свободи преси, яка передбачала подання населенню ідеологічно спрямованої дозваної інформації про минулі злочини, що мали місце в історії СРСР, про невинні жертви цих злочинів. Започаткована у 1987 р. гласність мала створити уяву про начебто відкритість функціонування партійно-державних органів влади, відновити довіру до них населення, забезпечити інформаційну підтримку реформаторській політиці М. Горбачова. Першою публікацією, яка започаткувала політику гласності, стала стаття у журналі «Огонек» про життя і діяльність партійного діяча Роскольнікова, який у 1930-ті рр. виступив із відкритим листом до Сталіна, звинувачуючи його у численних злочинах.</p> <p>У реальному житті партійно-державному керівництву не вдалося утримати інформаційний потік в обмежених рамках.</p> <p>Вона передбачала можливість одержувати достовірну інформацію і говорити правду, не боячись наслідків.</p> <p>Отримувана населенням інформація про численні злочини за весь період існування радянської влади остаточно підірвала довіру до неї. Пробудила інтерес до історичного минулого. Сприяла зростанню національної самосвідомості</p>
Звільнення політв'язнів	<p>Під тиском світової громадськості й суспільства М. Горбачов дав розпорядження про звільнення всіх політичних в'язнів, і навіть тих, яким інкримінувалися кримінальні злочини (1988—1990)</p>
Реформування структури органів влади	<p>1987 р. — пленум ЦК КПРС «Про перебудову і кадрову політику».</p> <p>Кадрові зміни в партійно-державному керівництві.</p> <p>18 червня — 1 липня 1988 р. — XIX Всесоюзна конференція КПРС.</p> <p>Вироблення основних принципів політичної реформи:</p> <ul style="list-style-type: none"> • чіткий розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову; • ліквідація зрощування партійного і державного апаратів; • плюралізація політичного життя, аж до створення інших партій, але при гегемонії КПРС; • розширення повноважень рад.

	<p>Березень 1989 р. — вибори народних депутатів СРСР на альтернативній основі. Травень-червень 1989 р. — Перший з'їзд народних депутатів СРСР. Поява політичної опозиції. Запровадження нової посади — Голова Верховної Ради СРСР (став М. Горбачов). Вересень 1989 р. — пленум ЦК КПУ. Усунення В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ. Новим першим секретарем обрано В. Івашка. Березень 1990 р. — запровадження посади Президента СРСР. Першим і останнім президентом став М. Горбачов. Березень—травень 1990 р. — вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад. Зміна 90 % складу ВР УРСР. Поява національно-демократичної опозиції. ВР УРСР з 15 травня 1990 р. стала працювати в парламентському режимі</p>
Ліквідація монополії КПРС на владу	<p>Лютий 1990 р. Скасування ст. 6 Конституції СРСР (і відповідних статей в конституціях союзних і автономних республік) про «керівну і спрямовуючу...» роль КПРС у радянському суспільстві</p>
Наслідки реформ	
<p>Розвал існуючої системи влади. Підрив монополії КПРС на владу. Створення передумов для розвалу СРСР</p>	
<p>Зростання політичної активності населення. Зародження багатопартійності</p>	
<p>Відродження національної свідомості українського та інших народів, що входили до складу СРСР</p>	

2. Політичні зміни в Україні. Спроби політичних реформ.

а) Усунення В. Щербицького.

Розповідь учителя.

На відміну від Москви, де політичні процеси у цей період розвивалися більш динамічно, в Україні в перші роки перебудови продовжував панувати «застій». Його пов'язували, у першу чергу, з ім'ям першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького.

Життя неминуче ставило питання про його відставку, тим більше, що з такими вимогами до Генерального секретаря ЦК КПРС звертався цілий ряд українських політиків та представників інтелігенції.

28 вересня 1989 р. в Києві відбувся пленум ЦК КПУ, який проходив за участю М. Горбачова. На пленумі В. Щербицького було звільнено від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КПУ «у зв'язку з виходом на пенсію». Новим першим секретарем було обрано В. Івашка.

б) Зростання громадської активності суспільства. Неформальні організації.

Гласність сприяла появі вселяких громадських неформальних об'єднань, які відбивали інтереси різних прошарків суспільства. Не-

формальними їх називали на відміну від формальних, що були створені або діяли під керівництвом КПРС. Хоча КПРС упереджено ставилася до діяльності неформальних об'єднань, вони не були протизаконними, бо згідно з Конституцією громадяни мали право на об'єднання. В умовах лібералізації режиму державні органи не наважувалися на заборону їх діяльності.

Одне з перших неформальних об'єднань виникло в Києві в серпні 1987 р. — Український культурологічний клуб (УКК). Серед членів клубу було чимало дисидентів і колишніх політв'язнів. Проблеми, що розглядалися на зборах УКК, не виходили за межі історії та культури. Проте розкриття «білих плям» історії неминуче ставило членів клубу в опозицію до існуючого режиму. Зрештою під тиском влади УКК припинив свою роботу. Але це не зупинило поширення неформальних об'єднань.

У жовтні 1987 р. у Львові заявило про своє існування Товариство Лева, що об'єднувало представників різних прошарків суспільства. Тоді ж І. Колинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний стали ініціаторами створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Навесні 1988 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка виникла студентська організація «Громада».

Перша неформальна організація республіканського масштабу постала в березні 1988 р. — Українська Гельсінська спілка (УГС) — федерація правозахисних груп і організацій. Її лідером став Л. Лук'яненко. УГС стала наступницею УГГ. У 1987 р. було відроджено видання першого в Україні легального незалежного громадсько-політичного журналу «Український вісник» за редакцією В. Чорновола.

Серед широкого спектра тодішніх неформальних організацій слід відзначити Українську студентську спілку (УСС), що виникла наприкінці 1989 р. в Києві. У практичній діяльності поряд із вимогами поліпшення життя і побуту молоді члени спілки висували і політичні вимоги. Також у різних містах України виникли Спілки незалежної української молоді (СНУМ), що ставили собі за мету виховувати молодь у дусі відданості справі побудови незалежної демократичної України.

У травні 1989 р. на хвилі розвінчування культу особи Й. Сталіна, що стало однією з рис перебудови, пройшов установчий з'їзд Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал». У його рішеннях було звернуто увагу на необхідність активізувати роботу по реабілітації жертв політичних репресій, вшануванню та поверненню пам'яті про невинно репресованих, привернути увагу

до «білих плям» української історії, переглянути місце й роль у ній окремих постатей, подолання комуністичних стереотипів.

Наприкінці 1988 — на початку 1989 р. неформальними об'єднаннями було проведено 1200 мітингів, у яких взяли участь понад 13 млн осіб. «Мітингова демократія» стала реальною силою, дієвим механізмом, що суттєво впливав на суспільство.

Таким чином, гласність, що була проголошена радянським керівництвом, сприяла зростанню в Україні громадсько-політичної активності, пробудженню національної самосвідомості, створенню неформальних громадсько-політичних об'єднань, які в умовах розвалу радянської системи стали основою для створення багатопартійної системи і боротьби за незалежність України.

3. Робітничий і страйковий рух.

Розповідь учителя.

Невдачі в реформуванні економіки, непослідовність у лібералізації суспільно-політичного життя призвели до наростання соціальної напруженості. Новим явищем суспільного життя стали страйки шахтарів, що розпочалися влітку 1989 р. 15 липня 1989 р. страйк розпочався на шахті «Ясинуватська-Глибока». Через кілька днів страйкували вже 193 шахти з 400. Це свідчило про початок відродження робітничого руху.

Причини страйків

- Невдале реформування економіки.
- Невирішеність багатьох економічних і соціальних питань: низька технічна оснащеність копалень, тяжкі умови праці, значна частка ручної праці, низька заробітна плата.
- Непослідовність у лібералізації суспільно-політичного життя.

Вимоги страйкарів

- Покращання соціальних умов.
- Покращання умов праці.
- Підвищення заробітної плати.
- Ліквідація парткомів на підприємствах.
- Націоналізація майна КПСР.
- Відставка уряду.
- Деполітизація правоохоронних органів.

Загальна особливість страйків: поєднання соціально-економічних і політичних вимог.

Значення страйків

- Масові виступи шахтарів завдали могутнього удару по тоталітарній системі.

- Уперше за роки радянської влади робітники відкрито продемонстрували, що їхні інтереси не мають нічого спільного з інтересами комуністичної партії, з інтересами тоталітарної держави.
- Вони започаткували новий етап робітничого руху.

4. Початок релігійного відродження.

Самостійна робота за підручником.

Опрацювати матеріал підручника і дати відповіді на запитання.

- 1) Причини релігійного відродження.
- 2) Як відбувалось відродження УГКЦ і УАПЦ?
- 3) Що зумовило поширення протестантських церков?

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Що таке гласність?
- 2) Які політичні зміни відбулися в СРСР і УРСР?
- 3) Неформальні організації — це... Чим зумовлено їх виникнення?
- 4) Назвіть декілька неформальних об'єднань, що діяли в роки перебудови.
- 5) Про що свідчив шахтарський страйк 1989 р.?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Політика гласності й політичні реформи, започатковані партійним керівництвом на ХІХ партійній конференції, дали могутній поштовх до зростання громадської й політичної активності українського суспільства. Новим явищем радянської дійсності став могутній робітничий і страйковий рух, на який не можна було не зважати.

Лібералізація радянського режиму і святкування тисячоліття хрещення Русі сприяли релігійному відродженню. Марксистсько-ленінська ідеологія втратила свою монополію.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

Тема. **Розгортання національно-визвольного руху в Україні.**

Мета: з'ясувати причини загострення міжнаціональних відносин і зростання активності національних рухів наприкінці 1980-х рр. Продовжувати формування критичного мислення учнів. Виховувати в учнів інтерес і повагу до історичного минулого своєї країни, до борців за незалежність України.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період боротьби за незалежність (1985—1991)», атлас.

Основні поняття і терміни: політична партія, багатопартійність, Народний Рух України, демплатформа.

Основні дати: 8—10 вересня 1989 р. — Установчий з'їзд Народного Руху України за перебування; 16 липня 1990 р. — прийняття Декларації про державний суверенітет України.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Що таке гласність? Які її відмінності від свободи слова?
- 2) Який зв'язок існував між гласністю і зростанням політичної активності суспільства?
- 3) Які політичні реформи були здійснені за роки перебудови? Схарактеризуйте їх результати і наслідки.
- 4) Якою була роль неформальних об'єднань в активізації політичного життя суспільства?
- 5) Чому було усунуто від влади В. Щербицького?
- 6) Що зумовило появу масового робітничого руху? Під якими гаслами виступали робітники?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Активізація національного руху в Україні. Народний рух України.

Розповідь учителя.

Український національний рух поєднував у собі національно-визвольний, екологічний, загальнодемократичний та інші рухи.

Активізація національного руху в Україні була викликана такими причинами.

- Русифікаторська політика союзного керівництва в попередні десятиліття.
 - Чорнобильська катастрофа, яка вочевидь засвідчила всю згубність подальшого перебування України в складі СРСР і повну безпорадність компартійного керівництва УРСР.
 - Гласність та лібералізація суспільно-політичного життя, які сприяли активізації українського суспільства, появі неформальних організацій.
- Національний рух в Україні мав такі прояви.
- Мітинги, демонстрації, акції протесту.
 - Формування широкого загальнонаціонального руху — Народного Руху за перебудову.
 - Формування українських національних партій і, відповідно, багатопартійної системи.

Одним із найгостріших питань українського національного руху було питання вільного функціонування і розвитку української мови. Широкі кола громадськості, особливо інтелігенція, відкрито висловлювали невдоволення політикою русифікації. У 1987—1988 рр. Політбюро ЦК КПУ кілька разів розглядало питання щодо створення умов вільного функціонування української мови в республіці, однак окрім констатації звуження сфери її вживання та потреб підтримки національної культури так ніяких заходів і не було вжито.

Тим часом, у лютому 1989 р. у Києві відбулася установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка, яке виступало за надання українській мові статусу державної.

Під тиском громадської думки ВР УРСР у жовтні 1989 р. прийняла Закон «Про мови» в УРСР. Цим документом закріплювався державний статус української мови та гарантувалася рівноправність мов усіх народів, що проживали на території України. Відповідно до прийнятого закону впродовж наступних п'яти років українська мова повинна була змінити російську в діяльності державних установ. Та реального механізму цього процесу розроблено не було, а глибина русифікації була значно більшою, ніж передбачалося.

На початку 1988 р. лідери українських громадсько-політичних організацій приходять до думки про створення громадського об'єднання на зразок Народного фронту. Він мав об'єднати розпорошені національні сили для створення масової впливової опозиції. Ініціатива у створенні такого роду громадсько-політичної організації належала київській організації Спілка письменників України. У газеті «Літературна Україна» було опубліковано проект програми Народного Руху України за перебудову. Обговорення проекту викликало активізацію національних сил і жваву дис-

кусію у суспільстві. Компартійне керівництво зустріло ідею створення Руху з насторогою і розгорнуло активну антирухівську кампанію, прагнучи залучити до неї трудові колективи. Незважаючи на опір 6—10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Було прийнято Програму і Статут руху. Головою Руху було обрано І. Драча. Згодом цій організації довелося відіграти провідну роль у боротьбі за незалежність України. Із руху за перебудову він перетворився на рух за незалежність України.

Самостійна робота за підручником.

Опрацювати відповідний матеріал підручника і дати відповіді на запитання.

- 1) Які програмні цілі ставив перед собою Рух?
- 2) Як вони співвідносилися з декларованими цілями КПРС у роки перебудови?
- 3) Чим була зумовлена поміркованість Руху порівняно з діяльністю аналогічних рухів в інших союзних республіках?

2. Розпад КПУ. Формування багатопартійності.

Розповідь учителя.

Необхідною умовою становлення демократичної правової держави є багатопартійність. Вона дає можливість повніше враховувати інтереси всіх громадян у державній політиці й сприяє стабільному й динамічному розвитку суспільства.

До причин, що призвели до створення багатопартійності в Україні, можна віднести:

- розширення демократизації суспільного життя, гласність;
- історичні корені багатопартійності в Україні;
- виникнення й розвиток в Україні дисидентства;
- нездатність КПРС продовжувати виконання керівної ролі всього суспільства, яку вона собі привласнила.

Правову основу для формування багатопартійності заклав позачерговий Третій з'їзд народних депутатів СРСР (березень 1990 р.), що вніс зміни до Конституції СРСР, скасувавши, зокрема, й ст. 6 про керівну і спрямовуючу роль КПРС, ядро в політичній системі радянського суспільства. У жовтні 1990 р. було прийнято закон СРСР «Про громадські об'єднання».

В історії становлення багатопартійності виділяють три етапи.

- 1) 1988—1989 рр. — створення умов багатопартійності.

Створення опозиційних до КПРС неформальних об'єднань та рухів, що пізніше трансформувалися в політичні партії. У цей час

в Україні розгортають активну діяльність Українська демократична спілка (УДС), пізніше перейменована в Українську народно-демократичну лігу (УНДЛ), Українська гельсінська спілка (УГС), Народний рух України за перебудову (НРУ).

2) 1989—1990 рр. — етап безпосереднього створення початкової багатопартійності.

За цей час у республіці створено понад 20 партій, які об'єднали понад 30 тис. осіб.

3) Початок 1991 — серпень 1991 р. — кардинальні зміни в становленні багатопартійності. Розвал, а згодом і заборона діяльності КПУ після спроби державного перевороту в Москві ДКНС (рос. ГКЧП) 19—21 серпня 1991 р. у зв'язку з доказами про підтримку керівництвом КПУ державного перевороту.

Виникнення, становлення та утвердження політичних партій, тобто процес їх конституювання, контролюють державні інституції. Партійні формування обов'язково повинні мати нормативні документи (стагут, програму), відповідну кількість членів, первинних організацій (не тільки в столиці, а й в областях, містах, районах) тощо. Реєструються політичні партії Міністерством юстиції України. На момент проголошення незалежності було зареєстровано понад 20 політичних партій різного спрямування та орієнтації: праві, ліві, центристські, релігійні, економічні, екологічні тощо. Існувала і досить велика кількість молодіжних об'єднань, у тому числі й політичних.

Самостійна робота за підручником.

Варіант 1

Складіть тези за темою «Розпад КПРС і КПУ. Демплатформа».

Опрацьовуючи даний матеріал, учні повинні звернути увагу на причини та етапи розпаду КПУ, розкрити суть позиції демплатформи в КПУ.

Варіант 2

Складіть тези за темою «Виникнення нових політичних партій».

Опрацьовуючи матеріал, учні повинні звернути увагу на шляхи утворення нових політичних партій, їх політичний спектр та вплив на суспільство.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Коли утворився Народний Рух України за перебудову?
- 2) НРУ в перші роки свого існування був політичною партією чи громадсько-політичною організацією?

- 3) Коли було прийнято Закон «Про мови»? Якими є його основні положення?
- 4) Що зумовило розпад КПУ?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Процес перебудови сприяв активізації демократичного національно-визвольного руху. В Україні починається процес формування неформальних організацій, опозиційних існуючому режиму. Головну роль у протистоянні партійно-державному апарату відіграв Народний рух України.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати реферати за темами: «Становлення багатопартійності в Україні»; «Позитивні й негативні сторони неформальних організацій»; «Трансформація Народного Руху України за перебудову в НРУ».

УРОК № 36

Тема. **Формування передумов незалежності України. Суверенізація УРСР.**

Мета: показати початок розгортання державотворчих процесів. Розкрити суть Декларації про державний суверенітет УРСР. Пояснити причини провалу спроб збереження СРСР. Формувати навички користування науковою термінологією. Розвивати логічне та історичне мислення учнів. Виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період боротьби за незалежність (1985—1991)», атлас.

Основні поняття і терміни: референдум, союзний договір.

Основні дати: березень 1990 р. — вибори до ВР УРСР; 16 липня 1990 р. — прийняття Декларації про державний суверенітет України; 23 липня 1990 р. — обрання Головою ВР УРСР Л. Кравчука; лютий 1991 р. — Верховна Рада ухвалила постанову про відновлення автономії Криму; 17 березня 1991 р. — Всесоюзний референдум.

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Чим була зумовлена активізація національного руху в Україні наприкінці 1980-х рр.?
- 2) Схарактеризуйте процес трансформації Народного руху України.
- 3) Як відбувалося становлення багатопартійності в Україні?
- 4) Дайте класифікацію новоутвореним партіям.
- 5) Які процеси відбувалися в КПРС і, відповідно, у КПУ? Що таке «демплатформа»?
- 6) Чому за роки перебудови не виникло жодної загальносоюзної партії, проте було створено значну кількість національних партій?

Заслуховування і обговорення кращих рефератів.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Вибори до ВР УРСР 1990 р.

Розповідь учителя.

У березні—травні 1990 р. відбулися вибори народних депутатів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад.

Напередодні виборів розгорілась запекла боротьба навколо Закону УРСР про вибори. Законопроект, що був оприлюднений 8 серпня 1989 р., в основному дублював союзний закон 1989 р., за яким компартія отримувала певну квоту депутатських місць. Це положення, а також положення про скликання з'їзду Рад УРСР викликали найбільше обурення. Зрештою під тиском громадськості вони були зняті. Народні депутати обиралися прямим таємним голосуванням на альтернативних засадах. Поряд із трудовими колективами право висувати кандидатів у депутати надавалося й громадським організаціям.

Напередодні виборів було утворено Демократичний блок, який об'єднав усі опозиційні сили. Основою його був Народний рух України за перебудову та різні неформальні організації. На 450 парламентських місць претендувало 3 тис. кандидатів. Із 443 обраних депутатів 111 були прихильниками Демократичного блоку. До того ж, склад ВР УРСР оновився на 90 %. Блок здобув перемогу в п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській, Київській. Вибори до місцевих рад засвідчили перемогу де-

мократичних сил у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях, а також значний успіх у Києві та Харкові.

Хоча вибори 1990 р. не стали повною перемогою демократії, вони похитнули монополію компартії на владу. Уперше в історії Україна отримала демократично обраний парламент.

Перша сесія ВР УРСР XII скликання виявила діаметральну протилежність думок представників Демократичного блоку і парламентської більшості. Трансляція сесії у прямому ефірі привернула до себе увагу всього населення. Верховна Рада стала працювати в парламентському режимі.

На початку червня 1990 р. було обрано керівний склад Верховної Ради. Головою ВР УРСР було обрано В. Івашка — першого секретаря ЦК КПУ. (Згодом на цій посаді його змінив Л. Кравчук — колишній другий секретар ЦК КПУ, а за ним І. Плющ — голова Київського облвиконкому.) Першим заступником Голови Верховної Ради став І. Плющ, заступником — В. Гриньов.

У перші дні діяльності Верховної Ради сформувалися дві політичні течії: комуністична, яка утворила парламентську більшість «За Радянську суверенну Україну» (неофіційна назва — «Група 239», очолював О. Мороз) і опозиційна — Народна Рада, що об'єднала спочатку 79, а згодом 120 депутатів. На чолі Народної Ради став депутат від Львівщини академік І. Юхновський.

«Група 239» не була монолітною. Серед її представників були як ортодоксальні комуністи, так і ті, що дивились на події з прагматичних позицій. Згодом це призвело до того, що ВР УРСР виступила за суверенітет, а пізніше і за незалежність України.

2. Декларація про державний суверенітет України.

Розповідь учителя.

У складі депутатів Верховної Ради УРСР XII скликання (1990—1994) абсолютну більшість (239 осіб) становила компартійна частина. Однак ідея національного відродження незалежності України заявляла про себе все активніше й наполегливіше устами меншості, національно-демократичної частини депутатів. Партійно-державне керівництво республіки не могло протистояти цим настроям і вперше пішло на крок, що суперечив політиці центру, який не збирався відмовлятися від диктату в ставленні до республік.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, якою було проголошено наміри народу України самостійно вирішувати свою долю («за» проголосувало 355 депутатів, «проти» — 4).

Декларація складається із вступу (преамбули) та 10 розділів.

- I. Самовизначення української нації.
- II. Народовладдя.
- III. Державна влада.
- IV. Громадянство.
- V. Територіальне верховенство.
- VI. Економічна самостійність.
- VII. Екологічна безпека.
- VIII. Культурний розвиток
- IX. Зовнішня й внутрішня безпека.
- X. Міжнародні відносини.

Основні положення Декларації:

- народ України становлять громадяни республіки всіх національностей;
- закріплено державний, народний, національний суверенітети, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах;
- поділ державної влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- виняткове право народу України на володіння, користування і розпорядження національними багатствами;
- самостійність України у вирішенні питань економіки, екології, культурного розвитку, зовнішньої і внутрішньої безпеки, міжнародних відносин;
- миролюбна зовнішня політика, постійний нейтралітет;
- визнання верховенства загальнолюдських цінностей над класовими;
- гарантія права на вільний національно-культурний розвиток усіх національностей, що проживають на території України;
- необхідність піклуватися про задоволення національно-культурних потреб українців за межами республіки.

Через нерішучість і непослідовність більшості народних депутатів Декларації не було надано статусу конституційного акта. У результаті вона могла залишитися планом на майбутнє, набором добрих побажань. Але під тиском громадськості народні депутати почали робити реальні кроки по наповненню змісту Декларації. 30 липня 1990 р. вони прийняли рішення повернути в Україну для продовження служби всіх солдатів Радянської Армії, призваних з її території. Однак та ж обережна більшість санкціонувала укладання двосторонніх угод України з іншими союзними республіками, погодилася на внесення до Конституції УРСР статті, що проголошувала верховенство законів Української РСР над союзними законами.

Історичне значення Декларації про державний суверенітет України полягає в наступному:

- суверенітет було офіційно визнано необхідною умовою подальшого розвитку української нації;
- визначено основні напрями діяльності по досягненню реального суверенітету.

Ще в часи перебування України в складі СРСР було закладено основи майбутньої незалежності нашої держави.

Незабаром після прийняття Декларації Верховна Рада розглянула заяву В. Івашка і задовольнила його прохання про відставку. 18 липня 1990 р. Головою ВР УРСР було обрано Л. Кравчука.

3. Політична конфронтація восени 1990 р. Провал спроб збереження СРСР.

Робота за підручником.

Складіть тези до запитання «Політична конфронтація восени 1990 р.».

Бесіда за запитаннями.

- 1) Що зумовило загострення політичної боротьби восени 1990 р.?
- 2) Якими були наслідки цієї боротьби?

Розповідь учителя.

Щоб зберегти СРСР, покласти край «параду суверенітетів», союзне керівництво вирішило ініціювати укладення нового союзного договору. (До того ж широкій громадськості завдяки дослідженням львівського історика Ісаєвича стало відомо, що союзний договір 1922 р. так і не був підписаний, а підмінений Сталіним Конституцією 1924.)

В Україні до підписання нового союзного договору ставилися неоднозначно. Під тиском громадськості 17 жовтня 1990 р. ВР УРСР приймає постанову, у якій визнавалося передчасним підписання нового союзного договору до затвердження нової Конституції України. 20 листопада Росія і Україна підписали угоду про визнання суверенітету одна одній і про необхідність співпраці на взаємовигідних умовах. Аналогічна угода була підписана з Казахстаном. Таким чином, союзний центр фактично усувався від влади; формувалися обриси конфедеративного союзу.

23 листопада був представлений проект союзного договору, який обмежував права республік, передбачав формування союзних органів влади з великими повноваженнями у сфері міжнародних відносин і фінансів. Передбачався пріоритет союзних законів над

республіканськими. Такий проект не викликав великого ентузіазму. Тому консервативні сили, і зокрема депутатська група «Союз» ВР СРСР, закликали М. Горбачова, як президента, винести на Все-союзний референдум питання щодо майбутньої долі СРСР. На референдум було винесене таке питання: «Чи вважаєте Ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права й свободи людини будь-якої національності?» Навмисно ускладнена формула, а також зловживання висловами, що не мали юридичного змісту («оновлена федерація», «повною мірою»), були потрібні партапарату, аби заручитися підтримкою народу, але залишити собі свободу дій. Відбулася відверта політична спекуляція на цілком природному бажанні абсолютної більшості населення до стабільності.

У цій ситуації голова ВР УРСР Л. Кравчук запропонував одночасно із загальнодержавним референдумом провести в Україні опитування населення щодо суті майбутнього єдиного державного утворення. ВР УРСР затвердила додаткове запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

17 березня 1991 р. відбувся референдум. У ньому взяли участь 83,5 % виборців. Народ України відповів позитивно як на перше (70,2 % від кількості тих, хто взяв участь у голосуванні), так і на друге питання (80,2 %). Незважаючи на суперечливість результатів референдуму й опитування (на голосування виносилися, по суті, різні форми національно-державного устрою), було очевидно, що громадська думка в Україні схиляється у бік незалежності. Таким чином, не вступаючи в пряму конфронтацію з президентом і ВР СРСР, ВР УРСР здобула підтримку народу, домігшись схвалення Декларації про державний суверенітет.

Після референдуму розпочався так званий «Новоогарьовський процес» — переговори керівників дев'яти республік, включаючи Україну, з президентом СРСР М. Горбачовим про новий союзний договір. В останньому варіанті договору передбачалося, що союзні відомства поступляться значною кількістю повноважень, але Радянський Союз мав залишитися федерацією республік, а не співдружністю суверенних держав конфедеративного типу. Попереднє підписання договору планувалося провести 20 серпня 1991 р. Це була остання спроба Горбачова шляхом компромісу між республіками і центром врятувати державну цілісність СРСР. Але тут втрутилися консервативні сили, які прагнули не лише зберегти єдину союзну державу, а й не допустити її оновлення у будь-якій формі.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Якими були результати виборів до ВР УРСР 1990 р.?
- 2) Коли було прийнято Декларацію про державний суверенітет України?
- 3) Схарактеризуйте суть політичної боротьби восени 1990 р.
- 4) Із якою метою було проведено референдум 17 березня 1991 р.? Якими стали його наслідки?

Завдання.

Опрацюйте відповідний матеріал підручника і складіть таблицю «Хроніка національно-визвольного руху 1987—1991 рр.»

ЗРАЗОК ТАБЛИЦІ

Дата	Подія
1987—1988 рр.	Відновлення діяльності дисидентських організацій
Червень 1988 р.	Перший багатотисячний мітинг у Львові під гаслами демократизації суспільства і жовто-блакитними прапорами
Листопад 1988 р.	У Києві перша політична демонстрація і перший політичний страйк
1988—1989 рр.	Поява і розгортання діяльності різноманітних неформальних організацій. Зародження багатопартійності
1989 р.	Хвиля мітингів і демонстрацій під політичними гаслами
15—30 липня 1989 р.	Страйк шахтарів, що охопив 193 шахти. Страйкуючі висували як економічні, так і політичні вимоги
Вересень 1989 р.	Увільнення В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ. Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову
Жовтень 1989 р.	Прийняття ВР УРСР Закону «Про мову»
Січень 1990 р.	«Живий ланцюг» між Києвом і Львовом у день відзначення роковин Злуки УНР і ЗУНР
Березень 1990 р.	Перші демократичні вибори до ВР УРСР
16 липня 1990 р.	Прийняття ВР УРСР Декларації про державний суверенітет України
30 вересня 1990 р.	100-тисячна маніфестація у Києві із закликком проведення «круглого столу» усіх політичних сил України
2—7 жовтня 1990 р.	Голодування студентів на площі Жовтневої революції (тепер Майдан Незалежності) на підтримку низки політичних вимог: <ul style="list-style-type: none"> • відставка уряду; • надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили; • оголошення нових виборів на багатопартійній основі; • заборона військової служби громадянам України за її межами; • націоналізація майна КПРС і ВЛКСМ на території республіки

Закінчення таблиці

Дата	Подія
25—28 жовтня 1990 р.	II Всеукраїнські Збори Народного руху України. Зміни програмних положень. Проголошення мети на досягнення незалежності України та розбудови демократичної правової держави
17 березня 1991 р.	Референдум з питань майбутньої долі СРСР
24 серпня 1991 р.	Прийняття Акта проголошення незалежності України

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

 Заключне слово вчителя.

Вибори 1990 р. сприяли поглибленню національно-визвольного руху, спрямованого на суверенізацію України. Незважаючи на те що більшість у ВР УРСР за партійною приналежністю складала комуністи, основна їх кількість була налаштована прагматично. Розуміючи, що союзний центр уже не здатний керувати державою, що СРСР приречений, більшість депутатів ВР УРСР підтримали проголошення Декларації про державний суверенітет України та інші законодавчі акти, які зміцнювали суверенітет республіки. Спроба союзного керівництва на чолі з Горбачовим урятувати Союз шляхом підписання нового союзного договору виявилася невдалою. Референдум 17 березня 1991 р. засвідчив, що більшість населення підтримує суверенітет республіки. Україна виступила категорично проти федеративного устрою майбутнього союзу. Таким чином, від позиції України залежала майбутня доля СРСР.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 37

Тема: **Спроба державного перевороту в СРСР. Проголошення незалежності України. Розпад СРСР.**

Мета: схарактеризувати процес здобуття Україною незалежності. Дати оцінку подіям 24 серпня і 1 грудня 1991 р. Розвивати в учнів історичне і логічне мислення. Виховувати школярів у дусі гармонійного поєднання національних і загальнолюдських цінностей.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період боротьби за незалежність (1985—1991)», атлас, документальний фільм, спогади Л. Кравчука.

Основні поняття і терміни: Декларація про державний суверенітет УРСР, демократичні вибори, «Група 239», ДКНС (рос. ГКЧП), Акт проголошення незалежності України, Президент України, СНД.

Основні дати: 19—21 серпня 1991 р. — спроба державного перевороту в СРСР; 24 серпня 1991 р. — Акт проголошення незалежності України; 1 грудня 1991 р. — Референдум і вибори Президента України.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Якими були результати виборів до ВР УРСР 1990 р.?
- 2) Чому при наявності комуністичної більшості у ВР вона проголосувала за Декларацію про державний суверенітет?
- 3) Назвіть основні положення Декларації.
- 4) Чим було зумовлено загострення політичної боротьби восени 1990 р.? До яких наслідків це призвело?
- 5) Із якою метою було проведено Всесоюзний референдум 17 березня 1991 р.?
- 6) Якими стали його результати й наслідки?

Історичний диктант.

- 1) У яких областях на виборах 1990 р. перемогли демократичні сили?
- 2) Коли було прийнято Декларацію про державний суверенітет УРСР?
- 3) Хто змінив В. Масола на посаді голови Ради Міністрів УРСР?
- 4) Перші демократичні вибори до ВР УРСР відбулися...
- 5) «Група 239» — це...
- 6) Коли відбувалося голодування студентів на майдані Незалежності (площа Жовтневої революції)?
- 7) Що відбулося раніше: голодування студентів чи проголошення Декларації про державний суверенітет України?
- 8) Коли ВР УРСР стала працювати в парламентському режимі?
- 9) Л. Кравчук став Головою ВР УРСР...
- 10) Всесоюзний референдум із питання збереження Союзу відбувся...
- 11) Як називалася опозиційна фракція у ВР УРСР XII скликання?
- 12) Новоогарьовський процес — це ...

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Спроба державного перевороту в СРСР і Україна.

Розповідь учителя.

Наміри реформувати СРСР змусили противників діяти. 19 серпня 1991 р. реакціонери здійснили спробу державного перевороту. Блокувавши і позбавивши зв'язку М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, найближчі соратники президента СРСР оголосили про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, *рос.* ГКЧП), до якого ввійшли вісім осіб: віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго.

ДКНС заявив про свій намір відновити в країні порядок і не допустити розпаду СРСР. Призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів. Заборонялося проведення мітингів, демонстрацій, страйків. Встановлювався контроль над засобами масової інформації, у деяких регіонах Радянського Союзу на шість місяців запроваджувався надзвичайний стан. Рішучість заколотників на словах не підкріплювалася їхньою рішучістю в діях. Військам, виведеним на вулиці, не було поставлено чіткого завдання, до того ж, вони не горіли бажанням воювати з власним народом.

Проте змовники одразу ж зіткнулися з рішучою протидією керівництва РРФСР на чолі з президентом Росії Б. Єльциним. На захист демократії виступили десятки тисяч жителів Москви, а також деяких інших міст СРСР. Серед захисників Білого дому в Москві під синьо-жовтим прапором були й представники України. Рішучі дії Б. Єльцина підтримала більшість урядів країн світу. Заколот провалився.

Події серпня виявили реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Керівництво ЦК КПУ опинилося на боці заколотників. Секретаріат ЦК надіслав на місця шифрограму, у якій схвально оцінював переворот і пропонував парткомам «організувати» підтримку дій ДКНС.

Присланий заколотниками в Україну генерал В. Вареніков заявив, що в разі непідтримки рішень ДКНС, проведення страйків, акцій непокори будуть застосовані війська. Він, заручившись підтримкою першого секретаря КПУ С. Гуценка, намагався схилити Голову Президії ВР УРСР Л. Кравчука до визнання ДКНС. Та спроби виявились марними. Кравчук, вважаючи, що будь-які масові виступи населення можуть спровокувати заколотників до введення

військ до Києва та інших міст, масових арештів, закликав до спокою і витримки. Він заявив, що будь-які зміни мусять відбуватися на основі закону і немає підстав для введення в республіці надзвичайного стану. Тим самим він не визнав правомочними розпорядження ДКНС на території України. Військові та міліція на території України не підтримали заколотників. Союз офіцерів України запропонував організувати загони добровольців для захисту українського парламенту, а також закликав військових — громадян України — не виконувати розпорядження ДКНС.

Деякі місцеві Ради, особливо в західних областях, рішуче та недвозначно засудили заколот. У зверненні керівників Львівської обласної Ради до населення області містився заклик «при спробі насильницького усунення демократично обраної народом влади відповісти масовими актами громадської непокори». Харківська міська Рада кваліфікувала дії ДКНС як найтяжчий злочин.

В Україні проти заколотників послідовно й рішуче виступила тільки опозиція — представники Руху і новоутворених демократичних партій. Вони виступили з пропозицією засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР, закликали до організації загального страйку.

Тим часом у ніч з 20 на 21 серпня віддані ДКНС війська здійснили спробу штурму Білого дому в Москві. Під час штурму загинуло троє осіб. Спецпідрозділи, які мали завершувати операцію, відмовились від будь-яких дій. Стало зрозумілим, що заколот провалився.

22 серпня Президія ВР УРСР ухвалила рішення про скликання позачергової сесії парламенту.

2. Проголошення незалежності України.

Розповідь учителя.

Незважаючи на прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет, Україна продовжувала залишатися в складі СРСР, хоча з цього часу діяла самостійніше, сміливіше, менше озираючись на Москву. Упродовж короткого часу (від літа 1990 до літа 1991 р.) Верховна Рада УРСР ухвалила низку законів і постанов із важливих проблем економічної політики та державотворчого життя. Серед них — Закон «Про економічну самостійність України» (серпень 1990), закони «Про заснування посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР», «Про Президента Української РСР» (липень 1991) та інші.

Аналогічні події розгорнулися в інших союзних республіках.

Позачергова сесія Верховної Ради України 24 серпня 1991 р. розглянула надзвичайно важливе для долі народу питання: про політичну ситуацію в республіці та заходи, які необхідно вжити для недопущення можливості повторення подібних дій у майбутньому.

Сесія прийняла історичний документ — Акт проголошення незалежності України, у якому, зокрема, підкреслювалося: «Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Тим самим було покладено край юридичному існуванню УРСР. На карті світу з'явилася нова суверенна держава — Україна.

Акт проголошення незалежності України — це документ великої історичної ваги, який, відновивши історичну справедливість, став закономірним наслідком процесу розвитку українського народу.

Причетність КПУ до спроби державного перевороту ДКНС (рос. ГКЧП) призвів до прийняття указів президії Верховної Ради «Про тимчасове призупинення діяльності КПУ» від 26 серпня 1991 р. та «Про заборону діяльності КПУ» від 30 серпня 1991 р.

В атмосфері національного піднесення 4 вересня 1991 р. було прийнято історичне рішення про підняття над будинком Верховної Ради України національного синьо-жовтого прапора, який 28 січня 1992 р. був затверджений як Державний Прапор України.

— 3. Референдум 1 грудня 1991 р. та вибори Президента України. —

Розповідь учителя.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. Однак, згідно з чинним на той час законодавством, питання про реалізацію права народу України на самовизначення виходило за межі компетенції Верховної Ради УРСР і мало вирішуватися виключно всеукраїнським референдумом. Тому того ж дня, крім Акта проголошення незалежності України, було прийнято й постанову Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України», якою, зокрема, передбачалося провести 1 грудня 1991 р. всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України.

На питання бюлетеня 90,32 % громадян, які брали участь у референдумі, відповіли: «Так, підтверджую». Позитивну відпо-

відь дало населення всіх областей України й Криму незалежно від їх національного складу. Результати голосування ознаменували повноправне входження України до світового співтовариства вільних держав. Почалася хвиля дипломатичного визнання України як незалежної держави.

1 грудня 1991 р. жителі України обирали першого президента самостійної держави.

До виборчого бюлетеня по виборах Президента України було включено шість кандидатів — В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл, І. Юхновський. Ще один кандидат у Президенти України О. Ткаченко на останньому етапі боротьби зняв свою кандидатуру і закликав виборців голосувати за Л. Кравчука. Опозиція не спромоглася виставити єдиного кандидата: Рух висунув голову Львівської обласної Ради В. Чорновола, однак його лідери І. Драч і М. Горинь, як і Українська республіканська партія, агітували за голову УРП Л. Лук'яненка, Партія демократичного відродження України (ПДВУ) — за керівника Народної Ради в парламенті України академіка І. Юхновського та за одного з лідерів ПДВУ, народного депутата В. Гриньова.

Уже в першому турі виборів, набравши 61,6 % голосів, переміг Голова Верховної Ради України, в недалекому минулому завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ, секретар ЦК КПУ, Леонід Макарович Кравчук. Він і став першим Президентом незалежної України (1991—1994).

8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі, неподалік від Мінська, президенти Л. Кравчук (Україна), Б. Єльцин (Росія), С. Шушкевич (Білорусія) констатували, що вихід республік зі складу СРСР й утворення незалежних держав стало реальним фактом і що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування. Вони підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої можуть приєднатися республіки колишнього СРСР та інші країни. Україна увійшла до складу СНД на правах асоційованого члена.

Проблемне запитання.

Якими, на вашу думку, були причини розпаду СРСР?

У своїх відповідях учні повинні назвати такі причини.

- Унітарний характер СРСР, що обмежував права союзних республік, хоча за Конституцією СРСР була федерацією.

- Недоліки і помилки національної політики (курс на «злиття націй» і формування типу «радянська людина», ігнорування національних особливостей і проблем).
- Нездатність союзного керівництва подолати економічну кризу.
- Процес демократизації і гласності сприяв зростанню національної свідомості й активізації національно-визвольних рухів.
- Ослаблення в процесі перебудови ролі союзного центру і стрижня радянської системи — КПРС.
- Ідеологічна криза КПРС.
- Втрата авторитету влади після кривавих подій у Баку, Вільнюсі та інших містах, й особливо після заколоту 19—21 серпня 1991р.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Коли відбулась спроба державного перевороту в СРСР?
- 2) Хто її очолював? Яку мету ставили заколотники?
- 3) Якою була реакція на заколот в Україні?
- 4) Коли було проголошено незалежність України?
- 5) Із якою метою було проведено референдум 1 грудня 1991 р.? Яким був його результат?
- 6) Хто став першим Президентом України?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

19—21 серпня 1991 р. реакційні сили здійснили спробу державного перевороту з метою збереження СРСР і тоталітарного режиму в ньому.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України. Референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив це історичне рішення.

Першим президентом нової незалежної держави став Л. Кравчук.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати відповідний параграф підручника.

УРОК № 38

Тема. **Наш край у 1985—1991 рр.**

Мета: на основі місцевого матеріалу схарактеризувати розвиток краю в зазначений період. Виховувати почуття патріотизму й любові до батьківщини.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, атлас, схеми, таблиці, стінні карти, що використовувалися впродовж вивчення теми, карта області.

Найбільш доцільною формою проведення уроку є зустріч з очевидцями подій або створення дослідницького проекту.

УРОК № 39

Тема. **Узагальнення знань за темою «Розпад Радянського Союзу й проголошення незалежності України» (1985—1991 рр.).**

Мета: повторити, закріпити й узагальнити матеріал теми, розвивати вміння, навички, які формувалися на уроках теми. Виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: перевірка й облік знань, умінь і навичок.

Обладнання: підручник, стінна карта «Україна в період боротьби за незалежність (1985—1991)».

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Методичні рекомендації з проведення уроку: див. на с. 102.

II. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАТЬ

I варіант

 Індивідуальні завдання.

КАРТКА № 1

- 1) Схарактеризуйте ставлення вищого партійно-державного керівництва УРСР до перебудовчих процесів.
- 2) З'ясуйте причини, хід і наслідки шахтарського страйку 1989 р.

КАРТКА № 2

- 1) ДКНС (ГКЧП) і Україна.

- 2) Якими були причини, хід і наслідки голодування студентів на площі Жовтневої революції (майдан Незалежності) восени 1990 р.?

КАРТКА № 3

- 1) Схарактеризуйте Декларацію про державний суверенітет України.
2) Якими були причини та результати релігійного відродження наприкінці 1980-х рр. в Україні?

КАРТКА № 4

- 1) Схарактеризуйте економічні реформи періоду перебудови. Чому вони провалилися?
2) Які результати й наслідки Всесоюзного референдуму та опитування в УРСР 17 березня 1991 р.?

КАРТКА № 5

- 1) Які причини утворення неформальних громадсько-політичних організацій? Схарактеризуйте їх діяльність.
2) Чорнобильська катастрофа: причини і наслідки.

КАРТКА № 6

- 1) Із якою метою було проведено референдум 1 грудня 1991 р.? Які його результати й наслідки?
2) Схарактеризуйте політику гласності, її вплив на розгортання національного руху в Україні.

КАРТКА № 7

- 1) Чи можна вважати вище керівництво УРСР «окупаційною», «колоніальною» адміністрацією?
2) Схарактеризуйте шахтарський страйк 1989 р.

II варіант

Заяпитання та завдання для узагальнення.

- 1) Складіть перелік подій з історії України цього періоду, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2) Поясніть значення термінів і понять: перебудова, гласність, «прискорення», товариство «Меморіал», Народний Рух України, «Українська хвиля», Демократичний блок, Народна рада, «Група 239», суверенітет.
3) На історичній карті покажіть: а) міста, де були утворені громадські неформальні об'єднання — Український культурологічний клуб, «Товариство Лева», Українська Гельсінська спілка, товариство «Меморіал»; б) населені пункти республіки, де

- влітку 1988 р. проходили мітинги; в) місто, де відбувся перший в Україні політичний мітинг; г) головні населені пункти, через які проходила акція «Українська хвиля» («живий ланцюг»); д) кордони незалежної України.
- 4) Назвіть прізвища тогочасних видатних українських діячів. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України цього періоду?
 - 5) Складіть синхроністичну таблицю подій в Україні, Європі та світі в 1985—1991 рр.
 - 6) За додатковою літературою визначте, які точки зору існують щодо процесів перебудови в Україні та дайте їх власну оцінку.
 - 7) Визначте та проаналізуйте основні чинники, особливості й тенденції розвитку українського суспільства в 1985—1991 рр.
 - 8) Порівняйте процеси та явища суспільного життя в Україні та інших радянських республіках у цей період, установіть спільне й відмінне.
 - 9) Якими, на вашу думку, були основні причини розпаду СРСР та утворення незалежної України. Наведіть факти, що підтверджують вашу позицію.
 - 10) Сучасний український політик та історик В. Литвин пише: «Рано чи пізно буде підраховано й подано суспільству вірогідний баланс досягнень і втрат, пов'язаних із державною незалежністю, точніше — із тими варіантами, за якими вона утверджувалася». Якою є ваша точка зору з цієї проблеми?
 - 11) Автори дослідження «Історія України: неупереджений погляд» В. Петровський, Л. Радченко і В. Семененко вважають, що Україна здобула самостійність шляхом «оксамитової» антикомуністичної, демократичної революції. Якою є ваша оцінка наведеної точки зору? Аргументуйте власну позицію.

II. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Повторити матеріал вивченої теми.

УРОКИ № 40—41

Тема. **Державотворчі процеси в перші роки незалежності.**

Мета: схарактеризувати державотворчий процес у перші роки незалежності. Визначити зміни, які відбулися у виконавчій, законодавчій і судовій владі, указати на наслідки цих процесів. Розвивати в учнів уміння аналізувати, зіставляти, робити висновки. Виховувати учнів у душі поваги до історії свого народу.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник, стінна карта «Україна незалежна», атлас, дидактичний матеріал.

Основні поняття і терміни: державотворчий процес, Верховна Рада України, Президент України, українська армія, Національна гвардія України, автономія.

Основні дати: 7 листопада 1991 р. — прийняття Закону «Про державний кордон України»; 1 грудня 1991 р. — підтвердження Акта проголошення незалежності України на всеукраїнському референдумі, вибори Президента України; 6 грудня 1991 р. — прийняття Закону про Збройні Сили України; 19 жовтня 1993 р. — прийняття військової доктрини України; 28 січня 1992 р. — затвердження Державного прапора України; 19 лютого 1992 р. — визнання тризуба малим Державним гербом України; 15 січня 1992 р. — затвердження Державним гімном України музики на вірш «Ще не вмерла Україна»; 6 березня 2003 р. — прийняття Закону «Про Державний гімн України».

Хід уроку

I. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Запитання.

- 1) Коли було проголошено незалежність України?
- 2) Які основні положення Декларації про державний суверенітет УРСР й Акта проголошення незалежності України?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Державотворчий процес.

Розповідь учителя.

Суспільна ситуація, що склалася в Україні після розпаду СРСР і проголошення незалежності України, поставила перед українським народом нові завдання, першочерговими серед яких були:

- будівництво власної суверенної держави;
- ліквідація тоталітарних політичних структур і будівництво правової демократичної держави;
- трансформація централізованої державної економіки в багатокладну, ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- національне відродження й оздоровлення міжнаціональних відносин в Україні;
- установлення зв'язків із далекими та близькими державами-сусідами на основі рівноправ'я.

Ключовим завданням перших років державотворення стало формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової. Разом із тим необхідно було створювати українську

армію та інші силові структури, управлінські структури на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади.

Робота з поняттями і термінами.

Державотворчий процес — процес формування та становлення основних інститутів влади, їх конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

Додаткова інформація

Чинники, які сприяли державотворчому процесу	Чинники, які негативно впливали на державотворчий процес
<ul style="list-style-type: none"> • Державотворчі традиції; • мирний шлях здобуття незалежності; • підтримка з боку населення; • демократичний вибір; • міжнародне визнання України; • підтримка з боку США та інших держав 	<ul style="list-style-type: none"> • Глибока й тривала економічна криза; • відсутність відповідних управлінських кадрів, корупція вищих і нижчих ешелонів влади; • тривала відсутність помітних позитивних зрушень викликала поширення апатії в суспільстві; • деформованість і незавершеність формування української нації; • відсутність виробленої національної ідеї; • втручання Росії, яка не змогла змиритися з втратою України

Особливості державного будівництва в Україні:

- становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно із завершенням процесів формування української політичної нації та національної самосвідомості;
- складне соціально-економічне становище призвело до розчарування частини населення в ідеї суверенності, чим прагнули скористатися явні й приховані противники незалежності.

2. Формування законодавчої гілки влади.

Розповідь учителя.

Згідно з правовою традицією демократичного суспільства, ключовим принципом формування державних органів влади є розподіл влади, який передбачає формування трьох її гілок — законодавчої, виконавчої й судової.

Єдиним законодавчим органом влади в Україні була визнана Верховна Рада УРСР, яка стала Верховною Радою України. Її діючий склад у кількості 450 осіб було обрано в 1990 р. Депутатську більшість становили члени розпущеної 1991 р. КПУ, що гальмувало державотворчі процеси.

Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду очолив І. Плющ. Від перших днів незалежності вона розгор-

нула активну законотворчу роботу. За час своєї практичної діяльності Верховна Рада України XII скликання ухвалила майже 400 законів та понад 1100 різних постанов і рішень із життя суспільства й держави.

Але попри велику кількість прийнятих документів, особливо з питань внутрішньої політики, конкретного механізму їхньої реалізації розроблено не було. З огляду на це, велика частина рішень Верховної Ради України не виконувалась і мала популістський характер, оскільки не могла реалізуватися через відсутність коштів.

Велика частина прийнятих парламентом законів не мала прямої дії, а вимагала додаткових пояснень, тлумачень, так званих підзаконних актів, опрацювання яких затримувалося на невизначений термін.

Ефективній діяльності Верховної Ради заважало гостре політичне протистояння, відсутність злагодженості в роботі законодавчої й виконавчої влади.

Цікаво знати

Від 2000 р. запроваджено нову систему відліку скликань. ВРУ XII скликання (1990—1994 рр.) стала вважатися I скликанням. Також було прийнято рішення про заміну радянської символіки на будівлі ВРУ на національну, що й було реалізовано.

3. Президент України та виконавча влада.

Розповідь учителя.

1 грудня 1991 р. на підставі відповідного Закону український народ уперше загальним прямим голосуванням обрав свого Президента. Відповідно до чинної тоді Конституції Президент України був головою держави, тобто вищою посадовою особою, і головою виконавчої влади. У коло його функціональних обов'язків зокрема включалися гарантування забезпечення прав і свобод громадян, упровадження в життя Конституції та Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України в міжнародних відносинах.

Першим Президентом України став Л. Кравчук.

Біографічна довідка.

Леонід Кравчук народився в 1934 р. на Рівненщині. Навчався в Рівненському кооперативному технікумі, а згодом у Київському університеті. Кандидат економічних наук. Працював викладачем політекономії, на партійній роботі (завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ, секретар ЦК КПУ, другий секретар КПУ). У 1990—1991 рр. — голова Верховної Ради України. У 1991—1994 рр. — перший Президент незалежної України. У 1994—2006 рр. народний депутат України. Історичною заслугою Л. Кравчука є те, що в боротьбі за

незалежність України йому вдалося уникнути кровопролиття та значних потрясінь на початковому етапі державотворення. Водночас у період його президентства так і не було здійснено радикальних економічних перетворень, які б вивели країну з кризи й забезпечили стабільний розвиток.

Запровадивши посаду Президента, ВРУ не врегулювала питання взаємодії та розподілу повноважень між гілками влади. Це ускладнювало процеси державотворення, а збої у взаємодії різних гілок влади створювали постійні конфлікти.

Виконавча влада в Україні була представлена Кабінетом Міністрів України на чолі з Прем'єр-міністром. Після відставки у квітні 1991 р. з посади голови Ради Міністрів В. Масола, Прем'єр-міністром України став В. Фокін. Він очолював уряд протягом 17 місяців. Але Кабінет Міністрів під його керівництвом виявився неспроможним розробити ефективну модель реформ. Економіка України дедалі більше втягувалася в кризу. Це викликало невдоволення в суспільстві.

У середині 1992 р. в Україні відбувся грандіозний страйк шахтарів. Приводом стало чергове підвищення Кабінетом Міністрів цін на сільськогосподарську продукцію, варені та інші ковбаси, молоко, масло.

Восени 1992 р. в ситуації загального невдоволення населення та парламенту уряд В. Фокіна був змушений піти у відставку.

27 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом Л. Кучмою, який до цього був директором Дніпропетровського об'єднання «Південмаш». Верховна Рада надала голові уряду право видавати декрети з неврегульованих законодавством економічних питань. Але попри всі намагання змінити ситуацію цей уряд також нічого не зміг вдіяти.

Дедалі помітнішим стає втручання в розв'язання конкретних економічних проблем Президента України Л. Кравчука. У цей період він прагне перебрати на себе всю повноту виконавчої влади, зокрема безпосереднє керівництво діями Кабінету Міністрів. Це викликало перший конфлікт між Президентом і Прем'єр-міністром. У вересні 1993 р. уряд Л. Кучми пішов у відставку. Усю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язків Прем'єр-міністра було призначено народного депутата Ю. Звягільського.

Робота з документом.

Витяги із Закону УРСР про Президента Української РСР (5 липня 1991 р.)

Стаття 1. Відповідно до Конституції Української РСР Президент є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади...

Стаття 2. Президентом Української РСР може бути громадянин Української РСР не молодший тридцяти п'яти років на день виборів. Одна й та ж особа не може бути Президентом Української РСР більше двох строків підряд...

Стаття 4. Президент Української РСР вступає на посаду з моменту прийняття присяги. При вступі на посаду Президент Української РСР приносить присягу.

Вступає на пост Президент Української РСР (уже відповідно до Конституції) не пізніше як у тридцятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів, здійснює складання присяги на засіданні Верховної Ради України.

Приведення Президента до присяги здійснює Голова Конституційного Суду.

Стаття 6. Президент Української РСР здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР, може створювати необхідні управлінські і консультативні структури.

Запитання до документа.

- 1) Які повноваження мав перший Президент України?
- 2) Із якою метою було запроваджено цю посаду?

4. Створення української армії.

Розповідь учителя.

Одним із ключових складових процесу державотворення є створення й розбудова власних Збройних сил. Це було доведено всією попередньою Новітньою історією України.

Уже 24 серпня 1991 р. парламентом було прийнято постанову «Про військові формування в Україні», за якою всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді.

Також було створено Міністерство оборони України та затверджено в жовтні 1991 р. концепцію оборони й розбудови Збройних Сил України. У її основу покладено принцип розумної достатності щодо структури, кількісного складу та озброєння війська. Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою й забезпечення виконання цих завдань шляхом створення власних Збройних Сил. Загальна кількість армії визначалася в межах 400—420 тис. осіб.

Референдум 1 грудня 1991 р. прискорив процес створення армії. Уже 6 грудня було прийнято Закон про Збройні Сили України. У військових частинах розпочалося добровільне складання присяги на вірність народу України.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада республіки прийняла воєнну доктрину України. Вона базується на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу. Свою воєнну безпеку Україна розглядає як стан воєнної захищеності національних інтересів на випадок потенційної чи реальної воєнної загрози. Творення української армії відбувалося у складних умовах. Військові структури СНД, а саме об'єднане командування, прагнули зберегти контроль над українською армією. Не вистачало коштів, необхідних озброєнь та боєприпасів. Особливо ускладнювали ситуацію становище з ядерним потенціалом України, доля Чорноморського флоту, який став об'єктом суперечностей між Україною та Росією.

Робота з документом.

Із воєнної доктрини України (1993 р.)

Стратегічним завданням України в галузі оборони є захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів.

Проголошуючи свою Воєнну доктрину, яка має оборонний характер, Україна виходить з того, що вона не є потенційним противником жодної конкретної держави.

1. Воєнно-політичні аспекти.

1.1. Воєнно-політичні цілі України та міжнародні пріоритети в галузі забезпечення національної безпеки.

Головною метою воєнної політики України є гарантування національної безпеки України від зовнішньої воєнної загрози, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки.

Україна буде свої відносини з іншими державами на основі принципів рівноправності, взаємоповаги, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи та інших загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права...

Здійснюючи свій зовнішньополітичний і воєнно-політичний курс згідно з національними інтересами, Україна:

- не висуває територіальних претензій до інших держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе;
- суворо дотримується принципу недоторканності існуючих державних кордонів;
- поважає державний суверенітет та політичну незалежність інших держав...

Завдання до документа.

Спираючись на документ, дайте характеристику основних принципів воєнної доктрини України.

Щоб забезпечити перехід від Збройних Сил СРСР до Збройних Сил України, було створено Національну гвардію України, яка проіснувала до 1999 р.

Розповідь учителя.

Важливе значення для розбудови демократичної держави, утілення в життя верховенства права мало проведення судово-правової реформи, покликаної забезпечити створення сильної, незалежної судової влади.

У липні 1992 р. парламент обговорив напрями судово-правової реформи, визначив компетенцію Міністерства юстиції, прокуратури, адвокатури.

Судова влада виводилася за межі прерогатив Президента. Обрання Верховного Суду, суддів обласних і Київського міського суду, призначення арбітрів Вищого арбітражного суду, арбітражних суддів областей і міста Києва здійснювала Верховна Рада України. Парламент України мав намір побудувати принципово нову систему судової влади.

Однак формування судової влади відбувалося досить повільно та не в повному обсязі. Упродовж 1992—1996 рр. парламент не прийняв концепції судово-правової реформи, не був сформований і Конституційний Суд, хоча закон про його доцільність був прийнятий ще в червні 1992 р.

Виникла потреба в перегляді та підготовці нових кодексів України: Цивільного, Трудового, Адміністративного та ін. Однак парламент через розбіжність у концептуальних підходах у цьому питанні, унаслідок своєї надмірної політизації, виявився неспроможним їх прийняти.

Важливим заходом у захисті інтересів незалежної держави стало створення 20 вересня 1991 р. правоохоронного органу — Служби безпеки України (СБУ). (Спочатку вона називалася Служба національної безпеки України.)

У своїй роботі СБУ керується конституційними нормами та законом «Про оперативно-розшукову діяльність». СБУ підпорядкована Президенту України та підконтрольна Верховній Раді. Служба безпеки позапартійна, дотримується лише вимог законів України.

На початку 1990-х рр. було прийнято низку законів, що поклали початок формуванню правоохоронних органів — прокуратури, міліції, служби безпеки, нотаріату, адвокатури, митної служби, податкової служби тощо. Від самого початку їх вирізняла орієнтованість на кращі демократичні принципи, захист прав і законних інтересів людини й громадянина. Але в реальному житті все відбулося навпаки.

6. Громадянство й кордони України.

Розповідь учителя.

Важливим елементом незалежної держави є формування інституту громадянства. 8 жовтня ВРУ прийняла Закон «Про громадянство України», що визначав громадянство як невід’ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. Громадянство було надано всім, хто проживав на території України, не був громадянином іншої держави та не заперечував проти нього. У країні проголошувалося єдине громадянство, тобто громадянин України не міг бути громадянином іншої держави. Протягом п’яти років бажаючи отримати українське громадянство мали поставити відповідний штамп у паспорті. Від 1997 р. почався обмін радянських паспортів на українські.

Поряд із цим декларувалися всі права національних меншин, що зазначено в Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р.

Жодна держава не може існувати без чітко визначених кордонів. 7 листопада 1991 р. ВРУ прийняла Закон «Про державний кордон України», який проголошував недоторканність кордонів, визначав порядок їх охорони та правила переходу; були створенні Прикордонні війська України. Державні кордони України проходили відповідно до адміністративних меж УРСР у складі СРСР. Ділянки колишнього західного кордону СРСР із Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною (згодом Словаччиною), Польщею стали кордоном України. 12 грудня 1991 р. для гарантування економічної безпеки держави Президент підписав Указ «Про утворення державного митного комітету України».

Проте розв’язання проблеми кордонів розтягнулося на тривалий час, особливо з Росією.

7. Розбудова місцевих органів влади.

Розповідь учителя.

Важливим елементом державного будівництва стало створення вертикалі виконавчої влади на місцях. 5 березня 1992 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про представників Президента України».

Відповідно до нього в областях, районах та містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі — на базі виконкомів обласних рад формувалися нові органи влади — місцеві адміністрації. Їх очолювали представники Президента, яких він призначав особисто.

Це посилило виконавчу владу, дозволило центру активніше контролювати процеси в регіонах. Водночас в окремих місцях виникли серйозні суперечності між призначеними представниками Президента та головами обласних рад. Це було пов'язане з невизначеністю їхнього статусу. У березні 1993 р. Верховна Рада затвердила, що вищою посадовою особою в регіоні є голова обласної чи районної ради. Однак реально більше влади мав представник Президента. Урешті-решт під тиском місцевих рад та більшості Верховної Ради інститут представників Президента в 1994 р. було ліквідовано. Натомість, відповідно до нового законодавства, функції виконавчої влади в областях, містах, районах переходили до виконкомів рад. Виконкоми та радами відповідних рівнів управляли їхні голови, яких обирали всенародним прямим голосуванням.

Не в усіх випадках це дало позитивні результати. Крім того, головною проблемою місцевої влади стали мізерні місцеві бюджети, які повністю залежали від надходжень із державного бюджету.

8. Автономістські й сепаратистські рухи в Україні на початку 1990-х рр. Кримська автономія.

Розповідь учителя.

На початку 1990-х рр. одразу в кількох регіонах України виникли рухи, які прямо або опосередковано пропагували ідею створення автономних чи навіть самостійних територіально-політичних одиниць.

Перший автономістський рух сформувався в Закарпатті — тут виникли проблеми з угорською та русинською громадами. Угорці вимагали гарантії культурно-національних прав і навіть у 1992 р. надіслали до ВРУ проект автономії Закарпаття. Утім, після ухвалення законів про права національних меншин й особливо після підписання україно-угорського державного договору 1993 р., автономістські настрої в цьому середовищі швидко згасли. Натомість на перший план у краї вийшла «русинська проблема». У лютому 1990 р. було створено культурно-просвітне Товариство підкарпатських русинів. Воно виступало за культурне відродження русинів (яких в Україні офіційно визнають субетносом українського народу, але заперечують, що це окрема нація). Товариство домоглося, щоб на референдум 1 грудня 1991 р. в Закарпатті було винесено додаткове питання про надання краю «особливого статусу» самоврядної території. «За» висловилося 78 % учасників голосування. Проте це волевиявлення населення області не було підтримано в Києві. Законопроект про надання краю «особливого статусу» не знайшов під-

тримки у ВРУ. Кульмінацією русинського руху стало створення в 1993 р. Тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з професором І. Турянцею. Він виступав за визнання русинів окремою нацією й перетворення Закарпаття на самостійну нейтральну державу. «Уряд» мав підтримку русинських організацій США й Канади. Але коли ця підтримка згасла, зник і сам рух, який зрідка нагадував про себе окремими заявами. «Уряд» саморозпустився в 2001 р.

У 1990 р. в Галичині була створена «Галицька асамблея», яка до моменту розпаду СРСР пропагувала ідею федеративності України. У 1992 р. «Асамблея» припинила існування, а її лідер В. Чорновіл визнав за необхідне побудову унітарної України.

У 1990 р. після проголошення Декларації про державний суверенітет УРСР у Донбасі виник рух за самостійне входження області до складу СРСР. Також пропагувалася ідея відновлення Донецько-Криворізької республіки, що існувала в 1918 р. У серпні 1991 р. у краї набули популярності гасла про економічну автономію регіону та надання особливого статусу російській мові. У березні 1994 р. навіть було проведено референдум щодо визнання російської мови державною та перетворення України на федерацію. «За» висловилося понад 80 % учасників референдуму. На цьому справа й закінчилася.

Найбільш «екзотичним» став рух за «Новоросію». Ідея виникла серед російської інтелігенції Одеси, але вона не знайшла підтримки в населення Півдня України.

Однак найнебезпечніші для територіальної цілісності України події розгорнулися в Криму в 1990—1994 рр. У 1990 р. на півострові було створено Республіканський рух Криму, який став залякувати жителів «насильницькою українізацією» і виступав за відновлення автономії, що існувала в 1921—1944 рр. У січні 1991 р. в області було проведено референдум, на якому 93,3 % учасників висловилося за створення республіки у складі СРСР та участь у підписанні союзного договору. У відповідь Верховна Рада УРСР 12 лютого 1991 р. ухвалила закон про відновлення Кримської АРСР у складі УРСР. Слово «відновлення» було свідомою помилкою, оскільки Кримської автономії у складі України ніколи не існувало. Але це рішення заклало міцну підвалину під «кримську проблему», яка ускладнювалася низкою чинників. Крим був тісно пов'язаний з економікою колишнього союзу. Тут розміщувалися важливі військові об'єкти, перебували дуже міцні позиції комуністичної партії. Російськомовне й російське населення складало на той час 67 %. На півострові 30 % населення становили пенсіонери. Від кінця 1980-х рр. у Крим почали масово прибувати кримські татари, що загострило

етнічні й соціальні проблеми. У період безладу початку 1990-х рр. над півостровом установили контроль кілька кримінальних угруповань. До цього всього додалося втручання Росії й суперечка за розподіл Чорноморського флоту.

На початку 1992 р. у Криму розгорнулася боротьба за владу між колишньою партійною номенклатурою на чолі з М. Багровим (був головою ВР Криму) і блоком російських націоналістів, місцевої інтелігенції, військових пенсіонерів, бізнесменів, що були тісно пов'язані з Росією. Обидві конкуруючі групи вкрай загострили відносини з Києвом та лякали кримчан «українським націоналізмом» і татарською загрозою. У свою чергу, татари створили кримськотатарський національний рух на чолі з Р. Чубаровим та представницький орган — Меджліс кримськотатарського народу, який очолив М. Джемілев.

Навесні 1992 р. між ВР Криму та ВРУ спалахнула «війна законів», кульмінацією якої стало ухвалення ВР Криму Конституції, у якій йшлося про право Республіки Крим на самостійну зовнішню політику, власні правоохоронні органи та володіння всіма ресурсами на її території. При цьому республіка нібито залишалась у складі України, але відносини з нею мали регулювати спеціальні угоди. Остаточно нову Конституцію мав схвалити референдум. У відповідь ВРУ заявила про антиконституційність дій. У результаті переговорів удалося накладти мораторій на референдум і внести деякі корективи до Конституції Криму. Це не завадило ВР Криму затвердити прапор автономії, дизайн якого нагадував російський. У вересні 1993 р. було запроваджено посаду президента Криму. Ним став лідер блоку «Росія» Ю. Мешков. У квітні 1994 р. були проведені вибори й до парламенту Криму, де також перемогу здобули прихильники «Росії». Під час виборів під виглядом опитування був проведений референдум і відновлено перший варіант Конституції. Ю. Мешков підпорядкував собі силові відомства Криму, створив президентську гвардію, намагався запровадити російський рубль як кримську валюту, призначив прем'єр-міністром росіянина Є. Сабурова, запровадив московський час.

У відповідь Київ відправив на півострів підрозділи Національної гвардії, і були створені паралельні, підпорядковані Києву, силові відомства. ВРУ зажадала упровадження законодавства півострова з українським. Ситуація вкрай загострювалася. Саме в цей момент події в Криму стали схилятися на користь Києва. Президент Ю. Мешков стрімко втрачав популярність через невиконання своїх обіцянок. Спалахнув конфлікт між ним і парламентом, який він намагався розпустити. Відбувся розкол у блоці «Росія». Також росій-

ське керівництво чітко заявило, що не має територіальних претензій до України. Крім того, Ю. Мешков повністю ігнорував інтереси кримськотатарського й українського населення півострова. За цих обставин поміркована частина кримських політиків пішла на переговори з Києвом і під час виборів Президента України підтримала Л. Кучму. У вересні ВР Криму скасувала посаду президента, а виконавча влада в Криму була передана голові уряду А. Франчуку. Уже на початку 1995 р. ВРУ схвалила закон «Про Автономну Республіку Крим», а Ю. Мешков утік до Москви.

Улітку 1995 р. Києву вдалося ще більше підпорядкувати автономію, скориставшись кривавим конфліктом між кримськими татарами та кримінальними угрупованнями півострова. Завдяки рішучому втручання центральних силових відомств ситуацію вдалося стабілізувати.

Із прийняттям Конституції України в 1996 р. було остаточно закріплено територіальний характер автономії та приборкати сепаратистський рух. Проте надалі неодноразово спалахували конфлікти щодо Криму між Україною й Росією, між владою Криму та кримськими татарами.

9. Державна символіка.

Розповідь учителя.

Після проголошення в 1991 р. незалежності, фактичного та юридичного оформлення української державності постала нагальна потреба у власних державних атрибутах і символіці. Заходи на державному рівні — візити, прийоми, підписання міждержавних угод — треба було проводити, маючи власні прапор, гімн, герб, печатку тощо. Певний час із їхньою відсутністю доводилося миритися. До прийняття нових державних символів в органах влади, установах та організаціях діяла символіка Української РСР.

Утвердження нової символіки відбувалося за умов гострої політичної боротьби. Розвиток подій у країні, стрімке розширення її міжнародних відносин зумовили запровадження нових символів ще до відповідних рішень Верховної Ради України. Уже 4 вересня 1991 р. над її будинком замайорів національний синьо-жовтий прапор.

28 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила Державний прапор. Державний прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього й жовтого кольорів.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада України визнала тризуб малим Державним гербом України.

У XIX ст. українці, які не мали власного гімну, співали «Многая літа», пісні й вірші «Дай, Боже, в добрий час», «Мир вам, браття, всім приносим», «Заповіт» Т. Шевченка, молитву «Боже, Великий Єдиний» та інші твори. У 1863 р. у львівському часописі «Мета» було надруковано вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна». Того самого року композитор М. Вербицький написав до нього музику. Пісня швидко поширилася на українських землях і за кордоном, а в 1917 р. була офіційно визнана гімном Української держави.

15 січня 1992 р. Верховна Рада затвердила Державним гімном України музику на вірш «Ще не вмерла Україна», а 6 березня 2003 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про Державний Гімн України». Згідно зі статтею 1 цього закону, Державним гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського з незначними змінами.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Що таке державотворчий процес?
- 2) Яку дату можна вважати відправною в цьому процесі?
- 3) Хто став першим Президентом України? Які головні повноваження мав Президент України в 1991—1996 рр.?
- 4) Коли працювала перша Верховна Рада незалежної України?
- 5) Яка дата вважається початком створення Збройних Сил України?
- 6) Із якими державами межує Україна?
- 7) Коли було запроваджено громадянство України?
- 8) Який судовий орган не вдалося сформувавши в перші роки незалежності, незважаючи на прийняття рішення про його створення?
- 9) Сепаратистський рух у якому регіоні України був найбільш небезпечним у період її становлення?
- 10) Які атрибути державності були запроваджені Верховною Радою після проголошення незалежності України?

Творчі завдання.

- 1) Які здобутки державотворчого процесу на першому етапі ви можете назвати? Які, на вашу думку, були зроблені прорахунки?
- 2) У чому полягала проблема вибору форми державного устрою, що постала перед Україною з проголошенням незалежності? Яка форма державного устрою, на вашу думку, є оптимальною для України?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Нова суспільна ситуація, що виникла в Україні в результаті розпаду СРСР і проголошення незалежності України, поставила перед українським народом нові завдання, насамперед, — будівництво власної суверенної держави. Перші кроки на цьому шляху засвідчили серйозність намірів українського народу відродити власну державу. Проте цей шлях виявився нелегким.

У 1990—1993 рр. в Україні було закладено лише основу для формування й діяльності державно-правових інститутів, реалізації прав і свобод громадян, забезпечення оборони й безпеки держави, існування окремих інститутів громадянського суспільства.

Водночас Верховна Рада виявилася неспроможною завершити процес прийняття нової Конституції України, що не давало можливості провести комплексну реформу державної влади. Створені та реформовані структури не встигали розв'язувати нові проблеми, відставали від життєвих потреб суспільства.

Ситуація ускладнювалася тим, що на цьому етапі державного будівництва давалася взнаки відсутність науковообґрунтованої програми державотворення, реформування економіки, переведення її на ринкові відносини.

Об'єктивні та суб'єктивні причини зумовили різке зниження виробництва, падіння життєвого рівня народу, викликали соціальний протест. Наростало невдоволення народу рівнем життя.

Вихід убачали, в основному, в оновленні вищих органів державної влади, але це, звичайно, не спрацьовувало, і тому державотворчий процес у перші роки незалежної України не давав бажаного результату. Однак незаперечним є те, що він поступово все ж таки набирав демократичних рис, створював підґрунтя для здійснення майбутніх реформ.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати реферати за темами «Л. Кравчук — Президент України», «Проблеми розбудови Української держави», «Конституційні традиції українського народу».

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. — К., 1993. 2. *Гетьман В. П.* Як приймалася Конституція України. — К., 1996. 3. Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. 4. *Мироненко О. М.* Історія Конституції України. — К., 1997. 5. Історія держави і права України: Хрестоматія. — К., 1996.

Тема. **Україна в 1994—1999 рр.**

Мета: схарактеризувати політичний розвиток України в 1994—1999 рр. Визначати, які зміни відбулися в політичному житті з прийняттям Конституції. Зазначати особливості й наслідки дострокових виборів 1994 р.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, дидактичний матеріал.

Основні поняття і терміни: дострокові вибори, Конституція України, змішана виборча система.

Основні дати: 27 березня 1994 р. — позачергові вибори до Верховної Ради України; червень — липень 1994 р. — позачергові вибори Президента України (перемога Л. Кучми); 8 червня 1995 р. — Конституційний договір між Президентом і Верховною Радою України; 28 червня 1996 р. — прийняття Конституції України; 29 березня 1998 р. — вибори до ВРУ.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

 Запитання та завдання.

- 1) Як відбувався процес утворення українських владних структур? У чому полягали його особливості?
- 2) Які зміни на початку розбудови незалежної України відбулися в судовій владі та правоохоронних органах?
- 3) Чим був зумовлений спалах сепаратистських рухів в Україні на початку 1990-х рр.?
- 4) Складіть розгорнутий план на тему «Державотворчий процес в Україні в першій половині 1990-х рр.».
- 5) Сформулюйте основні здобутки та прорахунки державотворчого процесу першої половини 1990-х рр.
- 6) Зі створення якої політичної партії почалося формування багатопартійної системи в Україні?
- 7) Коли було скасовано статтю 6 Конституції СРСР про монополію КПРС на владу?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Перегрупування партійно-політичних сил в умовах незалежної держави.

 Розповідь учителя.

На час проголошення незалежності України існувало понад 20 політичних партій. Після серпневих подій 1991 р. та заборони КПУ

в політичному житті України стали переважати партії та рухи національно-демократичного спрямування.

На численних зборах вони продовжували засуджувати тоталітаризм і виступали за розбудову національної держави, їх заяви відзначалися певною ейфорією щодо швидкого оновлення всіх сфер життя. Національно-демократичні сили володіли на той час політичною ініціативою, однак не спромоглися трансформувати її у стійку більшість у ВРУ.

Праве крило політичних сил представляли партії національного й націоналістичного напрямів.

До цих партій належали Народний Рух України (НРУ), Демократична партія України (ДПУ), Українська Республіканська партія (УРП), Конгрес Українських Націоналістів (КУН), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Українська національна асамблея (УНА).

Проголошення незалежності дало можливість перенести в Україну діяльність Організації українських націоналістів (ОУН), яка раніше функціонувала за кордоном.

У 1995 р. загальна кількість членів партій правої орієнтації становила близько 150 тис. осіб. На виборах до Верховної Ради 1994 р. представники правих партій отримали 47 депутатських мандатів.

Найвпливовішим серед партій правої орієнтації був Народний Рух України. НРУ пройшов шлях від громадського об'єднання до політичної партії, яка сформувалася в 1992 р. Рух оголосив себе опозицією (але в конституційній, парламентській формі) президентській владі.

Стрімке погіршення соціально-економічного становища стало підґрунтям для відновлення лівого руху. Активізація його пов'язана зі створенням Соціалістичної партії України (СПУ) на чолі з О. Морозом. До партії вступила більшість членів КПУ, діяльність якої в цей час була заборонена.

Ще через півроку оголосила про своє існування Селянська партія України (СелПУ). Вона виступила за відродження селянства як основи зміцнення нової держави.

У жовтні 1993 р. після тривалих дебатів у парламенті та на шпальтах газет відродилася Комуністична партія України (КПУ). У березні 1995 р. делегати другого з'їзду проголосили КПУ правонаступницею партії, що існувала у складі КПРС і була заборонена в серпні 1991 р.

До лівих належить і Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), зареєстрована у квітні 1996 р. Партія виникла в ре-

зультаті суперечностей у керівництві Соціалістичної партії. Група соціалістів на чолі з Н. Вітренко вийшла з цієї партії та проголосила про створення нової.

Виявилось, що лівий рух ще не втратив свого політичного впливу. На виборах до Верховної Ради України 1994 р. партії ліво-го спрямування здобули 123 мандати (із 397 обраних депутатів).

Програмні положення й вимоги лівих партій були близькими або дуже схожими. Вони сповідують пріоритет державних форм господарювання, обережно ставляться до приватної власності, засуджують соціальне розшарування суспільства, виступають за ліквідацію безробіття, за розвиток системи Рад і надання їм виконавчих функцій влади. У зовнішньополітичних справах виступають за зміцнення зв'язків із країнами СНД і в першу чергу — з Росією.

Ліві сили заявили, що мають намір мирним шляхом прийти до влади.

Протягом 1991—1993 рр. майже 28 політичних партій заявили про свою центристську позицію. Представники центристських партій більшою мірою, ніж інші, були пов'язані з президентськими владними структурами, з урядом України. Партії центристського спрямування в 1992 р. заснували громадсько-політичне об'єднання «Нова Україна».

Партії, що проголосили себе центристськими, на тому етапі виявилися нечисленними й мали незначний вплив у суспільстві. У 1994 р. тільки шість партій центристською спрямування провели своїх представників до Верховної Ради.

Серед політичних сил центристського напрямку лідерство належало Ліберальній партії України (ЛПУ), створеній у вересні 1991 р. До її складу входили переважно представники східних регіонів країни. Ліберальна фракція «Соціально-ринковий вибір» у Верховній Раді у 1994 р. налічувала 27 народних депутатів.

Помітну роль у центристському русі відіграла Партія праці України (ППУ). Деякі політологи вважали її представницею директорату потужних промислових об'єднань країни.

До центристського напрямку прилягало соціал-демократичне крило, представлене Соціал-демократичною партією України (СДПУ) і Соціал-демократичною партією України (об'єднаною).

У програмних документах політичних партій, які вважали себе центристськими, суттєвих розбіжностей не існувало. Ці партії зосередили свою увагу на проблемах свободи, справедливості, солідарності, розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки, використанні досягнень науки й техніки, залученні України до процесів європейської інтеграції.

Партійно-політичні сили на етапі проголошення незалежності України виступили за розбудову незалежної держави, однак розходилися в пріоритетах своєї політики.

Президентський курс підтримували партії центристського спрямування. Ліві та праві сили, по суті, перебували в опозиції до президентської влади.

НАЙБІЛЬШІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

Назва	Голова	Політичне спрямування
Комуністична партія України	П. Симоненко	Ліва
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	В. Медведчук	Центристська
Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	В. Драченко	Центристська
Народно-демократична партія	В. Пустовойтенко	Центристська
Трудова партія України	М. Сирота	Центристська
Український Народний Рух	Ю. Костенко	Права
Соціалістична партія України	О. Мороз	Ліва
Партія зелених України	В. Кононов	Центристська
Народний Рух України	Г. Удовенко	Права
Реформи та порядок	В. Пинзеник	Центристська
Конгрес українських націоналістів	Я. Стецько	Права
Селянська партія України	С. Довгань	Ліва
Прогресивна соціалістична партія України	Н. Вітренко	Ліва

Запитання для закріплення.

- 1) Як змінилася політична ситуація в Україні на початку 1990-х рр.?
- 2) Розкажіть про політичні цілі лівих, правих та центристських партій України.
- 3) Схарактеризуйте процес перегрупування партійно-політичних сил після проголошення незалежності України. Які політичні течії з'явилися на політичній арені країни?

2. Дострокові вибори до Верховної Ради України та Президента України 1994 р. Л. Кучма.

Самостійна робота за підручником.

Опрацювати відповідний матеріал підручника та визначити:

- 1) Чим було зумовлено проведення дострокових виборів?
- 2) Якими були їх результати?

Розповідь учителя.

Перехід до ринкових відносин викликав загострення соціально-економічної ситуації в країні, що у свою чергу потягло за собою загострення політичної ситуації. Населення висловлювало невдоволення діяльністю Верховної Ради та Президента України. Зрештою було прийнято рішення провести дострокові вибори Президента й Верховної Ради України.

27 березня 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Було обрано 338 народних депутатів, половина з яких — члени політичних партій. Найбільше місць отримала КПУ — 96 (до них слід додати ще п'ятеро членів Компартії Криму), СПУ — 14, СелПУ — 18, Рух — 20. Інші партії змогли провести у Верховну Раду від одного до дев'яти своїх представників. Отже, вибори засвідчили домінування лівих сил у Верховній Раді. 18 травня 1994 р. Головою Верховної Ради було обрано О. Мороза. Новий парламент Прем'єр-міністром затвердив В. Масола.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що відбулись у червні—липні 1994 р. У другому турі виборів перемогу здобув Л. Кучма. Його кандидатуру підтримали східні й південні регіони України та Крим. 9 липня новообраний Президент України склав присягу.

Вибори 1994 р. стали свідченням того, що Україна стоїть на демократичному шляху розвитку. Вона стала першою серед країн СНД, де зміна влади відбулася мирним демократичним шляхом.

Біографічна довідка.

Леонід Кучма народився 9 серпня 1938 р. на Чернігівщині. Вищу освіту здобув у Дніпропетровському університеті, після закінчення якого працював у конструкторському бюро «Південне», де пройшов шлях від звичайного інженера до першого заступника генерального директора. Тривалий час був технічним керівником космодрому «Байконур». Обирався секретарем парткому заводу. У 1986—1991 рр. — генеральний директор ВО «Південмаш». Кандидат технічних наук, професор. У 1990 р. обраний депутатом до ВР УРСР. Жовтень 1992 — вересень 1993 р. — Прем'єр-міністр України. Очолював Українську спілку промисловців і підприємців. У 1994—2004 рр. — Президент України.

3. Конституційний процес.

Розповідь учителя.

Конституційний процес в Україні як процес підготовки нової Конституції України розпочався з прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). У ній передбачалася розробка нової Конституції. Було утворено комісію з вироблення

нового Основного Закону (Конституційна комісія) і відповідну Робочу групу. Вона підготувала концепцію Конституції, яка була схвалена Верховною Радою.

Робота з поняттями і термінами.

Конституція — політичний, нормативно-правовий акт держави, який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян. Конституція — могутній засіб політичного управління суспільством, юридична база всього законодавства держави, основа наукових розробок у сфері права, найважливіше джерело права.

Конституції України як Основному Закону держави властиві особливості правового статусу: вона має найвищу юридичну силу, є основою для прийняття інших нормативних актів держави. Їй притаманна підвищена стабільність.

Після проголошення незалежності певний час мала чинність Конституція УРСР 1978 р. у тій частині, яка не суперечила законам України, прийнятим після 24 серпня 1991 р. 17 вересня 1991 р. після внесення змін і доповнень Верховна Рада перейменувала її в Конституцію України. Це було зумовлено обставинами перехідного періоду. Проголошення незалежності та референдум 1 грудня 1991 р. дещо активізували конституційний процес. У 1992 р. було підготовлено офіційний проект, який у липні того самого року було винесено на всенародне обговорення. Доопрацьований проект Конституції у травні 1992 р. було подано до Верховної Ради, а вдруге — у жовтні 1993 р. Із різних причин, як об'єктивних, так і суб'єктивних, усі ці проекти не стали Основним Законом України. Так завершився перший етап сучасного конституційного процесу в Україні.

Позачергові вибори народних депутатів і Президента України (1994 р.) дещо сповільнили конституційний процес. 10 листопада 1994 р. Конституційну комісію було переформовано, очолили її Л. Кучма та О. Мороз.

Життя вимагало невідкладного розв'язання багатьох складних проблем державотворення. У результаті виникла ідея «Малої Конституції України», яка знайшла своє втілення в проекті закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», але Верховна Рада України відхилила його. У зв'язку з цим виникла певна колізія між Президентом України, виконавчою й законодавчою владами.

Із метою розв'язання конфлікту 8 червня 1995 р. було прийнято Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади, організації та функціонування державної влади й місцевого самоврядування в Україні на

період до прийняття нової Конституції України». Проте це лише пригальмувало протистояння між гілками влади і відклало вирішальну битву на рік.

11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила проект Конституції й передала його на розгляд Верховної Ради. 24 квітня проект було взято за основу. 5 травня 1996 р. створено Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції, до якої увійшли представники всіх депутатських фракцій і груп. У червні комісія завершила свою роботу.

Розпочалася копітка робота з обговорення доопрацьованого проекту Конституції, якій значною мірою заважали політичні суперечки. До 26 червня 1996 р. Верховна Рада України не прийняла жодного розділу Конституції. Вважаючи неприпустимим затягування конституційного процесу, Президент України підписав Указ, яким призначав на вересень 1996 р. Всеукраїнський референдум із питань затвердження нової Конституції. 27 червня Верховна Рада відновила роботу, змінивши технологію розгляду Конституції. Було створено робочі групи з найгостріших питань — власності, символіки, організації влади тощо. Надвечір було відновлено пленарне засідання, яке тривало всю ніч. 28 червня 1996 р. нову Конституцію України було прийнято.

Україна одержала Основний Закон, без якого державність є невизначеною. Конституція юридично закріпила політичний та економічний суверенітет Української держави, її територіальну цілісність, основні права і свободи українських громадян. Але як продукт компромісу між різними політичними силами й гілками влади, вона не стала основою стабільності політичного життя. Упродовж наступних років відбуваються неодноразові спроби внести зміни й доповнення до неї.

ФОРМА ДЕРЖАВИ ЗГІДНО З ОСНОВНИМИ ЗАКОНАМИ (КОНСТИТУЦІЯМИ)

Питання для порівняння	Конституція 1978 р. зі змінами й доповненнями 1990—1993 рр.	Конституційний договір 1995 р.	Конституція України 1996 р.	Зміни й доповнення до Конституції України від 8 грудня 2004 р. (набрали чинність від 1 січня 2006 р.)	Визнання Конституційним судом України (30 вересня 2010 р.) неконституційною процедуру внесення змін 2004 р. Відновлення Конституції в редакції 1996 р.
Політичний режим	Демократичний	Демократичний	Демократичний	Демократичний	Демократичний

Закінчення таблиці

Питання для порівняння	Конституція 1978 р. зі змінами й доповненнями 1990—1993 рр.	Конституційний договір 1995 р.	Конституція України 1996 р.	Зміни й доповнення до Конституції України від 8 грудня 2004 р. (набрали чинність від 1 січня 2006 р.)	Визнання Конституційним судом України (30 вересня 2010 р.) неконституційною процедуру внесення змін 2004 р. Відновлення Конституції в редакції 1996 р.
Форма правління	Президентсько-парламентська республіка	Президентсько-парламентська республіка	Президентсько-парламентська республіка	Парламентсько-президентська республіка	Президентсько-парламентська республіка
Законодавча влада	Верховна Рада України	Верховна Рада України	Верховна Рада України	Верховна Рада України	Верховна Рада України
Виконавча влада	Президент України, Кабінет Міністрів України	Президент України, Кабінет Міністрів України	Кабінет Міністрів України на чолі з Прем'єр-міністром України	Кабінет Міністрів України на чолі з Прем'єр-міністром України	Кабінет Міністрів України на чолі з Прем'єр-міністром України
Судова влада	Верховний суд України	Верховний суд України	Конституційний суд України Верховний суд	Конституційний суд України Верховний суд	Конституційний суд України, Верховний суд
Форма державного устрою	Унітарна держава й територіальна автономія Республіка Крим	Унітарна держава й територіальна автономія Республіка Крим	Унітарна держава й територіальна автономія Республіка Крим	Унітарна держава й територіальна автономія Республіка Крим	Унітарна держава й територіальна автономія Республіка Крим

 Завдання.

Визначте етапи конституційного процесу та дайте їх характеристику.

4. Вибори до Верховної Ради України 1998 р.

 Розповідь учителя.

Особливістю виборів до ВРУ 1998 р. стало те, що одна половина депутатів обиралася за пропорційною системою, інша — за мажоритарною. Запровадження змішаної системи виборів передбачало зміцнення партійної системи й більш чітку структурування парламенту.

До виборів 29 березня 1998 р. Центрвиборчкомом зареєстровано 30 списків кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій і в середньому по 20—25 кандидатів у депутати в одномандатних виборчих округах.

У голосуванні взяли участь понад 26,5 млн виборців із 37,5 млн (майже 70,8 %, що трохи менше, ніж на виборах 1994 р.).

За підсумками голосування, у загальнодержавному багатомандатному окрузі 4% -й бар'єр подолали Комуністична партія України (24,65 % — 84 депутатські мандати), Народний Рух України (9,4 % — 32), виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» (майже 8,6 % — 29), Партія зелених України (5,4 % — 19), Народно-демократична партія (5 % — 17), Всеукраїнське об'єднання «Громада» (майже 4,7 % — 16), Прогресивна соціалістична партія України (4 % — 14), Соціал-демократична партія України (об'єднана) (4 % — 14) — загалом вісім партій (блоків).

Половину народних депутатів обрано в одномандатних округах. Перевагу мали безпартійні, комуністи, народні демократи та рухівці.

Ліві сили користувалися популярністю в Донецькій, Луганській, багатьох інших областях та в Криму; праві та правочентристські — у західних регіонах України.

12 травня 1998 р. Верховна Рада III скликання розпочала свою роботу. Після тривалих дебатів Головою Верховної Ради було обрано представника блоку Соціалістичної й Селянської партії О. Ткаченка. Як і попередня ВР, новообрана фактично стала в опозицію до діючого Президента, що не сприяло стабілізації політичного життя в країні на фоні світової фінансової кризи, яка вразила й Україну.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Коли відбулися дострокові вибори до Верховної Ради та Президента України?
- 2) Хто став другим Президентом України?
- 3) Назвіть відомі вам партії, що утворилися після проголошення незалежності України. Які лідери найбільших політичних партій України вам відомі?
- 4) Коли було прийнято Конституцію України?
- 5) За якою виборчою системою відбувалися вибори до ВРУ в 1998 р.?
- 6) Хто став Головою ВРУ III скликання?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Дострокові вибори 1994 р. засвідчили перегрупування політичних сил у країні. Новим Президентом було обрано Л. Кучму.

У 1994—1999 рр. продовжилися державотворчі процеси, головним змістом яких стало прийняття Конституції України. Також відбулося зміцнення партійної системи із запровадженням змішаної системи виборів до ВРУ.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати повідомлення за темою «Здобутки й прорахунки державотворчих процесів, що відбувалися в 1994—1999 рр.».

УРОК № 43

Тема: **Політичні процеси в Україні в 1999—2010 рр.**

Мета: схарактеризувати політичний розвиток України в 1999—2010 рр. Визначити зміст подій, пов'язаних із президентськими виборами 2004 р.; вказати на їх наслідки. Сприяти розвитку історичної свідомості учнів, критичному осмисленню історичних подій. Виховувати їх у дусі патріотизму, толерантності, сприяти утвердженню ідеалів демократії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, дидактичний матеріал.

Основні поняття і терміни: парламентська більшість, політична криза, «Помаранчева революція».

Основні дати: жовтень—листопад 1999 р. — вибори Президента України (перемога Л. Кучми); 16 квітня 2000 р. — Всеукраїнський референдум за народною ініціативою; зима—весна 2001 р. — політична криза; 31 березня 2002 р. — вибори депутатів до ВРУ та місцевих рад; 31 жовтня — грудень 2004 р. — Вибори Президента України. «Помаранчева революція». Обрання В. Ющенка Президентом України; 2010 р. — обрання В. Януковича Президентом України.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Запитання.

- 1) Коли відбулися перші позачергові вибори Президента та Верховної Ради України?
- 2) У якому році було прийнято Конституцію України?
- 3) Які партії були найвпливовішими в політичному житті України в 1990-ті рр.?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Президентські вибори 1999 р. Формування більшості у Верховній Раді України.

Розповідь учителя.

Вибори Президента України відповідно до Конституції України було призначено на 31 жовтня 1999 р. У цей день у голосуванні взяли участь 70 % виборців. До бюлетеня Центрвиборчкому було внесено 13 прізвищ кандидатів у Президенти.

Починаючи з літа 1999 р. навколо виборів точилася гостра боротьба. Кожний із кандидатів у Президенти України висловлював упевненість у перемозі й демонстрував готовність узяти на себе відповідальність за долю країни. Чотири кандидати — Є. Марчук, О. Мороз, В. Олійник та О. Ткаченко, — зустрівшись у Каневі, закликали всіх кандидатів до справедливої, чесноної боротьби. Вони мали намір висунути напередодні виборів єдиного кандидата, який би мав більше шансів на успіх. Однак «канівська четвірка» не змогла здійснити задумане, а до неї більше ніхто не приєднався. Напередодні виборів Голова Верховної Ради України О. Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь лідера Компартії України П. Симоненка.

Після підрахунку голосів за результатами голосування 31 жовтня з'ясувалося, що жодний із кандидатів у Президенти не набрав потрібної для перемоги кількості голосів. Перше місце впевнено посів чинний тоді Президент Л. Кучма, друге — П. Симоненко, третє — О. Мороз, четверте — Н. Вітренко. Шість кандидатів набрали менше ніж 1 % голосів. ЦВК призначила дату проведення другого туру голосування — 14 листопада.

Для безперешкодного волевиявлення виборців були забезпечені всі умови. Інтерес до другого туру президентських виборів не зменшився, а, навпаки, зріс. Президентом України вдруге було обрано Л. Кучму. За нього проголосувало 56 % виборців, а за П. Симоненка — близько 38 %.

Із великим відривом чинний Президент переміг у західних областях — на Закарпатті, Івано-Франківщині, Львівщині, Тернопільщині, Волині, Рівненщині та Буковині. Тут за нього віддали свої голоси від 73 до 92 % виборців. Із помітною перевагою він переміг П. Симоненка і в Дніпропетровській, Київській, Хмельницькій, Одеській та Донецькій областях, містах Києві та Севастополі.

Найбільший відсоток голосів лідер лівих сил набрав на Вінниччині, Полтавщині, Чернігівщині, Луганщині, Херсонщині, Кіровоградщині, Черкащині, у Криму.

Уперше вибори не поділили Україну навпіл, адже Л. Кучма переміг не лише в центральних, а й у західних та східних областях України. Демократизм виборів визнали й іноземні спостерігачі, представники міжнародних організацій. Президентські вибори в Україні переконливо довели перемогу курсу реформ.

З обранням нового Президента відбулася зміна уряду. У грудні 1999 р. Прем'єр-міністром України було призначено В. Ющенко, тодішнього голову Національного банку України. Він користувався авторитетом реформатора. На посаді Прем'єр-міністра він пробув до квітня 2001 р. За період його прем'єрства в економічному житті країни відбулися важливі зрушення. Після десяти років спаду починаючи з 2000 р. намітилося економічне зростання. Уряд В. Ющенко за період своєї діяльності зазнавав значного тиску від різних політичних сил і фінансово-промислових груп. Показовою в цьому плані була доля міністра паливно-енергетичного комплексу Ю. Тимошенко, якій удалося дещо стабілізувати становище в галузі й розв'язати значну частину проблем, що накопичилися. Проте її діяльність викликала постійну критику. Зрештою Ю. Тимошенко було усунуто з посади та порушено судову справу проти неї.

Важливим починанням уряду стали реформи системи освіти.

Визначною подією, що позитивно вплинула на прискорення державотворчих процесів і проведення реформ, стало формування у складі ВРУ парламентської більшості. У січні 2000 р. депутати 11 парламентських груп і фракцій, а також деякі позафракційні депутати (237 осіб) сформували її. Більшість надала підтримку уряду В. Ющенко, що було вперше за роки незалежності. Формування більшості привело й до змін у керівництві Верховної Ради України: Головою Верховної Ради України став І. Плющ. Представники більшості очолили 19 із 24 Комітетів Верховної Ради. Парламентська більшість зосередила основну увагу на підвищенні ефективності законодавчої роботи. Було прийнято низку законів, зокрема Кримінальний, Земельний кодекси. Останній закріпив право приватної власності на землю. Було внесено зміни в процес приватизації тощо.

2. Всеукраїнський референдум (квітень 2000 р.).

Самостійна робота за підручником.

Опрацювати відповідний матеріал підручника та визначити мету й результати референдуму 2000 р.

Додаткова інформація.

16 квітня 2000 р. відбувся Всеукраїнський референдум за народною ініціативою. Понад 80 % виборців, що взяли участь у голосуванні, висло-

вилосся за двоопалатний парламент; за скорочення кількості депутатів із 450 до 300; за ліквідацію права депутатської недоторканності; за надання Президентові права достроково припиняти повноваження Верховної Ради України, у разі, якщо остання протягом одного місяця не сформує постійно діючу парламентську більшість або в разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого їй поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів проекту Державного бюджету України.

Виконання рішень референдуму поставило на порядок денний питання про внесення суттєвих змін до Конституції й виборчого закону. Проте процес імпліmentaції з різних причин гальмується.

3. Політична криза (зима—весна 2001 р.).

Розповідь учителя.

Узимку—навесні 2001 р. Україна опинилася в стані політичної кризи, яка була пов'язана з убивством опозиційного журналіста Г. Гонгадзе. У процесі слідства стали проявлятися негативні явища у верхніх ешелонах влади. До цього додалися записи майора СБУ Мельниченка, зроблені ним у кабінеті Президента, які «свідчили» про причетність вищих осіб до цього та інших резонансних злочинів. Опозиція вирішила скористатися представленою нагодою, аби змінити владу в країні. Були організовані масові демонстрації та акції протесту, які завершилися навіть сутичками з міліцією (9 березня 2001 р.). Проте домогтися свого опозиція не змогла. Її сподівання здобути підтримку від чинного тоді Прем'єр-міністра В. Ющенка не виправдалися (26 квітня 2001 р. ВРУ висловила недовіру уряду В. Ющенка, а 28 квітня його було звільнено з посади. Новим Прем'єр-міністром став В. Пустовойтенко). Наприкінці весни наступ опозиції пішов на спад, владі вдалось подолати кризу. Але її авторитет був суттєво підірваний, як усередині країни, так і за кордоном. Політична криза значно вплинула на вибори 2002 р.

Запитання.

Які причини та наслідки політичної кризи зими—весни 2001 р.?

4. Вибори до Верховної Ради України 2002 р. та їх наслідки.

Розповідь учителя.

Важливою подією політичного життя країни 2000—2001 рр. стало перегрупування політичних сил у країні, особливо напередодні парламентських виборів 2002 р. Упродовж осені—зими 2001 р. відбувається формування передвиборчих блоків. Згідно з новим законом про вибори в Україні існує змішана система виборів, за якою 50 % депутатів обирається за партійними списками, а 50 % — у мажоритарних виборчих округах.

За підсумками голосування, у загальнодержавному багатомандатному окрузі з 30 виборчих блоків 4% -й бар'єр подолали: блок «Наша Україна» на чолі з В. Ющенком — 23,55 %, Комуністична партія України (КПУ) — 20,01 %, блок «За єдину Україну!» (В. Литвин) — 11,79 %, блок Ю. Тимошенко — 7,25 %, Соціалістична партія України (СПУ) — 6,87 %, Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)) — 6,27 %.

На початку роботи Верховної Ради України нового скликання партії та блоки, що перемогли на виборах, утворили свої фракції. До фракції «Єдина Україна» увійшло 177 депутатів (зазначена кількість депутатів відповідає моменту їх утворення; надалі відбувалися зміни), до фракції «Наша Україна» — 118 депутатів, до фракції КПУ — 64, до СДПУ(о) — 31, до БЮТ — 23, до СПУ — 22, 12 депутатів побажали залишитися позафракційними. На початку роботи Верховної Ради України розгорнулася боротьба за формування більшості та керівні посади в парламенті. 28 травня 2002 р. було обрано керівництво Верховної Ради: головою став В. Литвин («Єдина Україна»), першим заступником — І. Васильєв («Єдина Україна»), заступником — О. Зінченко (СДПУ(о)). Головами ключових комітетів Верховної Ради України обрали представників «Нашої України». Фракція «Єдина Україна» виявилася нежиттєздатною й уже в червні 2002 р. розпалася на шість фракцій: фракція «Партії регіонів» — 52 депутати, фракція партії «Трудова Україна» — 31, фракція «Партії промисловців і підприємців» — 20, фракція «Народовладдя» — 17, фракція «Аграрії України» («Аграрна партія України») — 17, фракція «Демократична ініціатива» — 15. Незважаючи на могутнє представництво опозиційних сил у парламенті, пропрезидентські сили зуміли сформуванати більшість, яка у свою чергу утворила перший у Новітній історії України коаліційний уряд, який очолив В. Янукович (грудень 2002 р.).

Завдання.

Складіть порівняльну таблицю «Президентство Л. Кравчука і Л. Кучми».

ЗРАЗОК

ПРЕЗИДЕНТСТВО Л. КРАВЧУКА І Л. КУЧМИ

Критерії для порівняння	Л. Кравчук (1991—1994 рр.)	Л. Кучма (1994—2004 рр.)
Здобутки	Утвердження незалежності України. Мирний вихід зі складу СРСР. Налагодження відносин із країнами світу. Відмова від ядерного статусу держави.	Здійснення приватизації. Формування приватного сектору економіки. Запровадження та зміцнення власної фінансово-грошової системи.

Закінчення таблиці

Критерії для порівняння	Л. Кравчук (1991—1994 рр.)	Л. Кучма (1994—2004 рр.)
	Консолідація суспільства. Започаткування економічних перетворень. Створення державних структур влади	Подолання економічної кризи 1990-х рр. Прийняття Конституції 1996 р. Урегулювання проблеми кордонів України. Початок реформування системи освіти
Прорахунки	Неспроможність приборкати економічну кризу. Гіперінфляція. Стрімке падіння життєвого рівня населення. Діяльність трестів, фінансових пірамід. Політична криза 1994 р.	Значне поширення корупції. Формування та зміцнення тіньової економіки. Створення фінансово-промислових кланів. Накопичення зовнішньої заборгованості. Зловживання під час приватизації. Несформованість державних інтересів. Невизначеність у відносинах між Заходом і Сходом. Провал інтеграційних починань у євроатлантичні структури. Нерівноправні відносини з Росією. Низький рівень життя переважної частини населення. Нерозв'язаність соціальних проблем

2002—2004 рр. в Україні пройшли в гострій політичній боротьбі. Л. Кучма намагався реалізувати політичну реформу, що передбачала перерозподіл владних повноважень у трикутнику Президент—Прем'єр-міністр—Верховна Рада України. Навколо Президента формуються потужні політичні сили, які намагаються утримати економічні й політичні позиції. У свою чергу опозиційні сили, що спиралися на підтримку середнього класу, розгорнули боротьбу з існуючим режимом за демократизацію політичного життя.

ВИСТУПИ ОПОЗИЦІЇ ПРОТИ ПОЛІТИКИ ПРЕЗИДЕНТА Л. КУЧМИ

Акція	«Вставай, Україно!»	Створення блоку опозиційних сил «Наша Україна!»	«Україна без Кучми!»
Рік започаткування	Грудень 2000	2002	2002
Привід	Убивство опозиційного журналіста Г. Гонгадзе, оприлюднення записів телефонних розмов, зроблених у кабінеті Л. Кучми майором Мельниченком	Парламентські вибори	Створення пропрезидентської більшості в парламенті, нівелювання перемоги опозиції на парламентських виборах 2002 р.

Закінчення таблиці

Акція	«Вставай, Україно!»	Створення блоку опозиційних сил «Наша Україна!»	«Україна без Кучми!»
Заходи	Мітинги, демонстрації, які призвели до сутичок із міліцією (березень 2001 р.)	Перемога на парламентських виборах за партійними списками	Мітинги, демонстрації
Результат	Консолідація сил опозиції. Падіння авторитету Л. Кучми	Створення потужної опозиційної сили в парламенті	Консолідація сил опозиції. Набуття досвіду, вироблення стратегії політичної боротьби за владу

5. Вибори Президента України 2004 р. «Помаранчева революція».

Розповідь учителя.

Вибори Президента України 2004 р., як і передбачалося, стали переломними в історії України. Ще задовго до офіційного початку передвиборчої кампанії всі політичні сили країни, як урядові, так і опозиційні, стали готуватися до них. Тривалий час була незрозумілою позиція щодо президентства Л. Кучми. Конституційний Суд України визнав, що Президент згідно з Конституцією України (1996 р.) перебуває при владі лише перший термін, хоча фактично перебував при владі вже два терміни. Зрештою Л. Кучма відмовився від участі у виборах 2004 р. Кандидатом від існуючої влади став чинний тоді Прем'єр-міністр України В. Янукович.

Опозиційні сили згурпувалися навколо лідера «Нашої України», колишнього голови Національного банку України, Прем'єр-міністра 1999—2001 рр. В. Ющенка.

Однією з особливостей передвиборчої кампанії стала велика кількість кандидатів у Президенти України — понад 20. Проте головна передвиборча боротьба точилася між двома кандидатами: В. Януковичем і В. Ющенком.

Президентські вибори відбулися 31 жовтня 2004 р. У результаті голосування голоси виборців розподілилися таким чином: В. Ющенко — 39,26 % голосів, В. Янукович — 39,11 %, О. Мороз — 5,82 %, П. Симоненко — 4,97 %, Н. Вітренко — 1,53 %, А. Кінах — 0,93 %. Решта кандидатів набрали менше ніж 1 % голосів.

Під час проведення виборів проявилася заангажованість Центральної виборчої комісії (ЦВК) на чолі із С. Ківаловим, яка впродовж десяти днів не оприлюднювала остаточні результати голосування. Крім того, з'ясувалося, що робота комп'ютерної мережі ЦВК зазнавала зовнішнього втручання.

Такий розподіл голосів не виявив переможця виборчих перемогів, який мав би набрати понад 50 %. Другий тур виборів було призначено на 21 листопада 2004 р. Основними політичними суперниками в цьому турі, як і в першому, були В. Ющенко та В. Янукович. Після першого туру про підтримку В. Ющенка заявили О. Мороз та А. Кінах. В. Януковича підтримала Н. Вітренко.

Новим у другому турі було те, що між двома кандидатами в Президенти України відбулися відкриті теледебати.

Результати голосування другого туру викликала підозри в їхній правдивості. Оприлюднені ЦВК дані про перемогу В. Януковича різко відрізнялися від даних екзитполів, які засвідчували перемогу В. Ющенка. Обурені таким станом речей виборці відгукнулися на заклик опозиційного кандидата захистити свій вибір і вже ввечері 21 листопада зібралися на мітинг на центральній площі Києва — майдані Незалежності. Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до 8 грудня 2004 р. та дістала назву «Помаранчева революція».

За вимогою частини депутатів відбулося позачергове засідання Верховної Ради України, щоб обговорити ситуацію, яка склалася, і прийняти відповідне рішення. Проте проурядові фракції та комуністи відмовилися взяти в ньому участь. На цьому засіданні В. Ющенко склав присягу Президента України. Ця акція додала наснаги мітингуючим, кількість яких із кожним днем зростала. У різні дні під час акції громадського протесту на майдані Незалежності перебувало від 500 тис. до 1,5 млн осіб.

24 листопада о 18.30 ЦВК оголосила переможцем у виборах В. Януковича, що сприяло радикалізації дій протестуючих. Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку та проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметового містечка на Хрещатику й майдані Незалежності. Київська міська влада та жителі міста надавали всіляку допомогу протестуючим. Лідери опозиції закликали мітингуючих узяти в облогу будинок Адміністрації Президента України, а згодом — і Кабінет Міністрів України.

Того самого дня до Києва стали з'їжджатися й прихильники В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які влаштували наметове містечко навпроти будинку Кабінету Міністрів України.

У країні склалася вкрай напружена ситуація: загроза силових дій як із боку правоохоронних органів, так і з боку прихильників ворогуючих таборів, політична криза, загроза економічної кризи.

Тим часом Верховний Суд України наклав заборону на публікацію результатів ЦВК до моменту оголошення свого рішення.

27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, на якому було прийнято постанову про політичну кризу в Україні, визнано факт фальсифікації виборів та фактично анульовано рішення ЦВК. Парламент висловив недовіру ЦВК й назвав неприпустимим застосування сили проти учасників акції громадської непокори.

Прихильники В. Януковича взяли курс на сепаратизм та розкол країни. «З'їзд депутатів усіх рівнів» у Северодонецьку закликав до проголошення Південно-Східної Автономної Республіки. Провідну роль у цьому процесі відігравали лідери Донецької, Луганської, Харківської та інших областей. У той самий час у західних і центральних регіонах країни місцеві Ради приймають рішення про визнання Президентом України В. Ющенка.

Для розв'язання складної ситуації до України з посередницькою місією прибули представники Польщі, Литви, Росії, ОБСЄ та ЄС. Зрештою за допомогою міжнародних посередників сторони конфлікту (Президент України Л. Кучма та кандидати в Президенти України В. Ющенко й В. Янукович) виробили формулу політичного врегулювання кризи. Але все залежало від рішення Верховного Суду України, який 29 листопада взявся до розгляду скарги, поданої довіреними особами В. Ющенка про визнання незаконними дій ЦВК щодо оголошення переможця другого туру виборів і скасування відповідної постанови про його підсумки.

Засідання Верховного Суду рішенням від 3 грудня 2004 р. визнало недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошених ЦВК 26 листопада 2004 р., і призначило переголосування другого туру на 26 грудня 2004 р.

Щоб унеможливити масові фальсифікації під час переголосування, було розроблено зміни до Закону «Про вибори Президента України». Ці пропозиції, згідно з домовленостями, були поставлені на голосування у Верховній Раді України в пакеті зі змінами й доповненнями до Конституції України (політична реформа). Як і передбачалося, від вересня 2005 р. відбувся перерозподіл владних повноважень між Верховною Радою України, Президентом України і Прем'єр-міністром. Також було представлено проект у першому читанні про реформування системи місцевого самоврядування. 8 грудня пакет було проголосовано переважною більшістю депутатів. Відразу в сесійній залі проголосовані документи були підписані Президентом України Л. Кучмою. На цьому засіданні Верховна Рада України затвердила й новий склад ЦВК, який очолив Я. Давидович.

Таким чином, політична криза в країні була розв'язана шляхом компромісу.

Під час переголосування до України приїхала рекордна кількість міжнародних спостерігачів — 12 тис. осіб, які засвідчили демократичний характер переголосування 26 грудня, що дало такі результати: за В. Ющенка проголосувало 51,99 % виборців, які взяли участь у голосуванні, за В. Януковича — 44,21 %. Інавгурація нового Президента України В. Ющенка відбулася 23 січня 2005 р. Прем'єр-міністром країни стала Ю. Тимошенко.

6. Політичний розвиток України 2005—2010 рр.

Розповідь учителя.

Новий уряд поставив перед собою кілька ключових завдань: 1) наповнити державний бюджет за рахунок ліквідації пільг в оподаткуванні, вільних економічних зон і всіляких тіньових схем отримання доходів; припиненням контрабанди, маніпуляціями з поверненням ПДВ; 2) підвищити доходи громадян за рахунок збільшення заробітної плати, розширення соціальних виплат тощо; 3) реприватизувати незаконно приватизовану власність. Крім того, відбувалися значні кадрові зміни, що призвели до заміни понад 13 тис. посадовців різних ланок. Було заарештовано окремих осіб, які звинувачувалися в корупції та інших злочинах. Резонансними стали самогубства міністра транспорту та зв'язку Г. Кірпи, экс-міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка. Планувалося започаткувати адміністративну реформу.

Але реалізація такого курсу Президента та уряду викликала розбіжності як у самій команді, так і опір тих сил, інтереси яких зачіпали перетворення. Починаючи з весни 2005 р. значно зросли ціни на м'ясо (поштовхом стала програма уряду з боротьби з контрабандою та зростанням попиту в результаті збільшення доходів громадян), потім на нафтопродукти (спровоковані стрімким зростанням світової ціни на нафту та змовою російських нафтотрейдерів, які монопольно володіли українським ринком), а згодом і на цукор (прагненням «цукрових королів» отримати надприбутки), як наслідок — інфляція набирала обертів. Для подолання цих негараздів уряд удався до адміністративного втручання, тим самим заперечуючи проголошені принципи вільного ринку. Відштовхнуло від України іноземних інвесторів питання реприватизації. Загалом погіршилися економічні показники. Своє невдоволення політикою уряду стали висловлювати середні та дрібні підприємці, які найбільше підтримували «Помаранчеву революцію». Неодноразово спалахували конфлікти всередині урядової команди, 80 % якої не були однодумцями Ю. Тимошенко. Особливо загострилося протистояння між керівником РНБО України П. Порошенком та Ю. Тимошенко. Конфлікт

вибухнув 5 вересня 2005 р., коли перший держсекретар В. Ющенко О. Зінченко звинуватив П. Порошенка, помічника президента О. Третякова й лідера фракції «Наша Україна!» М. Мартиненка в корупції. Через три дні Президент відправив у відставку Ю. Тимошенко, П. Порошенка й О. Третякова. Таким чином у команді президента відбувся розкол. Спроба примирити сили під час святкування першої річниці Майдану була невдалою, і на парламентські вибори колишні «помаранчеві» сили пішли різними командами.

Водночас відбувається консолідація «антипомаранчевих» сил. Після перших місяців розгубленості та переховувань вони починають активно заявляти про себе, використовуючи прорахунки «помаранчевої» влади. Перший масовий виступ опозиції відбувся у травні 2005 р., коли на вулиці Києва вона вивела 10 тис. своїх прихильників. Також опозиція використала на свою користь арешти І. Різака, Б. Колесникова (голова Донецької облради) та Є. Кушнарєва. Але найбільший «подарунок» опозиції дав сам В. Ющенко, який в обмін на підтримку в парламенті кандидатури Ю. Єханурова на посаду Прем'єр-міністра фактично зняв усі звинувачення в причетності до фальсифікації виборів 2004 р.

Така ситуація призвела до того, що Партія регіонів, навколо якої консолідувалися опозиційні сили, стрімко стала набирати популярність, підбираючи до своїх лав усіх «ображених» «помаранчевою» владою. Така ситуація позначилася на передвиборчій кампанії.

Ще одним провалом «помаранчевої» влади стали переговори з Росією щодо постачання газу. Ціна газу зросла майже вдвічі, а сама схема поставок була заплутаною та непрозорою через посередницьку структуру РосУкрЕнерго.

У виборах 2006 р. взяли участь 45 партій і блоків. Проте 3% -й бар'єр подолали лише п'ять партій. Найбільше голосів набрала Партія регіонів (32,14 %), другу позицію посів «Блок Юлії Тимошенко» (22, 29 %), далі йшли «Наша Україна» (менше ніж 14 %), Соціалістична партія (5,6 %), Комуністична партія (3,6 %). Вибори 2006 р. вперше відбулися за пропорційною системою. Проте головну роль у виборі відіграли не партійні програми, а авторитет лідерів. Парламентська кампанія фактично стала продовженням президентських виборів 2004 р., а перемога Партії регіонів розглядалася як реванш за попередню поразку. Проте набраної кількості голосів регіоналам було недостатньо для формування самостійної парламентської більшості. До того ж «помаранчеві» сили в сукупності мали більше голосів. Така ситуація зумовила тривалий переговорний процес і жорстку боротьбу навколо створення парламентської більшості.

6 липня 2006 р. Головою Верховної Ради України було обрано О. Мороза. Це стало свідченням домовленості про створення Антикризової коаліції між Партією регіонів, КПУ і СПУ. Так, у результаті переходу СПУ до «антипомаранчевих» сил «помаранчеві» зазнали поразки. До того ж набули чинності поправки до Конституції України, які значно зменшували повноваження Президента України.

У таких умовах В. Ющенко зробив спробу врятувати становище шляхом підписання всіма політичними силами Універсальної єдності після проведення відповідного Круглого столу. Хоча цей документ і був підписаний, але він не мав жодної юридичної сили. Ю. Тимошенко не підписала документ і наполягала на розпуску парламенту та призначенні нових виборів.

В. Ющенко не наважився на розпуск парламенту й подав до Верховної Ради України кандидатуру В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра. Передбачалося створення широкої коаліції між Партією регіонів і «Нашою Україною», проте спільної роботи не вийшло: міністри-нашеукраїнці були по черзі звільнені. Почалася боротьба за повноваження Президента, які не були остаточно розмежовані в результаті змін до Конституції (2004 р.). Крім того, частина депутатів «Нашої України» та БЮТ перейшла до складу Антикризової коаліції, яка оголосила себе Коаліцією національної єдності. Виникла загроза створення в парламенті конституційної більшості із 300 депутатів під керівництвом Партії регіонів. У такій ситуації Президент України В. Ющенко 2 квітня 2007 р. видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення дострокових виборів на 27 травня 2007 р.».

Більшість депутатів Верховної Ради (Коаліція національної єдності) не визнали Указу Президента України, вважаючи його неконституційним. Їх підтримав Прем'єр-міністр В. Янукович та члени Кабінету Міністрів України, які також відмовилися визнавати цей указ і закликали своїх прихильників до виявлення протесту. У країні розгорілася гостра політична криза, яка супроводжувалася протистоянням демонстрантів на вулицях Києва (прихильники коаліції зібралися на майдані Незалежності, а опозиція — на Європейській площі), боротьбою в Конституційному Суді України та Генеральній прокуратурі, новими указами Президента, постановами Верховної Ради України. Зрештою 27 травня 2007 р., коли обидві сторони усвідомили, що посилення конфлікту не є перспективним, у результаті переговорів було досягнуто політичних домовленостей. Сторони конфлікту заявили про завершення політичної кризи. Домовленість передбачала складання повноважень 150 опозиційних депутатів, що має стати законною підставою для розпуску Верхо-

вної Ради України та призначення позачергових виборів. Четвертим Указом Президента України від 31 липня 2007 р. вибори було призначено на 30 вересня.

2 серпня 2007 р. в Україні почалася передвиборча кампанія, у якій узяли участь 20 партій і передвиборчих блоків. Таким чином, результати виборів до Верховної Ради України 26 березня 2006 р. і розстановка політичних сил після них створили передумови для позачергових виборів 2007 р. На виборах 3% -й бар'єр подолали три партії: Партія регіонів (34,37 %), «Блок Юлії Тимошенко» (30,71 %), Блок «Наша Україна — Народна самооборона» (14,15 %), Комуністична партія України (5,39 %), «Блок Литвина» (3,96 %). Соціалістична партія України набрала 2,86 % і до парламенту не потрапила.

У новому складі Верховної Ради України «Блок Юлії Тимошенко» і блок «Наша Україна — Народна самооборона» утворили парламентську більшість у складі 227 депутатів. Головою Верховної Ради України було обрано А. Яценюка, а Прем'єр-міністром України — Ю. Тимошенко. Але Демократична коаліція виявилась нежиттєздатною. Постійно виникали конфлікти між Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко та адміністрацією Президента В. Ющенка. У вересні 2008 р. коаліція припинила своє існування; відбулося її переформатування, до коаліції долучився «Блок Литвина».

У грудні Головою ВРУ було обрано В. Литвина. Нова коаліція також виявилася нежиттєздатною. Тривав конфлікт між Президентом і Прем'єр-міністром, який набував дедалі гостріших форм. Навіть фінансова й економічна криза, що вразила країну наприкінці 2008 р., не вгамувала політичні пристрасті та не сприяла об'єднанню політичних сил. Економічні негаразди й політичні чвари у владній команді призвели до стрімкого падіння її авторитету в суспільстві, особливо пропрезидентських політичних сил. На такому тлі в країні розпочалася передвиборча президентська кампанія. Вибори були призначені на 17 січня 2010 р. Перший тур голосування не виявив переможця. Голоси виборців розподілилися таким чином: лідирував В. Янукович, друге місце посіла Ю. Тимошенко, третє — С. Тигіпко.

У другому турі з мінімальною перевагою перемогу здобув В. Янукович. Обрання нового президента призвело до чергового переформатування в парламенті. Із порушенням чинної Конституції було створено нову пропрезидентську коаліцію із 235 депутатів у складі фракцій Партії регіонів, Комуністичної партії України, «Блоку Литвина», позафракційних депутатів і депутатів, що погодилися увійти до коаліції на засадах індивідуального членства. Коаліція сформувала новий уряд на чолі з М. Азаровим. Новий уряд і Президент кардинально змінили зовнішньополітичний курс і вну-

трішню політику країни. За рішенням Конституційного Суду України було скасовано конституційну реформу 2004 р. і відновлено дію Конституції 1996 р. Спроба запровадити в Україні парламентсько-президентську форму правління завершилася поразкою. Почалися переслідування колишніх членів уряду і лідерів опозиції.

Цікаво знати

НАЙВПЛИВОВІШІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Праві партії	Центристські	Ліві партії	Екологічні
КУН — Конгрес українських націоналістів Всеукраїнське об'єднання «Свобода» НСНУ — Народний Союз «Наша Україна» НРУ — Народний рух України УНП — Українська народна партія ПРП — Партія «Реформи і порядок»	ЄЦ — Єдиний центр НДП — Народно-Демократична партія ПР — Партія регіонів ТУ — Трудова Україна НПУ — Народна партія України Батьківщина СДПУ(о) — Соціал-демократична партія України (об'єднана)	КПУ — Комуністична партія України СПУ — Соціалістична партія України СелПУ — Селянська партія України	ПЗУ — Партія зелених

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Хто переміг на Президентських виборах 1999 р.?
- 2) Які питання були винесені на всеукраїнський референдум за народною ініціативою 2000 р.?
- 3) Які політичні сили утворили у ВРУ першу пропрезидентську більшість?
- 4) Коли було запроваджено пропорційну систему виборів до ВРУ?
- 5) Які події спричинили внесення змін до Конституції України?
- 6) Хто став четвертим Президентом України?
- 7) Справа Гонгадзе та «касетний скандал» були приводом чи причиною політичної кризи зими—весни 2001 р.?
- 8) Якою є головна причина політичної нестабільності України у 2005—2010 рр.?
- 9) Якими були підсумки виборів до Верховної Ради 2002, 2006, 2007 р.?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя

Після 1994 р. основним змістом державотворчих процесів стало поступове становлення й розвиток демократичних інститутів.

Цей процес відбувався в досить запеклій політичній боротьбі. Неодноразово відбувалися перегрупування політичних сил. Зростала вага, організованість і роль опозиції.

Кульмінацією боротьби стали події «Помаранчевої революції». Але її вожді не змогли скористатися міцною підтримкою народу для демократичного поступу України.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Творче завдання. Підготувати есе на тему «Моє ставлення до “Помаранчевої революції”»*.

УРОК № 44

Тема. **Економічне життя України за роки незалежності.**

Мета: розкрити зміст економічних перетворень, що відбувалися за роки незалежності. З'ясувати причини значного падіння виробництва й рівня життя населення. Учити використовувати набуті знання для аналізу конкретно-історичного матеріалу. Виховувати в учнів громадську свідомість, сприяти утвердженню ідеалів демократії, добра і справедливості.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна незалежна», атлас.

Основні поняття і терміни: інфляція, гіперінфляція, фінансова криза, гривня, купоно-карбованці, тіньова економіка, приватизація.

Основні дати: 1992 р. — запровадження багаторазових купоно-карбованців. Вихід із рубльової зони; 1996 р. — запровадження власної грошової одиниці — гривні; 1998—1999, 2007—2009 рр. — економічні кризи.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Заслуховування кращих есе.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Запитання для актуалізації знань.

1) Коли почався економічний спад в Україні?

* Див. також Кульчицький С. Помаранчева революція: між минулим і майбутнім // День. — № 13, 27 січня 2005 р.

- 2) Які реформи були проведені в УРСР у роки перебудови?
- 3) Заповніть таблицю «Стартові можливості економіки незалежної України на 1992 р.».

ЗРАЗОК

СТАРТОВІ МОЖЛИВОСТІ ЕКОНОМІКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА 1992 Р.

Позитивні чинники	Негативні чинники
<ul style="list-style-type: none"> • Висококваліфікована й дешева робоча сила (працездатне населення складає більшість населення України); • високий рівень освіти; • значний науковий потенціал (220 тис. науковців), розвиненість мережі наукових установ, розвиток фундаментальних і прикладних наукових досліджень; • значні природні багатства; • розвиненість транспортної мережі; • великий морський і річковий флот; • здатність промисловості випускати велику номенклатуру продукції, аж до ракет і космічної техніки; • значний потенціал у розвитку сільського господарства (висока природна родючість ґрунтів) 	<ul style="list-style-type: none"> • Економіка України була складовою загальносоюзного економічного комплексу; • деформація структури економіки: переважання важкої промисловості та енергетики (70 %); • відсутність у більшості галузей завершеного циклу виробництва товарів (80 %); • 40 % продукції випускали підприємства- монополісти; • висока енергозатратність та енергозалежність; • неконкурентоспроможність більшої частини промислової продукції на світовому ринку; • 80 % підприємств працювало на потреби військово-промислового комплексу (ВПК); • несформованість власної банківської й фінансової системи; • відсутність законодавчо-нормативної бази для функціонування економіки в умовах ринку; • негативні наслідки невдалих економічних реформ періоду перебудови; • відсутність чіткої програми дій із реформування економіки; • хронічна криза й затратність сільського господарства; • відсутність управлінських кадрів і менеджменту, пристосованих до ринкової економіки; • населення звикло до державної опіки, було виховане в дусі зневаги до приватної власності та приватних інтересів

1. Початок економічних перетворень.

Розповідь учителя.

Голосуючи за незалежність, українці керувалися не лише політичними, а й економічними міркуваннями. До того ж економічна складова підживлювалася доволі вдалою пропагандою національно-патріотичних сил, які стверджували, що УРСР, яка за економічним потенціалом посідала друге місце в СРСР, самостійно зможе забезпечити гідний рівень життя її жителів. Натомість життєві реалії були набагато складнішими, ніж теоретичні міркування та мрії.

Економічну ситуацію, що склалася на початку незалежності, можна характеризувати як економічну кризу, яка з різних обставин за перші роки незалежності перетворилася на стрімкий обвал економіки, який тривав до 1999 р. Звичайно, неможливо було уникнути кризи, але можна було скоротити її в часі політикою рішучих економічних перетворень.

У перші місяці після розпаду Радянського Союзу (8 грудня 1991 р.) в Україні здійснюються кроки в напрямку ринкових перетворень, які підштовхнула лібералізація цін, що почалася в Росії. В Україні уряд В. Фокіна від початку 1992 р. увів в обіг купоно-карбованець і став на шлях «шокової терапії», проголосивши лібералізацію ринкової торгівлі й повну свободу ринкових цін, за винятком цін на деякі товари.

Робота з поняттями і термінами.

«Шокова терапія» — назва системи заходів для стабілізації економіки та становлення ринкових відносин, які передбачають лібералізацію цін, фінансово-кредитної системи, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла «Основи національної економічної політики України», які передбачали роздержавлення й приватизацію, структурну перебудову та модернізацію промисловості. Разом із тим ця економічна концепція передбачала відмову від низки принципів положень, прийнятих при утворенні СНД: Україна залишається в СНД, але повністю виходить із рубльового простору; перехід до взаєморозрахунків із країнами Співдружності на основі світових цін; переорієнтація зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо. Ця програма стала пропуском для України до МВФ, куди й була прийнята у квітні 1992 р. Відповідно до вимог цієї організації було підписано меморандум про політику економічних реформ на 1992 р. Програма ринкових перетворень в Україні отримала схвалення МВФ.

Але в реальному житті Україна отримала «шок» без «терапії». Лібералізація без проведення відповідних кроків зі створення механізмів ринкової економіки, приватизації, як це було в країнах Східної Європи, і збереження широкого державного контролю призвела до поглиблення кризи, викликала подальше падіння виробництва й за відсутності конкуренції закономірно спричинила значне зростання цін, що у свою чергу викликало різке зниження рівня життя більшості населення.

Цікаво знати

Порівняно з попереднім роком, національний дохід за 1992 р. становив 85 %, промислова продукція — 91 %, продукція сільського господарства — 89 %. Майже в усіх галузях важкої промисловості панує криза. Найбільше падіння відбулося в транспортному та сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості, що зумовлено браком матеріалів і комплектуючих, які надходили з колишніх радянських республік. Стрімко падав видобуток вугілля, нафти та газу. Здійснена в 1992 р. лібералізація цін в умовах відсутності конкуренції уже того самого року призвела до їх вибухового зростання у 20 разів (рівень інфляції 2000 %).

У листопаді 1992 р. Прем'єр-міністром України було призначено Л. Кучму, який заявив про необхідність переходу до реальної ринкової економіки. Віце-прем'єр-міністр В. Пинзеник розробив план перетворень, яким, зокрема, передбачалося: обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль Національного банку над витратами, розгортання широкої приватизації, жорстка економія енергоносіїв тощо.

Цікаво знати

Уряди України

Уряд В. Фокіна	— квітень 1991 — жовтень 1992 р.
Уряд Л. Кучми	— жовтень 1992 — вересень 1993 р.
Виконуючий обов'язки голови уряду Ю. Звягільський	— вересень 1993 — червень 1994 р.
Уряд В. Масола	— червень 1994 — березень 1995 р.
Уряд Є. Марчука	— березень 1995 — травень 1996 р.
Уряд В. Лазаренка	— травень 1996 — липень 1997 р.
Уряд В. Пустовойтенка	— липень 1997 — грудень 1999 р.
Уряд В. Юценка	— грудень 1999 — квітень 2001 р.
Уряд А. Кінаха	— квітень 2001 — листопад 2002 р.
Уряд В. Януковича	— листопад 2002 — грудень 2004 р.
Виконуючий обов'язки голови уряду М. Азаров	— грудень 2004 — січень 2005 р.
Уряд Ю. Тимошенко	— січень—вересень 2005 р.
Уряд Ю. Сханурова	— вересень 2005 — серпень 2006 р.
Уряд В. Януковича	— серпень 2006 — грудень 2007 р.
Уряд Ю. Тимошенко	— грудень 2007 — січень 2010 р.
Виконуючий обов'язки голови уряду	— січень—лютий 2010 р.
Уряд М. Азарова	— лютий 2010 р. — ...

Крім зазначених заходів було прийнято ВРУ низку законів: «Про зайнятість населення», «Про банки і банківську діяльність», «Про бюджетну систему України», «Про цінні папери і фондову біржу»; «Про власність», «Про приватизацію майна державних

підприємств» (кілька законів), розроблено програму приватизації, яка передбачала вже в 1992 р. приватизацію 15 % підприємств важкої промисловості та 30 % торгівлі, «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю», які започаткували реформування колгоспно-радгоспної системи на основі розпаювання їх майна, а також почалося створення фермерських господарств. Протягом 1992 р. паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. На початку 1995 р. змінився статус 8,8 тис. колгоспів (94 % загальної кількості). Із них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. В Україні практично завершено приватизацію майна колективних господарств шляхом його поділу на паї з наданням їх власникам — членам колективних господарств — права на вилучення своїх паїв, а також на їх передання у спадок і продаж. Однак право реалізації паїв використовується ще досить рідко. Украй повільно відбувається становлення фермерських господарств. Сьогодні в Україні налічується понад 36 тис. фермерських господарств, яким було виділено в середньому по 20 га. Причини слабого розвитку фермерства є передусім відсутність матеріальних і фінансових ресурсів, недостатня підтримка з боку держави, а також психологічне несприйняття більшістю селян, що виростили за умов колгоспного ладу, індивідуальних господарств, невідповідність, а часто й нездатність багатьох із них вести самостійне господарство. Крім того, за умов жорсткої економічної кризи, падіння життєвого рівня більшість сільських жителів убачають у колективному господарстві певний соціальний захист. Становленню нових форм господарювання на селі перешкоджає й відсутність необхідної інфраструктури для їх обслуговування. Одним з основних заходів аграрної реформи є зміна існуючого механізму закупівель сільськогосподарської продукції за допомогою державно-контрактної та біржової систем.

Але все це не рятувало економічної ситуації, уряди фактично здійснювали управління не економічними, а адміністративними методами. Директивно встановлювалося 80 % цін на товари, підприємства, що працювали на зовнішньому ринку, мали обов'язково здавати 50 % валютного виторгу за фіксованим курсом, який був у шість разів меншим, ніж ринковий. Приватизація майже не здійснювалася (було приватизовано лише кілька сотень підприємств). Державні підприємства в основному припинили роботу в умовах інфляції, неплатежів, розриву економічних зв'язків і відсутності налагодженої системи збуту.

За період 1990—1994 рр. валовий національний продукт скоротився на 44 %, обсяг промислової продукції — на 41 %, націо-

нальний дохід — на 54 %. У 1994 р. спад промислового виробництва досяг свого максимуму — 27,7 %. Рівень інфляції був найбільшим у світі (перевищував 10 155 %). За межею бідності опинилося 64 % населення.

Саме в цей час «первинного нагромодження» були закладені підвалини для формування великих капіталів в окремих осіб. Більшість із них формувалися за рахунок експлуатації державних коштів: кредитів (кредити українським підприємствам склали в 1992 р. 65 % ВВП, 1993 р. — 47 %), субсидій і дотацій (склали у 1992 р. — 8,1 % ВВП, 1993 р. — 10,8 %); використання бартерних схем (оплата поставленої продукції іншою продукцією еквівалентної вартості); приватизація державних підприємств, використання «фінансових пірамід» і фінансових спекуляцій; перепродаж енергоносіїв, закуплених під державні гарантії в Росії та Туркменістані в країни Європи, або кримінальними діями. Як правило, більшість капіталів вивозилися за кордон. На 1994 р. за підрахунками закордонних експертів було вивезено 25—50 млрд дол. (офіційно — 1 млрд).

На 1994 р. «у тіні» перебувало 40 % валового внутрішнього продукту.

2. Економічний розвиток України 1994—1999 рр.

Розповідь учителя.

Економіка, кризовий стан якої погіршувався, потребувала рішучих заходів, які б поєднували невідкладні антикризові дії з реалізацією нової соціально-економічної стратегії. Великі сподівання покладалися на зміну влади в країні. Улітку 1994 р. президентом України стає Л. Кучма.

Від цієї події, по суті, починається другий етап економічних перетворень в Україні. Однак рішучих кроків із реалізації проголошеного курсу Президент на початку правління (у перші 100 днів) не здійснив. Ситуація ж в економіці країни продовжувала погіршуватися. Верховна Рада схвалила 144-трильйонну емісію, яка призвела до вибуху інфляції, удвічі збільшивши курс долара і більш ніж удвічі — ціни. За межею бідності опинилися мільйони громадян.

Причини гіперінфляції 1992—1994 рр.:

- Вплив лібералізації ціноутворення в Росії. В умовах прозорої торгівлі кордонів стрімке зростання цін у Росії могло призвести до швидкого «вимивання» дешевих товарів з України. Рішення уряду України про збільшення цін на промислову продукцію.

- Примусовий вихід України з рубльової зони (друга половина 1992 р.).
- Стрімке зростання цін на енергоносії (за 1992 р. у 300 разів). З урахуванням енергозатратності української економіки це призвело до значного падіння виробництва й подорожчання товарів.
- Страйковий рух середини 1992—1993 рр. (шахтарі, транспортники, учителі тощо), спричинений черговим підвищенням цін на сільгосппродукцію, змусив уряд збільшити розміри заробітної плати, яка не була економічно підкріплена.
- Виділення державою значних ресурсів для підтримки АПК та інших галузей промисловості. (Так, лише АПК в першому кварталі 1993 р. отримав 3 трлн крб державної фінансової допомоги й 1 трлн крб пільгових кредитів.)
- Прорахунки в проведенні економічних реформ, фактичне їх припинення в 1993 р.
- Недовіра населення до купоно-карбованців (від листопада 1992 р. — українські карбованці), фінансові спекуляції.
- Загострення політичної боротьби.

Ускладнюються взаємовідносини з Росією й Туркменістаном із приводу розрахунків за енергоносії. Борг України цим країнам перевищив 1 млрд дол. Щоб знайти вихід із ситуації щодо постачання газу, створюються приватні фірми, які завдяки бартерним схемам рятують становище.

Утративши близько третини свого ринку в Росії, Україна не змогла завоювати його на Заході. У цій ситуації Л. Кучма відкидає тезу про виняткову орієнтацію на Захід, заявляючи про необхідність розвитку стратегічного партнерства з Росією та країнами СНД за першочергового зміцнення двосторонніх зв'язків із державами Співдружності.

Нова стратегія розвитку була викладена в Посланні Президента України Л. Кучми до Верховної Ради «Шляхом радикальних економічних реформ» у жовтні 1994 р. й отримала її схвалення.

Основними напрямками та пріоритетними завданнями нової соціально-економічної стратегії були:

- фінансова стабілізація, що включає зниження податків, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи;
- регульована та контрольована з боку держави поетапна лібералізація цін;

- докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки, яка базуватиметься на приватному секторі;
- децентралізація управління економікою;
- лібералізація сфери зовнішньоекономічних зв'язків;
- соціальний захист, що передбачає докорінну реформу заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування.

Засоби досягнення: децентралізація управління, широка приватизація; зовнішні та внутрішні запозичення; залучення іноземних інвестицій; земельна реформа; розвиток експортних галузей.

Друга хвиля лібералізації цін, що почалася в жовтні—листопаді 1994 р., викликала новий вибух інфляції, яка досягла в жовтні 70 % та збереглася до лютого 1995 р. Господарські підсумки 1994 р. принесли чергові розчарування; для економіки України цей рік виявився найскладнішим. Незважаючи на певне зниження інфляції, її рівень становив понад 400 %. Найсильнішим за всі роки незалежності було падіння виробництва. У промисловості воно скоротилося на 28,2 %, у сільському господарстві — на 16,5 %. Реальна зарплата знижується на 16,8 % і становить 1/3 від рівня 1990 р. У кінцевому підсумку ВВП порівняно з 1990 р. скоротився на 44 %.

1995 р. характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. Рівень інфляції в Україні став майже вдвічі нижчим, ніж у Росії, і становив 181,7 % за рік. Це дозволило зміцнити грошову одиницю країни, підняти довіру до неї, що створювало передумови для подальшого проведення грошової реформи.

Позитивні тенденції в процесі фінансової стабілізації супроводжувалися суттєво збільшеними темпами приватизації. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, із яких 4051 становив загальнодержавну власність, що удвічі більше, ніж за попередній рік. У підсумку за 3,5 року частка державної власності в Україні скоротилася від 96 до 62 %. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України вироблялося понад 40 % промислової продукції. Активно продовжувалася приватизація й у 1996 р., наприкінці якого організаційно-правову форму змінили близько 46 тис. об'єктів державної власності, а 18 % із них становлять об'єкти великої приватизації, незавершеного будівництва й частка державної власності в спільних підприємствах.

Однак у процесі приватизації було зроблено чимало грубих порушень чинного законодавства, зловживань службовим становищем.

Громадяни України мали можливість реалізувати своє право на приватизацію частки державного майна за допомогою майнових приватизаційних сертифікатів, подавши заявки на придбання акцій підприємств, що приватизуються через сертифікатні аукціони, яких було проведено близько 50. Сертифікатну приватизацію завершено на початку 1999 р.

Почався етап грошової приватизації, яка дедалі більше розгорталася. Але, якщо врахувати подальший кризовий стан української економіки, низьку платоспроможність широких верств населення, а також здійснення приватизації в інтересах певних кіл, а не всього народу України, відсутність будь-яких результатів сертифікатної приватизації на кінець 1990-х рр., то в народі таку приватизацію справедливо назвали «прихвизацією».

У 1995 р. зупинити спад виробництва не вдалося, але відбулося різке його вповільнення (12,2 % проти 22,9 % у 1994 р.). Також цього року було вперше подолано тенденцію зниження життєвого рівня населення, зростання номінальної зарплати почало випереджати зростання цін на споживчі товари.

У 1996 р. в Україні починається новий, третій етап реформ, який характеризується проголошенням коригування курсу реформ на створення державно регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки.

Важливою подією стала грошова реформа. Протягом 2—16 вересня 1996 р. (для особливих випадків термін було подовжено) уведено в дію повноцінну національну грошову одиницю України — гривню. Обмін відбувався у співвідношенні 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців. У такій пропорції було змінено й ціни. Реформа була неконфіскаційна, і, по суті, обмін здійснювався без обмежень.

Хоча можна сказати, що це був більше політичний акт, оскільки на той час лише Україна серед колишніх республік СРСР ще не запровадила свою національну валюту. Крім того, про те, що це була реформа, свідчила хіба що лише заміна однієї валюти — купоно-карбованця (ерзац-валюти) — на іншу — гривню. Зрештою, це було не що інше, як деномінація, тобто ліквідація зайвих п'яти нулів на грошових знаках і цінах на товари.

Цікаво знати

Назва «гривня» бере свій початок від часів Київської Русі. У 1918 р. у гривнях випускалися кредитні білети Державного банку Української Народної Республіки. Після проголошення в 1991 р. Акта про незалежність України було вирішено власну грошову одиницю назвати гривнею, зберігши назву для розмінних монет — «копійка».

Грошова реформа мала й позитивні сторони: зросла довіра до нової валюти; від вересня 1996 до кінця 1997 р. валютний курс гривні залишався практично незмінним.

Але така стабілізація була досягнута за рахунок зростання заборгованості з виплати заробітних плат, пенсій, стипендій (борг на 1999 р. становив 5 млрд грн) та зовнішніх запозичень (якщо до 1993 р. Україна не мала зовнішнього боргу, то на 1999 р. його розмір перевищує 10 млрд дол.). Економіка продовжувала свій спад.

У вересні 1998 р. України досягла грандіозна азізьська фінансова криза. Почалося стрімке падіння курсу гривні. Фінансова криза в Україні мала більшою мірою внутрішню природу. Країна виявилася нездатною сплачувати свої як внутрішні, так і зовнішні борги. Але завдяки вмілому керівництву НБУ обвального падіння курсу, як це сталося в Росії, не відбулося. Курс гривні знижувався повільно; зрештою його вдалося стабілізувати на співвідношенні 1 дол. = 5 грн.

3. Економічні процеси у 2000—2010 рр.

Розповідь учителя.

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя чітко окреслилися ознаки економічної стабілізації, а від 2000 р. — зростання. У 2001—2005 рр. приріст офіційного ВВП був найвищим серед країн СНД. У 2006—2008 рр. зберігалася позитивна динаміка. Водночас в жодній зі сфер економічної діяльності країна не мала логічно завершеного системною законодавчого забезпечення. Постійні зміни чинного законодавства підривали ділову активність і зумовлювали нерівномірність економічних показників.

Позитивні зрушення були викликані виваженими бюджетною та монетарною політикою, розширенням внутрішнього попиту та ринку, поряд зі сприятливою зовнішньою кон'юктурою. На цій підставі відбулося підвищення рівня життя населення, особливо в столиці та великих містах.

Статистичні дані свідчать про утвердження у 2003 р. нової якості зростання, пов'язаної з розширенням внутрішнього ринку й початком інтенсивного оновлення основних виробничих фондів, відчутним зростанням інвестиційного попиту. У 2004 р. прибуток підприємств збільшився в 1,5 разу порівняно з 2003 р.

У 2000—2001 рр. завдяки діяльності уряду В. Ющенка вдалося подолати заборгованість держави перед пенсіонерами, почалося повільне зростання розміру пенсій.

Для стимулювання малого бізнесу в 1998 р. Указом Президента Л. Кучми було запроваджено спрощену систему оподатку-

вання. За 11 років її існування кількість платників єдиного податку збільшилася майже в 14 разів (від 95 тис. до 1304,5 тис. осіб), а надходження до бюджету від сплати єдиного податку зросли в 32 рази (від 127 млн грн у 1999 р. до 4107,6 млн грн у 2009 р.). При цьому суб'єкти-«спрощенці» утворили понад 1,2 млн робочих місць.

Позитивні зрушення створили привабливі умови для іноземних інвестицій у різні галузі економіки. Україна отримала високі рейтингові оцінки. На засіданні FATF у лютому 2004 р. прийнято рішення про виключення України зі списку країн та територій, що не співпрацюють у сфері боротьби з «відмиванням грошей». Рішенням Пленарного засідання Егмонтської групи (Міжнародна організація фінансових розвідок світу) у червні 2004 р. Державний департамент фінансового моніторингу України було прийнято до цієї міжнародної організації, що було свідченням високої довіри до України.

Іноземним інвестиціям сприяла грошова приватизація, що розпочалася в 1999 р. До 2004 р. було приватизовано переважну більшість підприємств. У країні сформувалися потужні фінансово-промислові групи Р. Ахметова, І. Коломойського, В. Пінчука та ін.

Зміцнилися позиції української економіки на світовому ринку, яка є однією з найбільш відкритих на пострадянському просторі. Сформувалася стійка тенденція до збільшення українського експорту, що також характеризує досить високий рівень конкурентоспроможності відповідних галузей виробництва. За 2000—2004 рр. обсяги експорту зросли майже вдвічі. У 2004 р. експорт товарів і послуг становив 72,3 % до ВВП країни. Зберігалося додатне сальдо зовнішньої торгівлі. Валютні резерви зросли до 9,9 млрд дол. США. Зовнішній борг на початок 2004 р. складав 23811 млн дол.

Були продовжені реформи у сфері сільського господарства. У 2002 р. було схвалено Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю. Проте й досі діє мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення. Але в той самий час різними шляхами вже приватизовано понад 1 млн га землі (площа однієї області України).

Особливістю розвитку сільського господарства в Україні є створення великих (кілька сотень тисяч гектарів землі) господарств, які виробляють продукцію на експорт. Це переважно зернові, соя, рапс, соняшник.

У 2005—2008 рр. реформаторська діяльність урядів було спрямована на підвищення рівня життя населення, розширення соціаль-

них програм, які були проголошені в програмі Президента В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям». Так, було запроваджено виплати для сімей за кожен народжену дитину, збільшені пенсії й заробітні плати, стипендії тощо; зроблена спроба виплатити борги за вкладками часів СРСР. Але більшість із цих кроків мали популістський характер і сприяли зростанню бюджетних витрат.

Важливим кроком на шляху реформування української економіки став вступ України у 2008 р. до Світової організації торгівлі (СОТ). Проте скористатися цими перевагами Україна не встигла. До країни докотилася світова економічна криза 2008—2009 рр., що висвітлила слабкість банківської системи України й нерозважливість кредитної політики в попередні кілька років. Низка провідних банків опинилася на межі банкрутства й була націоналізована, решта — отримали чималі фінансові вливання (111 млрд грн за вересень—грудень 2008 р.). Але це не допомогло. Значну частину отриманого в НБУ рефінансування комерційними банками було витрачено на купівлю іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку. Іншу частину рефінансування було виведено з банків через кредити, у тому числі не забезпечені реальними заставами. Стабільність гривні вдалося утримати на рівні 1 дол. = 7—8 грн лише завдяки фінансовій допомозі Міжнародного валютного фонду. Натомість удвічі зростала зовнішня заборгованість України.

Фінансові негаразди та зменшення експорту призвели до зменшення обсягів виробництва в усіх основних секторах економіки, крім сільського господарства (завдяки рекордному врожаю 2008 р.). Загалом падіння виробництва у 2009 р. складало 27 %, а ВВП — 14,5 %, найбільше серед усіх країн Європи.

Спад української економіки у 2009 р. став закономірним результатом якості економічного зростання в докризовий період, що було зумовлене переважно двома чинниками: підвищення цін на український експорт як наслідок прискорення темпів зростання світової економіки, а також високий внутрішній попит, який стимулювали м'яка монетарна політика та істотне збільшення банківського кредитування за рахунок іноземного капіталу. Погіршення економічної ситуації у світі закономірно, урахувавши високий рівень уразливості української економіки, спричинило розгортання в нашій країні системної економічної кризи.

Ознаки поживавлення української економіки стали проявлятися в другій половині 2010 р. Але деякі галузі, особливо будівельна, так і не вийшли з кризи. Загалом економіка України за 2010 р. показала додатне зростання (близько 4 %).

Восени 2010 р. розпочався новий етап економічних реформ. Його ключовою складовою має стати ухвалення Податкового, Митного, Житлового та інших кодексів, які повинні закласти нові умови для ведення бізнесу та впорядкувати законодавство України.

Цікаво знати

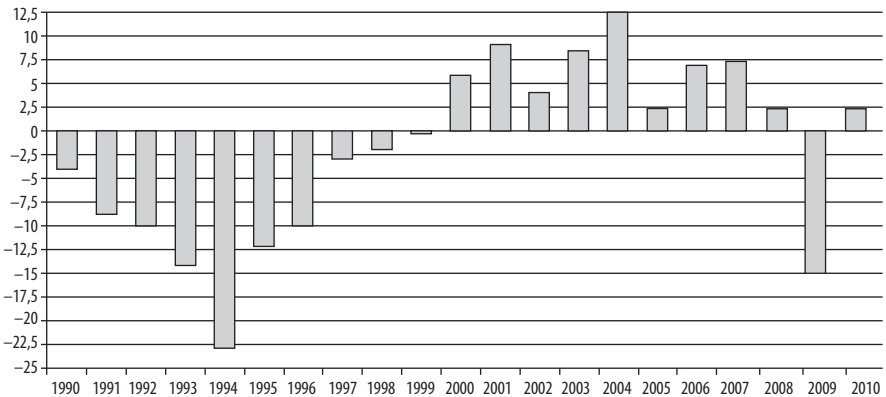
ВВП НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ ЗА КУРСОМ ДОЛАРА НА КВІТЕНЬ 2010 Р.

Країни	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2010 р.
Україна	642,41	1842,53	3925,79	2795,49
Казахстан	1229,36	3785,56	8715,86	8107,56
Білорусь	1042,82	3098,15	6234,69	5513,01
Росія	1793,52	5325,82	11 690,2	10 740,34
Польща	4453,74	7964,7	13 858,41	12 575,45
Китай	945,6	1710,0	3403,52	3999,41

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Творче завдання.

РІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ВВП УКРАЇНИ У ВІДСОТКАХ В 1990—2010 РР.

Використовуючи текст підручника та наведені матеріали, з'ясуйте причини такого стану речей в українській економіці за вказаний період.

ЗРАЗОК ВІДПОВІДІ

- 1) Перехід від командно-адміністративної системи до ринкової не супроводжувався відповідними економічними реформами.

- 2) Невідповідність структури економіки України реальним потребам часу. Неконкурентоспроможність промислової продукції.
- 3) Відсутність необхідної правової бази, що дало змогу відкритому пограбуванню національних багатств.
- 4) Явні прорахунки в економічній політиці урядів.

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Початок самостійного економічного життя розпочався в несприятливих умовах. Економіка перебувала у важкому кризовому стані. Українським урядам довелося розв'язувати відразу кілька завдань: виведення економіки з кризи, здійснення реформ, проведення структурної перебудови економіки, включення економіки України до світового господарства тощо. Перші роки реформ не дали відчутних результатів, економіка України стрімко падала. Розміри зниження виробництва виявилися більшими, ніж за роки Другої світової війни. Темпи інфляції були найвищими у світі. Причини такого стану були як об'єктивні, так і суб'єктивні.

У 1999 р. Україна вперше за роки незалежності завершила рік із додатними основними показниками соціально-економічного розвитку. Десятиліття економічного спаду завершилося. Тривалий процес напрацювань почав давати свої результати. У 2001 р. Україна показала найвищі темпи економічного зростання серед країн СНД та Європи.

Однак економічна ситуація залишається складною. Існує ціла низка проблем, без розв'язання яких неможливо забезпечити повноцінне та ефективне функціонування економіки. У 2008—2009 рр. країна знову опинилася в кризовому стані.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Письмові творчі завдання. а) Чи можна вважати економічні реформи, проведені за роки незалежності, ефективними? б) Запропонуйте власний шлях реформування економіки України. Які зміни, на вашу думку, необхідно для цього внести до урядового курсу?

Тема. **Демографічні зміни. Соціальна диференціація суспільства. Міжнаціональні відносини. Масова еміграція.**

Мета: розкрити основний зміст етносоціальних процесів за роки незалежності. Дати оцінку державній політиці в даному питанні. Схарактеризувати стан навколишнього середовища та його вплив на демографічні процеси. Закріплювати навички роботи з несистематизованим історичним матеріалом. Сприяти вихованню неупередженого, толерантного і доброзичливого ставлення до інших людей, народів.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна незалежна», атлас.

Основні поняття і терміни: середній клас, маргінальні прошарки суспільства, національні меншини, міжнаціональні відносини.

Основні дати: 1989 р. — Всесоюзний перепис населення; 1 листопада 1991 р. — Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України; 5—14 грудня 2001 р. — Всеукраїнський перепис населення.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Коли Україна вийшла з рубльової зони?
- 2) Який уряд започаткував у країні «шокову терапію»?
- 3) За якого уряду розпочалися радикальні ринкові перетворення?
- 4) У який період в Україні спостерігалася гіперінфляція?
- 5) Коли в Україні було закріплено приватне право на землю?
- 6) Як називається національна грошова одиниця України? Коли вона була запроваджена?
- 7) Якими були основні підсумки економічного розвитку України в 1991—1994 рр.?
- 8) Чому, на ваш погляд, у перші роки незалежності економічні зміни значно відставали від політичних?
- 9) Чим була зумовлена криза 2008—2009 рр.?
- 10) Які особливості властиві розвитку економіки України на сучасному етапі?

Завдання.

- 1) Виділіть причини економічної кризи, що охопила Україну в перші роки незалежності.
- 2) Схарактеризуйте аграрну політику України на початку 1990-х рр. та розкрийте її наслідки.
- 3) Використовуючи текст підручника та матеріали, дібрані вдома, з'ясуйте, як були реалізовані заходи, передбачені президентською програмою розвитку економіки в період 1994—2004 рр. Чи була досягнута мета реформ? Чи ефективними виявилися засоби її досягнення? Відповідь подайте у вигляді таблиці.

(Заслуховування кращих творчих письмових завдань.)

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Зміни у складі населення України, соціальні проблеми.

Розповідь учителя.

Глибока економічна криза 1990—1999 рр. викликала серйозні зрушення у складі населення України й загострення соціальних проблем. У першу чергу слід відзначити стрімке падіння життєвого рівня населення.

Звичні за радянських часів гарантії з боку держави — надання роботи, стабільної зарплати, пенсії, матеріальної підтримки — поступилися незвичним і не прийнятним для більшості колишніх радянських громадян завданням щоденної боротьби за виживання.

Економічний спад суттєво обмежив можливості державного бюджету для виконання соціальних зобов'язань (виникали затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій тощо), стрімко впали реальні доходи працюючих. Обсяги зарплати, пенсійних виплат суттєво відставали від темпів зростання цін на товари та продукти споживання. Якщо до 1992 р. середня пенсія за віком дещо перевищувала розмір мінімальної заробітної плати, то в грудні 1997 р. вона становила не більше ніж 40—50 % від цього показника. Із покращенням економічної ситуації розміри пенсій були збільшені, але в переважній більшості вони ледь покривали прожитковий мінімум пенсіонерів.

Особисті заощадження громадян, що були зроблені за часів СРСР, були знецінені й фактично втрачені. У 1992 р. поточне споживання населення (їжа, послуги, транспорт, житло) скоротилося до рівня кінця 1950-х рр.

Гострі проблеми назріли у справі охорони здоров'я. На початок 1990-х рр. Україна була забезпечена медикаментами лише на 30—40 %, медичною апаратурою — на 30 %. Зріс рівень серцево-судинних, онкологічних та інших захворювань. Знову набули загрозливого масштабу хвороби, які начебто були викорінені, зокрема туберкульоз. Відбулося стрімке поширення ВІЛ-СНІДу. Невпинно зростала категорія населення, яка потребувала соціального захисту з боку держави.

Падіння життєвого рівня громадян, фактичне припинення державного житлового будівництва загострило житлову проблему. Досить сказати, що 13 % жителів республіки проживали в гуртожитках, майже 3 млн сімей потребували поліпшення житлових умов. Розвал житлово-комунального господарства призвів до зростання кількості аварійного житла.

Щоб хоч деякою мірою розв'язати житлову проблему, в Україні з 1998 р. розпочалася реалізація програми довгострокового фінансування будівництва житла для молодих громадян. Населенню почали надаватися кредити на будівництво житла. Але економічна криза 2008—2009 рр. фактично зупинила житлове будівництво. Обсяг боргів населення за кредитами перевищує державний бюджет України в кілька разів.

Негативно вплинула на рівень життя населення України гостра екологічна криза, що вразила більшу частину території республіки. В атмосферу викидаються тонни шкідливих речовин. У багатьох містах забрудненість повітря в 15 разів перевищує гранично допустимі норми. Такий стан екології погіршує здоров'я жителів України: багато дітей народжується нездоровими, посилюється захворюваність населення.

Падіння життєвого рівня, соціальні негаразди безпосередньо вплинули на зниження природного приросту населення України. Смертність почала перевищувати народжуваність. В Україні щорічно помирає на 150 тис. осіб більше, ніж народжується. Особливо ця тенденція стала проявлятися після Чорнобильської катастрофи. Дитяча смертність в Україні виявилась однією з найвищих у Європі.

За роки незалежності населення України скоротилося від 52 до 45 млн осіб.

Різке зменшення народжуваності означало гостру кризу сім'ї як соціального інституту. Кількість розлучень стала перевищувати кількість шлюбів.

Помітне зменшення народжуваності підвищує показник старіння нації, свідчить про збільшення питомої ваги старших поко-

лінь порівняно із середніми та молодшими. У державі співвідношення працюючої молоді (віком до 30 років) і літніх людей становить 20 до 80. А для нормальної передачі професійного досвіду й водночас збереження необхідного динамізму інноваційних змін у виробничій діяльності співвідношення має бути 40 до 60.

У цілому в Україні частка людей пенсійного віку становить 23 %, а в сільській місцевості — навіть 29 %, молоді — 22,9 % від загальної кількості населення країни. Водночас стрімко скоротилася середня тривалість життя. Для чоловіків вона становить навіть менше за пенсійний вік.

На ситуацію у складі населення впливають міграційні процеси. Україна стала відкритою в межах існуючого права для в'їзду, перебування й пересування через її територію іноземних громадян.

У перші роки незалежності на батьківщину почали повертатися колишні її жителі, які з різних причин опинилися за її межами. Серед них — колишні військовослужбовці Збройних Сил СРСР, репресовані українці, що перебували на засланні, депортовані народи. У 1991—1996 рр. в Україну з колишніх республік Союзу прибуло 1,2 млн осіб. Надалі цей потік значно скоротився.

Водночас з України стали більше виїжджати, і, як правило, — найбільш дієдатні й освічені люди. За останніми оцінками, за кордоном перебуває 6,6 млн громадян України. Здебільшого вони є трудовими мігрантами. Переважна більшість їх зосереджена в Росії, Польщі, Італії, Іспанії, Португалії тощо.

Значна частина міграційних потоків пішла в Україну з країн близького та далекого зарубіжжя. Україна вперше за всю свою історію зіткнулася з такою проблемою, як масовий в'їзд іноземних громадян. За останні роки в Україні щорічно оселяється на постійне проживання близько 200 тис. осіб, серед них чимало біженців. Першими почали подавати заяви на отримання статусу біженців представники афганської діаспори. Згодом основну масу біженців становили люди, які тікали з районів збройних конфліктів на території країн СНД. Найбільший приплив біженців був пов'язаний із воєнними діями в Придністров'ї. У серпні 1992 р. Україна прийняла понад 60 тис. осіб, половину з яких становили діти. Протягом 1995—1996 рр. дозвіл на тимчасовий притулок в Україні отримали 1883 біженці, що прибули із зони російсько-чеченського конфлікту. Крім того, близько 2,5 тис. біженців з Абхазії звернулися до української влади з проханням розв'язати питання про їхнє перебування в Україні.

Крім вихідців із близького зарубіжжя, в Україні перебувають біженці з багатьох країн Африки, Південно-Східної Азії та Близь-

кого Сходу. Частина з них на законних підставах перебуває в Україні і з різних причин не хоче або не може повернутися додому, проте багато іноземців прибуває до України нелегально й «осідає» в різних містах. Але більшість використовують територію України як транзитну, для того щоб потрапити в країни Європейського Союзу. Потік емігрантів став серйозною проблемою й у відносинах України з ЄС.

Крім того на динаміку змін населення впливають такі чинники, як нещасні випадки невиробничого характеру, травматизм на дорогах, злочинність. Через них Україна втрачає на рік від 10 до 20 тис. осіб.

Економічна криза призвела до зміни структури зайнятості населення. У 1990 р. основна частина населення України на відміну від європейських країн, була зайнята у виробничій сфері — 53,8 % населення, у Великій Британії — 29,6 %, у Франції — 30,3 %. У сфері обслуговування в Україні було зайнято 26,4 % населення, у Великій Британії — 68,1 %, у Франції — 62,9 %.

Упродовж 1992—2010 рр. в Україні кількість населення, зайнятого у сфері матеріального виробництва, значно скоротилася. Проте це відбулося не тому, що розширилася сфера послуг, а через спад виробництва.

Вище зазначені зміни зумовили постановку на порядок денний негайного розв'язання таких питань: забезпечити зростання народжуваності, реформу пенсійної системи й соціального забезпечення, реформування системи охорони здоров'я. Але всі заходи в соціальній сфері мають відповідати одному критерію — орієнтації на людину, її запити та потреби.

Цікаво знати

Результати Всеукраїнського перепису населення 5—14 грудня 2001 р.

Попередні підсумки перепису оприлюднені 29 травня 2001 р. Загальна кількість населення становить 48 млн 416 тис. осіб (у 1989 р. — 51,54 млн осіб). Населення міст — 32 млн 538 тис. осіб (67 % від загальної кількості населення). Порівняно з 1989 р. кількість міського населення скоротилася на 2,3 %. Сільське населення складає 15 млн 878 тис. осіб (32 %), порівняно з 1989 р. зросло на 1,8 %. Перепис засвідчив значне зниження кількості окремих національних меншин: євреїв, німців, угорців, росіян. Натомість зросла кількість кримських татар, вірмен, грузинів тощо.

Чинники, які зумовили зменшення кількості населення:

- Перехід в Україні до моделі однодітної сім'ї, що склалася в усіх розвинених країнах.

- Несприятлива економічна ситуація впродовж останніх 10—20 років.
- Погіршення ситуації, пов'язаної з охороною здоров'я.
- Старіння нації. Чверть населення — люди похилого віку. Висока смертність.
- Перевищення еміграції над імміграцією тощо.

2. Загальна характеристика соціальних зрушень в українському суспільстві.

Розповідь учителя.

Перехід до ринкової економічної системи, докорінна зміна принципів соціальної політики призвели до значних перетворень у соціальній структурі українського суспільства.

Найпомітнішим стає значне майнове розшарування. Якщо в 1990 р. середній дохід найзаможніших громадян України (10 %) в чотири рази перевищував відповідний показник найбідніших (10 %), то в 1999 р. цей показник зріс у три рази та продовжував стрімко збільшуватися. За оцінками експертів, 10 % населення України концентрують 40 % доходів, причому 3/4 цих доходів мають кримінальне походження.

За дослідженнями соціологів, такий розрив у доходах може призвести до соціальних вибухів (межею є десятикратне перевищення). Проте слід відзначити, що прошарок заможних людей є незначним і складає 2—4 % населення.

Одночасно з цим суттєво зросли масштаби бідності, яка охопила всі верстви населення, незалежно від професій, освітніх і демографічних ознак. Якщо раніше бідними були переважно люди з низьким рівнем освіти, поганим здоров'ям або такі, що з різних причин не працювали, багатодітні родини тощо, то протягом останніх років до розряду бідних потрапили й ті верстви, які за своїми соціально-демографічними ознаками були найбільш захищені від такого ризику: молодь із високою професійно-освітньою підготовкою, люди 30—50 років, що мали високу кваліфікацію й роботу, пенсіонери, які отримували максимальну пенсію, діти.

Повсякденним стало таке явище, як безробіття. Хоча офіційно зареєстрований показник безробіття невисокий, кілька відсотків працездатного населення, але реально він є значно вищим. Досить поширеним стало приховане безробіття: люди офіційно числяться на якомусь підприємстві, але реальної заробітної плати не отримують через простой на виробництві тощо.

Зростання бідності відбувалося за рахунок «розмивання» середнього класу (люди із середніми доходами, що займають міцне становище в суспільстві). Аналізуючи зміни у складі середнього класу, слід підкреслити, що за радянських часів він включав переважно науково-технічних працівників та службовців. Статус його представників визначався переважно рівнем освіти та способом життя, а не привілейованим економічним становищем. На сучасному етапі основою середнього класу є підприємці, високооплачувані спеціалісти, частина науково-технічних працівників і службовців. Із покращанням економічного становища відбувається зростання середнього класу. Проте він на сьогодні ще не є основою для стабільного розвитку країни.

Аналіз даних про розширення населення за рівнем доходів, витрат і реального споживання свідчить про те, що переважна частина населення споживає набагато більше, ніж має офіційних доходів. Це свідчить про поширення незареєстрованої зайнятості серед усіх верств населення. Різниця полягає лише в тому, що одні групи вдаються до такої діяльності тому, що це єдине джерело реальних доходів (некримінального походження), яке дає змогу хоч якось прожити, а інші саме за рахунок порушення законодавства отримують високі та надвисокі доходи.

Значні соціальні зрушення сталої соціальної системи призвели до формування досить помітного прошарку людей, яких називають маргіналами (у народі більш поширена назва «бомжі» та ін.). До цієї групи належать особи, які з різних обставин опинилися поза суспільством, втратили або втрачають зв'язок із його основними інституціями, відчувають глибокі деструктивні зміни свого соціального та психологічного стану.

Можна виділити такі головні риси соціальних процесів, що відбулися за роки незалежності:

- Поглиблення соціальної поляризації.
- «Розмивання» середнього класу.
- Зростання бідності.
- Поява безробітних і незареєстрованої зайнятості.
- Зростання кількості маргінальних прошарків та їх впливу на суспільство.

Завдання.

Визначте, які соціальні прошарки існують у сучасному українському суспільстві. Складіть графічну схему соціальної структури українського суспільства.

3. Міжнаціональні відносини в Україні.

Розповідь учителя.

Україна — поліетнічна держава. За даними перепису населення 1989 р., в Україні проживало понад 51,4 млн осіб, серед них понад 37,4 млн українців, 11,3 млн росіян, 486 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 324,5 тис. молдаван, 219 тис. поляків, 163,1 тис. угорців, 134,8 тис. румунів і представників інших народів.

Загалом в Україні проживає близько 130 національностей, народностей та інших етнічних груп. Особливістю національного складу України ще з повоєнних років було те, що частка українців у загальній кількості населення зменшилася від 76,8 % у 1959 р. до 72,6 % у 1989 р., тоді як частка росіян за цей період зросла від 16,9 до 22 %.

Збільшилась також кількість молдаван, вірменів, циган в Україні. Водночас кількість деяких національностей зменшилася, особливо євреїв (на 23,2 %).

Верховна Рада прийняла в листопаді 1991 р. Декларацію прав національностей України, у якій проголошено, що держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на території України, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Цим було підтверджено, що Україна стає батьківщиною для всіх націй і народностей, що зріднилися з українською землею.

Держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення й забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, узяла на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Важливе значення в консолідації українського народу має проголошене державою зобов'язання гарантувати всім громадянам вільно сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у державному житті.

Українська держава своїм законодавством забороняє дискримінацію громадян за національною ознакою.

У національній структурі особливе місце посідає російськомовне населення країни. Переважна більшість його представників народилася в Україні, соціалізувалася у двомовному середовищі, певною мірою сприйняла цінності української культури.

Робота з поняттями і термінами.

Соціалізація — процес засвоєння людиною системи цінностей, норм і зразків поведінки, обов'язкових у певному суспільстві, а також навичок, які дають їй змогу увійти у світ суспільних відносин, що здійснюються під впливом середовища, осіб і виховних установ.

Незважаючи на це, Україна створює сприятливі умови для розвитку й функціонування російської мови та культури, а також мов і культур інших народів нашої країни.

Помітну роль у гармонізації національних відносин в Україні відіграють національно-культурні товариства, яких налічується в Україні понад 300.

За їх ініціативою та за підтримки держави створюються національні культурні центри, театри, музеї, школи, факультативи з вивчення рідної мови та історії. В Україні запрацювало вісім редакцій і Головна спеціалізована редакція для випуску літератури мовами національних меншин.

Україна виявляє турботу щодо повернення на землі своїх батьків депортованих у часи сталінщини народів.

З ініціативи України в жовтні 1992 р. голови держав СНД підписали угоду щодо відновлення прав депортованих осіб, національних меншин і народів.

В Україні створено республіканську комісію у справах депортованих народів, існує фонд для депортованих народів Криму.

У січні 1992 р. уряд України розглянув питання, пов'язане з поверненням депортованих кримських татар до Криму та їх життєзабезпеченням. Повернення татар (близько 500 тис. осіб) змінило етнічну структуру півострова. На українську землю повернулося також багато болгар, вірмен, греків (близько 12 тис. осіб).

Нашій державі вдалося створити умови для уникнення проблем на міжетнічному ґрунті.

Робота з документом.

Витяг із Декларації прав національностей України (1 листопада 1991 р.)

Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості; прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України;

беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями складають п'ятдесятимільйонний народ України, приймає цю Декларацію прав національностей України:

Стаття 1. Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом.

Запитання до документа.

- 1) Уважно прочитайте уривок із Декларації. Які права держава гарантує національним меншинам?
- 2) Чому, на вашу думку, після проголошення незалежності України виникла потреба прийняти Декларацію прав національностей України?

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Які соціальні зрушення відбулись в українському суспільстві за роки незалежності?
- 2) Чим вони були спричинені?
- 3) Чи відбулися демографічні й етнічні зміни за роки незалежності? Якщо так, то які?
- 4) Яку національну політику проводить Україна?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Україна — багатонаціональна держава, на її території проживають представники майже 100 націй і народностей. Усім громадянам, незалежно від їх національності, гарантуються рівні права й свободи. Держава забезпечує вільний розвиток етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин. Створення цивілізованих міжнаціональних стосунків є важливим досягненням Української держави.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Підготувати реферати за темами: «Соціальне становище України на сучасному етапі», «Зміни в національному складі населення України за роки незалежності (на основі перепису 2001 р.)», «Проблема повернення кримських татар».

Тема. Основні чинники та особливості розвитку культури в Україні за роки незалежності.

Мета: схарактеризувати стан української культури. Визначити основні здобутки і перспективи. Указати на особливості релігійного життя, міжконфесійні відносини. Сприяти закріпленню навичок аналізу творів культури та культурних процесів. Виховувати учнів у душі патріотизму, толерантності, поваги до здобутків українського народу. Сприяти утвердженню ідеалів демократії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, дидактичні матеріали.

Основні поняття і терміни: відродження національної культури, конфесія, Українська православна церква (Московського патріархату), Українська православна церква (Київського патріархату), Українська греко-католицька церква.

Основні дати: 1988 р. — святкування 1000-річчя прийняття християнства на Русі; 1989 р. — легалізація діяльності УГКЦ; 1991 р. — Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій»; 1992 р. — розкол православної церкви в Україні; 2001—2010 рр. — невдала спроба запровадження 12-річної шкільної освіти; 2007 р. — введення обов'язкового Зовнішнього незалежного оцінювання.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ **Фронтальне опитування.**

- 1) Назвіть найгостріші, на ваш погляд, соціальні проблеми в Україні в 1990-ті рр.
- 2) За роки незалежності кількість населення України зросла чи зменшилася?
- 3) Поясніть зміст терміна «приховане безробіття».
- 4) Представники яких національностей проживають в Україні?
- 5) Коли було проведено перший за роки незалежності перепис населення?
- 6) Який регіон України зазнав найбільших етнічних змін?
- 7) Як економічна криза вплинула на соціальне становище населення України?
- 8) Які зміни відбулися в динаміці міграційних процесі за часів незалежності України?
- 9) Які соціальні явища свідчать про соціальне розшарування українського суспільства? Назвіть причини соціального розшарування населення України. До яких соціально-політичних наслідків призводить соціальне розшарування?

- 10) Яке значення мало прийняття Верховною Радою «Декларації прав національностей» для розвитку міжнаціональних відносин? Коли було прийнято цей документ?
- 11) Схарактеризуйте національну структуру населення України. Які зміни в ній відбулися в період незалежності?
- 12) Схарактеризуйте заходи, що були здійснені державою для гармонізації міжнаціональних відносин. Яку національну політику проводить Україна?
- 13) До яких реальних дій, на вашу думку, повинна вдатися держава для підвищення життєвого рівня населення?
- 14) Чому, на ваш погляд, в Україні, на відміну від багатьох інших країн СНД, за часів незалежності не відбулося серйозних міжетнічних конфліктів? Які поради для запобігання таким конфліктам у майбутньому ви можете дати?

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Запитання для актуалізації знань.

- 1) Коли було прийнято «Закон про мову»?
- 2) Який вплив мали перебудовчі процеси в СРСР на відродження української культури та поживлення суспільно-культурного життя?

1. Загальні тенденції розвитку культури за роки незалежності.
Відродження національної культури.

Розповідь учителя.

Проголошення незалежності України дало новий імпульс процесу розвитку національної культури. Відбулося утвердження орієнтації на загальноєвропейські цінності світової культури. У літературно-мистецькому житті закріплюється плюралізм, що прийшов на зміну притаманному тоталітарній системі однотипному заідеологізованому художньому відображенню дійсності; переосмислюються догми соціалістичного реалізму.

Уже в лютому 1992 р. Міністерство культури України підготувало програму розвитку національної культури, яка практично розвивала тоталітарне минуле та спрямовувала розвиток культури на шлях сповідування вищих гуманістичних цінностей. Парламент України невдовзі схвалив цю програму. Президент Л. Кравчук своїм указом передбачив заходи соціальною захисту діячів культури й мистецтва в умовах переходу до ринкових відносин.

У перші роки незалежності було створено Комітет із Національної премії ім. Т. Шевченка. До його складу увійшли відомі діячі української культури. Серед перших лауреатів Шевченківської премії незалежної України були в'язень сталінських концтаборів Б. Антоненко-Давидович (посмертно), дисиденти І. Калинець, Т. Мельничук, художники М. Максименко, Г. Синиця, капела бандуристів ім. Т. Шевченка (Детройт, США) та хор ім. О. Кошиця (Канада).

Починають повертатися твори, збірники книжок, архіви та інші культурні та духовні цінності, які з різних причин були вивезені з України за кордон. Щоб прискорити цей процес, було створено спеціальну урядову комісію. У лютому 1992 р. Україна підписала відповідну угоду з країнами СНД. Тільки за останні роки в Україну було повернено особисті архіви О. Олеся та О. Ольжича. Громадськість України отримала можливість ознайомитися з великим архівом незмінного протягом багатьох років голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка академіка А. Жуковського. Українська культурна скарбниця поповнилася й творчою спадщиною Л. Морозової, яка була серед тих, хто, ризикуючи життям, захищав Михайлівський Золотоверхий собор від руйнації. Велику зацікавленість науковців викликають передані в Україну копії документів Державного архіву Швеції, що висвітлюють зв'язки України та Швеції у XVIII ст. До України зі США повернулися архівні матеріали уряду УНР в екзилі. Започатковано роботу з метою повернення на Україну спадщини професора І. Огієнка, праці якого налічують майже 2000 найменувань із різних галузей знань.

У Спільці письменників України створена спеціальна комісія, що активно включалася у відродження імен тих діячів культури, які стали жертвами сталінщини. На книжкових полицях з'явилися забуті твори письменників «розстріляного відродження»: М. Зерова, М. Хвильового, Є. Плужника, Г. Косинки та ін. Вийшли друком твори українських дисидентів — В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка. В. Рубана, М. Руденка. Побачили світ раніше не доступні українському читачеві видання літератури української еміграції — твори І. Багряного, В. Барки, О. Теліги, С. Гординського, Л. Мосендза та багатьох ін.

В Україні не тільки зберігаються раніше створені осередки культурного життя, але й виникають нові.

Національне відродження стимулювало зростання мережі музеїв (в областях відкрито 29 нових державних музеїв). Започатковано нові історико-культурні заповідники в Батурині, Глумові, Дубному, Збаражі, Корсуні-Шевченківському тощо.

Відновлено випуск журналів «Київська старовина», «Літературно-науковий вісник». Від 1992 р. в Україні виходять видання щомісячного часопису незалежної думки «Сучасність». З'явилися нові періодичні видання журналів суспільно-політичного, науково-популярного та наукового профілю. Широку видавничу діяльність розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Київське видавництво «Глобус» розпочало перевидання в Україні знаменитої «Енциклопедії українознавства», підготовленої представниками української діаспори. Свою власну періодику мають товариства, громадські об'єднання та політичні партії. Практично в кожному обласному центрі України з'явилися нові видавництва, у тому числі й ті, що працюють на комерційних засадах.

Розширюється тематичний діапазон літературно-мистецьких творів, урізноманітнюються їхні стильові форми.

Великої популярності набув Всеукраїнський фестиваль сучасної пісні й популярної музики «Червона рута», «Країна мрій», «Таврійські ігри» тощо. Увійшли в практику народні свята, конкурси «Лесині джерела», «Сорочинський ярмарок», міжнародні фестивалі українського фольклору «Берегиня», авторської пісні «Золоті ворота» тощо.

Указом Президента в 1996 р. створено Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара. Ведеться робота з підготовки зводу пам'яток історії та культури України.

Держава взяла під свою охорону понад 160 тис. пам'яток, що мають тисячолітню історію. 49 визначних ансамблів і комплексів історико-архітектурної спадщини оголошено державними заповідниками.

Після проголошення Україною незалежності найвизначніші пам'ятки нашої держави були включені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Це ансамблі Софійського собору та Києво-Печерської лаври в Києві, забудова й пам'ятки історичного Львова. Відновлено Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші зруйновані храми. Проводиться відповідна робота з відновлення історико-культурної спадщини в багатьох регіонах країни.

Економічна криза вповільнила процес культурного розвитку, створила для держави складну проблему не тільки в плані розвитку, але й утримання культурної інфраструктури.

Від 1993 р. стала загрозливою тенденція скорочення видання книжок, періодичної преси українською мовою. Натомість книжковий ринок України заповнили книжки з Росії, які через кра-

щі умови, створені там для книговидавничої справи, мали нижчу ціну, а тому й витіснили українських видавців.

Комерціалізація культури в умовах відсутності потужного приватного сектору та стійких традицій меценатства відкинула на межу виживання значну кількість творчих колективів, талановитих особистостей, призвела до майже абсолютного домінування грошей над естетичними цінностями й орієнтирами.

Завдання.

Визначте основні риси сучасного етапу розвитку культури.

ЗРАЗОК ВІДПОВІДІ

Риси сучасного етапу розвитку культури

Позитивні: подолання самоізольованості культури; відновлення історичної пам'яті народу; розкріпачення суспільної свідомості; відновлення й поширення релігійної культури; звільнення від догматів, стереотипів радянських часів; поява нових жанрів, типів, напрямів мистецтва та загалом культури; «повернення» емігрантської культури на батьківщину, зв'язок із діаспорою.

Негативні: нерозважне руйнування цінностей радянського періоду; залежність культурного розвитку від примх ринку, комерціалізація культури; зведення до мінімуму державного фінансування культури; звуження поля діяльності установ культури; поширення й засилля масової культури; криміналізація сфери культури; агресивність деяких релігійних сект; поляризація.

Основні чинники, які впливають на розвиток сучасної української культури:

- економічна модель розвитку, стан економіки;
- зміни в соціальній структурі населення;
- зміни в державній структурі;
- політичний режим.

Історичні чинники:

- менталітет населення;
- особливості розвитку культури в радянський період;
- система духовних цінностей, на яких виховувалося сучасне покоління.

Зовнішні чинники:

- вплив загальносвітових культурних процесів;
- «вестернізація» масової культури;
- вплив російської культури.

Розповідь учителя.

Провідним науковим центром є Національна академія наук України. На сьогодні в ній накопичилися серйозні проблеми. Орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася падінням престижності фундаментальних досліджень, понад 90 % нових технологічних розробок не впроваджуються у виробництво. Серйозною вадою є поділ науки на академічну, вузівську й галузеву. Великі труднощі в матеріально-технічному та кадровому забезпеченні створює низький рівень фінансування. Окремі інститути втратили за останні роки 50—60 % свого кадрового потенціалу (на початок 1990-х рр. в Україні налічувалося 220 тис. учених).

Спостерігається зниження професіоналізму частини науковців через відсутність здорового суперництва, творчих дискусій, чесно-го й відкритого обміну думками, односторонню орієнтацію української науки на російську та ізоляцію від європейської та світової науки. Низька технічна оснащеність наукових лабораторій, різке зниження життєвого рівня й соціальна незахищеність призвели до масового виїзду багатьох учених за кордон. Понад 20 % науковців перейшли працювати до комерційних структур. Значна частина наукових установ здійснюють розробки для провідних фірм світу.

Такий стан науки не дає надії на швидкий вихід України з кризи, хоча чимало вчених самовіддано працюють у цьому напрямі й досягли вагомих результатів. Збереглися й продовжують плідно розвиватися ті галузі науки, у яких Україна має пріоритет: математика, кібернетика, електрозварювання, аеродинаміка тощо. Перебудовується робота НАН України, змінюються пріоритети. Зростає увага до фундаментальних досліджень, іде перегрупування наукових сил. Створено Міністерство освіти і науки України, діє Українська наукова асоціація; засновані Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв, Академія правових наук та ін. Виникла низка дослідних інститутів та центрів як громадських об'єднань науковців, наукових товариств. Зокрема, у 1989 р. відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Тіснішає співпраця з українською діаспорою.

Зроблено помітні кроки у справі гуманізації та гуманітаризації освіти. Значна увага приділяється вивченню української історії, релігії, народознавства.

Кілька нових науково-дослідних інститутів створено в системі Національної академії наук України. У грудні 1991 р. з'явився

Інститут національних відносин та політології. Археологічна комісія Інституту історії АН України була перетворена на Інститут української археографії ім. М. Грушевського (із філіями у Львові і Дніпропетровську). Відкрито Інститут української мови, Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут соціологічних досліджень, Інститут народознавства. Як навчальний і науковий заклад у 1992 р. при Київському університеті створено Інститут українознавства, у 2006 р. було відкрито Інститут національної пам'яті.

У світовому співтоваристві Україна належить до складу держав, які ведуть дослідження космічного простору. В Україні діє Національне космічне агентство. Україна має потужну базу з виробництва ракетноносіїв, супутників та різноманітного космічного обладнання й агрегатів.

У 1997 р. з території США було запущено космічний корабель типу «Шатл», на борту якого перебував перший космонавт незалежної України Л. Каденюк.

Від весни 1999 р. активно здійснюється міжнародна програма «Морський старт» із використанням модернізованої української ракети «Зеніт».

Практичне значення мають розробки українських учених і конструкторів для створення й діяльності міжнародної космічної станції «Альфа» — найграндіознішого проекту в історії космонавтики.

За роки незалежності здійснено понад 70 пусків українських ракетноносіїв із понад 150 супутниками.

У космічній галузі тісно співпрацюють українські вчені зі своїми колегами з Росії, США, Франції, Італії, Бразилії тощо.

3. Розвиток освіти за роки незалежності.

Розповідь учителя.

У складних умовах перебувала та продовжує перебувати освіта, хоча процеси оновлення охопили й цю важливу галузь.

Основним нормативним документом у галузі освіти є Закон України «Про освіту», який було прийнято в 1991 р., а сучасну редакцію затверджено в 1996 р. Освіта визнана пріоритетною сферою, основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства й держави, передбачені кардинальні зміни в її роботі. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями та народами. Закон установлює основні принципи освіти, її структуру, права й обов'язки учнів, студен-

тів, викладачів, батьків, порядок організації управління та самоуправління в галузі освіти тощо. Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою, але низька оплата праці вчителів, слабе матеріальне забезпечення шкіл призводить до загального падіння освітнього рівня в країні.

Одним із найважливіших завдань школи є забезпечення виконання Закону про мови (1989 р.). Відкрито чи відновлено тисячі шкіл з українською мовою навчання, організовано тисячі українських класів у школах із російською мовою навчання. Освітня система стає більш гнучкою та різноманітною. З'явилася велика кількість ліцеїв, коледжів та гімназій, які значно урізноманітнюють навчальний процес, сприяють поглибленому розвитку здібностей учнів і студентів. Значно більше уваги приділяється вивченню української історії, народознавства, помітні зрушення спостерігаються й у викладанні інших суспільних наук.

Законом України від 13 квітня 1999 р. визначено перехід від вересня 2000 р. на 12-річний термін навчання. Від початку 2000/2001 навчального року в школах України запроваджено 12-бальну систему оцінювання знань учнів. Готуються та здійснюються подальші кроки в реформуванні середньої освіти. Важливим заходом є комп'ютеризація шкіл. На II з'їзді педагогічних працівників було прийнято нову концепцію освіти. У 2003 р. були затверджені нові стандарти, розроблені нові програми, концептуальні підходи у вивченні предметів. Проте 2010 р. відбулося повернення до 11-річної системи навчання із запровадженням обов'язкової дошкільної освіти; узято курс на переосмислення стандартів і концепції середньої освіти.

Ще одним важливим елементом змін в освіті стало впровадження обов'язкового зовнішнього незалежного оцінювання для абітурієнтів. Система ЗНО перетворилася на вагомий чинник боротьби з корупцією при вступі до вузів.

Понад 75 % шкіл України здійснює навчання українською мовою. Натомість національні меншини мають усі можливості в місцях свого компактного проживання вести навчальний процес рідною мовою. В Україні функціонують державні школи з російською, румунською, угорською, татарською, польською, єврейською мовами навчання.

Зроблено перші суттєві кроки щодо реформування професійно-технічної та вищої освіти. Із метою більш тісного зв'язку Міністерства професійно-технічної освіти та вищої освіти були об'єднані. Скорочуються масштаби підготовки спеціалістів через заочну та вечірні форми навчання, здійснюється перехід на сту-

пенеу підготовку: кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд із державними створюються навчальні заклади різних форм власності.

За роки незалежності відбулася реорганізація й у вищій освіті. Вузи стали самостійнішими у своїй діяльності. Проведено роботу з ліцензування (надання дозволу на освітню діяльність) та акредитації (визначення професійного рівня діяльності) вищих навчальних закладів. Разом із державним замовленням вводяться контрактні форми навчання. З'явилися приватні вузи. Україна долучилася до Болонського процесу — створення єдиного навчального простору в Європі.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВИТИ

Позитивні	Негативні
<ul style="list-style-type: none"> • Поступове утвердження у сфері освіти української мови; • демократизація навчального процесу; • зв'язок освіти з національною історією, культурою та традиціями; • поява різних видів і форм власності навчальних закладів; • орієнтація реформування освіти на європейські зразки з урахуванням національної специфіки 	<ul style="list-style-type: none"> • Обмеженість державного фінансування освітніх закладів; • недостатня матеріально-технічна база; • падіння соціального престижу педагогічної діяльності і як наслідок загострення кадрової проблеми; • помилки в реформуванні освіти

4. Основні здобутки української культури та спорту за роки незалежності.

Розповідь учителя.

У розвитку національної культури в 1990-ті рр. відбулися суттєві зрушення. Із проголошенням незалежності були ліквідовані всі перепони на шляху до розвитку національної культури: скасовано будь-які цензурні заборони, ідеологічні штампи. Відкрито вільний доступ до здобутків усєї культурної спадщини людства.

Водночас культура виявилася найбільш вразливою в умовах становлення ринкових відносин. Позбавлені державного фінансування заклади культури опинилися на межі закриття та зникнення. Незважаючи на складність нових умов існування, українська культура продовжує розвиватися.

Проте, як уже зазначалося, на розвиток культури продовжують впливати такі негативні факти, як нестача коштів і відповідної законодавчої бази, комерціалізація культури.

У розвитку літератури відбулася кардинальна переоцінка суспільних ідеалів. Набула бурхливого розвитку художня публіцистика, що пояснюється високим рівнем політизації суспільства. Багато письменників стали політиками, деякі з них поєднують творчість із політичною або громадською діяльністю: І. Дзюба, І. Драч, Р. Іваничук, Д. Павличко, Є. Сверстюк, В. Яворівський та ін.

Історична проза збагатилася новими романами П. Загребельного, Р. Іванченка, Ю. Мушкетика. У літературу увійшло нове покоління, представлене насамперед іменами І. Андрусяка, Ю. Андруховича, О. Забужко, В. Медвідя, В. Цибулька тощо. Повернулися із забуття твори В. Винниченка, М. Зерова, Г. Косинки, М. Куліша, В. Стуса, М. Хвильового тощо. Читачі отримали можливість ознайомитися з творчістю літераторів діаспори: І. Багряного, Ю. Барабаша, В. Барки, О. Ольжича, Ю. Липи, У. Самчука, О. Теліги та ін.

Відбувся справжній розквіт театрального мистецтва. Творча самостійність сприяла збагаченню тематики вистав і, відповідно, зростанню популярності театрів. Новаторами театрального мистецтва можна назвати таких режисерів, як Р. Віктюк, С. Данченко, С. Мойсеев, В. Петров. Б. Шарварко та ін.

Розвивається й українське образотворче мистецтво. За роки незалежності було організовано кілька сотень виставок провідних українських майстрів. Для художніх галерей держава придбала понад 3 тис. творів, почала надавати митцям спеціальні стипендії.

Музичне й хореографічне мистецтво України, яке має високий авторитет у світі, продовжує активно розвиватися. Пісенна творчість пропагується на фестивалях «Червона рута», «Пісенний вернісаж», «Берегиня» та ін.

Незважаючи на засилля закордонної кінопродукції, українське кіно тримається на плаву. У 1990 р. вперше в історії українське кіно здобуло нагороди Каннського кінофестивалю (фільм С. Параджанова, Ю. Ільєнка «Лебедине озеро. Зона»). Дві студії художніх фільмів (у Києві та Одесі), студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематика та Студія анімаційних фільмів продовжують свою діяльність (хоча фільмів видають у десять разів менше, ніж у 1990 р.).

Спорт став своєрідною візитною картою України на міжнародній арені. Від моменту проголошення суверенітету Україна виявляла турботу про створення власної системи спортивних інституцій, які б мали представляти український спорт на міжнародній арені. У 1990 р. з'явився Національний Олімпійський комітет, який

у 1992 р. був визнаний міжнародним Олімпійським комітетом. Україна брала активну участь в Олімпіадах: у літніх видах спорту в 1992 р. в Барселоні, 1996 р. в Атланті, 2000 р. — у Сідней, 2004 р. — в Афінах, 2008 р. — у Пекіні; у зимових видах спорту — у 1994 р. у Ліллі Хаммері, 1998 р. — у Нагано, 2002 р. — у Солт-Лейк-Сіті, 2006 р. — у Туріні, 2010 р. — у Ванкувері.

На літніх олімпіадах українські спортсмени здобули 96 нагород, на зимових — 5. Найуспішнішими видами спорту виявилися гімнастика, плавання, легка атлетика, боротьба, важка атлетика.

За період 1992—2010 рр. українські спортсмени близько двох тисяч разів сходили на п'єдестал пошани на чемпіонатах світу та Європи з олімпійських видів спорту.

Найбільші досягнення українських спортсменів у таких видах спорту: катання на ковзанах (О. Баюл), біатлон (О. Зубрилова та ін.), спортивна й художня гімнастика (О. Вітриченко та ін.), боротьба, бокс (брати Сидоренки), велоспорт, біг, плавання (Д. Силантьєв, Я. Клочкова та ін.), футбол (А. Шевченко), гандбол, баскетбол тощо.

Останніми роками українські спортсмени беруть участь і в професійному спорті (О. Баюл, брати Клички та ін.).

5. Релігійне та церковне життя за умов незалежності.

Розповідь учителя.

Незважаючи на роки утисків, гонінь релігія та церква зуміли зберегти своє місце в суспільстві та вплив на нього. Рубіжним у зміні ставлення держави до церкви й релігії правомірно вважати 1988 р. — рік відзначення 1000-річного ювілею прийняття християнства на Русі. Святкування відбувалося в Києві та Москві за участю понад 100 офіційних представництв церков і релігій з усього світу. Особливої урочистості акції святкування ювілею надало те, що ця дата була визнана ООН видатною історичною подією в людській цивілізації.

Із проголошенням незалежності України церковне життя поживавлюється: іде помітне зростання кількості релігійних громад, будуються храми (лише в 1991—1994 рр. було побудовано та здійснювалося будівництво близько 2 тис. храмів), відроджуються монастирі, духовні навчальні заклади, недільні школи. У духовний світ громадян глибше входить релігійна література, відкривається багата духовна спадщина України. У 1997 р. в державі діяло 64 конфесії, у яких понад 18 тис. релігійних громад (із них 6 тис. оформили свій статус протягом 1991—1995 рр.), понад 100 монастирів

(серед них ушавлені Києво-Печерська лавра, Почаївська лавра), 40 релігійних навчальних закладів. В Україні працюють близько 14 тис. служителів культу, виходить у світ понад 50 періодичних релігійних видань. Пожвавилися зв'язки релігійних організацій та окремих віруючих з одновірцями за межами України.

Відносини з релігійними громадами, особами, які належать до різних конфесій, у країні регулюють Конституція України (ст. 35 — право на свободу світогляду і віросповідання) і Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» від 23 квітня 1991 р., який підтверджує, що ніхто не може встановити обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-який примус щодо визначення громадянином свого ставлення до релігії, участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігій. У Законі закріплюється рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії. Церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви.

Завдяки вдосконаленню законодавства, адміністративним та організаційним заходам удалося нормалізувати релігійну обстановку.

Незабаром після проголошення незалежності визріла криза в православ'ї України, яке функціонувало на платформі РПЦ. Собор православної церкви в Києві проголосив автокефальність (незалежність), визнав себе Українською православною церквою (УПЦ). Собор звернувся до Московського патріархату з проханням канонізувати її в такому статусі. Але Московський архієрейський собор категорично відхилив це прохання, а Філарет, який на той час уже мав титул Блаженніший екзарх патріарший, за таку постановку питання був підданий злісним нападкам. У такий спосіб Московський патріархат продовжив політику щодо православної церкви в Україні в старому руслі, у якому православ'я в Україні, її церква розглядалися вторинним явищем порівняно з РПЦ в Росії.

Більше того, не без зацікавленості Московського патріархату ініціювалася й була проведена нарада частини українських єпископів у Харкові, яку оголосили собором. Після цього Україною протекла хвиля захоплення храмів, монастирів прибічниками керуючого справами Московської патріархії Володимира, що нерідко супроводжувалася насильством. Унаслідок такого протистояння до РПЦ Московського патріархату відійшло понад 5 тис. церковних громад, низка монастирів.

У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий собор УПЦ і УАПЦ (яка діяла паралельно). Патріархом УПЦ—КП (так вона фактично поча-

ла називатися після об'єднання) обрали Мстислава, а його заступником — Філарета. Однак єдиної УПЦ—КП тоді не склалося, (проти цього виступив Мстислав, який невдовзі пішов із життя). Після його смерті розкол поглибився і, по суті, закріпився собором УАПЦ, на якому її патріархом обрано Димитрія.

У свою чергу, на соборі УПЦ—КП у жовтні 1993 р. патріархом цієї церкви обрали колишнього політрепресанта, українського правозахисника Володимира, а його заступником стає Філарет. У липні 1995 р. патріарх Володимир помер; його похорон переріс у Києві у справжню трагедію.

Через деякий час патріархом УПЦ—КП на соборі вищих ієрархів церкви цієї конфесії в Києві обрали Філарета. Покійний патріарх конфесії Володимир, а згодом Філарет порушували питання про об'єднання всіх гілок православ'я в одну. Їх пропозиції знаходили розуміння в уряді, оскільки були спрямовані на консолідацію українського суспільства, передусім віруючого населення. Ідея об'єднання всіх православних церков дотепер залишається нереалізованою. Особливо заперечує її РПЦ на чолі з новим патріархом Кирилом.

Таким чином, у православ'ї Української незалежної держави існує кілька течій (конфесій): УПЦ—КП, УПЦ—МП, УАПЦ Православна старообрядницька церква, Українська православна апостольська церква, Українська реформаторська православна церква. Дві останні мають незначну кількість парафій. Крім того, низка церковних громад, зокрема у східних областях країни, підпорядкована безпосередньо Московському патріархату, тобто перебуває поза впливом патріархів, що функціонують в Україні.

Розкол і негарзди в православних церквах призвели до швидкого скорочення прихильників православ'я. На сьогодні православними вважають себе лише половина населення України. Значна частина українців віддає перевагу протестантським церквам, які проводять досить активну місіонерську діяльність.

КІЛЬКІСТЬ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

Назва церкви	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2002 р.
Українська православна церква	6882	7386	7996	9423
Українська православна церква (Київський патріархат)	1529	1901	2187	3010
Українська автокефальна православна церква	1167	1063	1026	1052
Українська греко-католицька церква	3098	3151	3212	3289
Римо-католицька церква	716	732	751	818

Близькими до православ'я є давньосхідні церкви. У Ніжині діє церква ассирійських християн — послідовників несторіанства, течії, заснованої у Візантії в 428 р. н. е. патріархом Несторієм. Також представлена Вірменська апостольська церква (16 парафій у великих містах, де перебуває значна вірменська громада).

Найбільшою неправославною християнською організацією в Україні є Українська греко-католицька церква (УГКЦ), що має найбільше прихильників у Західній Україні. На початку ХХІ ст. УГКЦ взяла курс на поширення свого впливу на всю територію України та перенесла митрополічу резиденцію зі Львова до Києва. Чимало послідовників має Римо-католицька церква в Україні (РКЦУ).

Значна частка віруючих в Україні є прихильниками протестантських церков. Найбільші й найвпливовіші серед них Німецька євангелічно-лютеранська церква України, Українська лютеранська церква, Закарпатська реформаторська церква, що об'єднує прихильників кальвінізму. Євангельські християни (Собор незалежних євангельських церков України) представлені двома найбільшими місіями — «Нове життя» і «Світло на Сході» (займаються переважно місіонерською та благодійницькою діяльністю). Близькими до них є баптисти. В Україні баптистів представляє ціла низка спілок баптистських церков: Всеукраїнська спілка об'єднань євангельських християн-баптистів, Братство незалежних церков євангельських християн-баптистів, а також Рада церков, куди входять незареєстровані баптисти. Новий напрям у протестантизмі, що виник у ХХ ст., має назву п'ятдесятництва. Вони входять до Спілки церков християн віри євангельської п'ятдесятників України, Об'єднану церкву ХВС, Спілку вільних церков християн євангельської віри України, Церкву Божу України. Наймолодша з протестантських церков — Харизматичний рух церков повного Євангелія.

Нехристиянські конфесії представлені прихильниками іудаїзму й мусульманства. Найбільші мусульманські громади існують у Криму, де їх прихильниками переважно є кримські татари.

Існують і нелегальні релігійні об'єднання (зокрема, сатаністи; Біле братство, керівництво якого було притягнуто до судової відповідальності за протизаконну антигуманну діяльність; сектантське об'єднання Муна та ін.).

Важливою подією релігійного та церковного життя України став візит у червні 2001 р. голови Ватикану, голови Католицької церкви Папи Римського Івана Павла II. Україна стала 123-ю країною, яку відвідав Понтифік. Згідно з програмою візиту відбулися зустрічі Папи та Президента України з представниками політичних,

культурних, наукових і ділових кіл, зустрічі Папи з представниками Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, із громадськістю. Іван Павло II відслужив Божественні літургії за римським та візантійським обрядами в Києві та Львові.

Візит Папи, незламного поборника прав і гідності людини, безкомпромісного противника тоталітаризму, нетерпимості й дискримінації, став закликом до порозуміння, до процесів єднання. Папа закликав не зводити рахунки з минулим, а разом дивитися в майбутнє, спільно розвивати діалог культур і цивілізацій. Україна, за словами Папи, має виразне європейське покликання, підкріплене християнськими коренями культури, і тому треба сподіватися, що ці корені допоможуть зміцнити національну єдність і далі розвивати незалежну Україну.

Головним противником візиту Папи Римського в Україну була Російська православна церква і, відповідно, УПЦ—МП.

У 2010 р. відбулися пастирські візити до України патріарха РПЦ Кирила. Він побував у багатьох містах України, закликаючи до «збереження православної цивілізації» і «руського мира».

Самостійна робота за підручником.

Користуючись матеріалом підручника, заповніть таблицю «Культура України на сучасному етапі».

Література	Музика і театр	Образотворче мистецтво	Кінематограф	Фестивалі, конкурси

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями.

- 1) Які основні труднощі в розвитку культури спостерігаються на сучасному етапі?
- 2) Схарактеризуйте розвиток української науки за роки незалежності.
- 3) Які реформи були запроваджені в галузі освіти?
- 4) Назвіть основні здобутки української культури за роки незалежності.

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Здобуття незалежності мало великий вплив на розвиток культури, який набув характеру національного відродження. Проте низ-

ка негативних явищ стримує поступальний розвиток. Прилучення до світового культурного простору спонукає до активних пошуків ефективної моделі освіти, розвитку науки. Науковий потенціал України дає змогу відігравати значну роль у розвитку світової науки.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Написати реферати за темами: «Вплив західної масової культури на розвиток української культури», «Україна — космічна держава», «Український спорт на міжнародній арені».

УРОК № 48

Тема. **Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України.**

Мета: розкрити основні принципи зовнішньої політики України. Схарактеризувати відносини України із сусідніми державами і провідними країнами світу. Показати участь України в діяльності міжнародних організацій. Учити учнів мати власну думку з приводу конкретних історичних явищ і процесів, обґрунтовувати і відстоювати її. Виховувати учнів у дусі патріотизму, толерантності, сприяти утвердженню ідеалів демократії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна незалежна», атлас.

Основні поняття і терміни: діаспора, НАТО, Рада Європи, Європейський Союз, ГУУАМ, СНД, без'ядерний статус, стратегічне партнерство, позаблоковість, багатовекторність.

Основні дати: 5 грудня 1991 р. — Заява Верховної Ради до парламентів і народів світу; липень 1992 р. — схвалення Верховною Радою Основних напрямів зовнішньої політики України; січень 1994 р. — підписання Україною угоди про ліквідацію ядерної зброї; 9 листопада 1995 р. — Україна стала 37-м членом Ради Європи; 31 травня 1997 р. — Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією; травень 2002 р. — заява України про бажання вступити до НАТО; 2010 р. — Харківські угоди; заява України про позаблоковий статус.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Які позитивні й негативні риси в розвитку української культури ви можете назвати?

- 2) Схарактеризуйте реформу у сфері освіти.
- 3) Назвіть основні здобутки української науки.

Заслуховування й обговорення кращих рефератів.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Запитання для актуалізації знань.

- 1) Коли була проголошена незалежність України?
- 2) У якому році Україна стала членом ООН?

— 1. Міжнародне визнання незалежності України. Набуття без'ядерного статусу. —

Розповідь учителя.

Після проголошення Акта про державну незалежність Україна вперше стала рівноправним суб'єктом у міжнародних відносинах.

5 грудня 1991 р. після Всеукраїнського референдуму Верховна Рада звернулася із Заявою до парламентів і народів світу, у якій наголошувалося, що Україна, відповідно до принципів ООН, спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру й безпеки у світі, дотримуючись принципів міжнародного права.

Надзвичайно важливим питанням було визнання України державами світу. Першими, 2 грудня 1991 р., незалежність України визнали Польща й Канада, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Литва й Латвія, 5 грудня — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія, Хорватія. До кінця місяця — Німеччина, США, Японія, Франція, Італія, Іспанія, Китай, Швеція, Норвегія, Фінляндія, країни Латинської Америки — загалом 57 держав. До кінця першого року незалежність України визнали 132 країни. На сьогодні — усі члени ООН (186 країн).

Однією з перших міждержавних угод незалежної України став підписаний у Києві 6 грудня 1991 р. «Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською Республікою». Нині Україна підтримує активні дипломатичні відносини із 70-ма країнами світу, має своїх постійних представників у таких міжнародних організаціях, як ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЕ. Україна є членом ОБСЄ, Ради Європи, тісно співпрацює з міжнародними фінансовими організаціями.

Міжнародне визнання було пов'язане з набуттям Україною без'ядерного статусу, про який було проголошено в Декларації про державний суверенітет. У січні 1994 р. в Москві було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Украї-

на зобов'язувалась протягом семи років вивезти до Росії для розкомплектування всі ядерні боезаряди. Наприкінці того самого року в Будапешті під час роботи НБСЕ лідери України, Росії, США та Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки України. Як компенсацію за ліквідацію ядерної зброї України було виплачено 375 млн дол. Згодом угоди про гарантії були підписані й із Францією та Китаєм.

У 2010 р. Україна погодилася позбутися запасів плутонію, придатного для створення ядерної зброї.

На завершальну стадію вийшов процес ліквідації пускових установ для ракет, здатних нести ядерну зброю.

2. Правові засади зовнішньої політики. Визначення основних пріоритетів.

Розповідь учителя.

У концепції зовнішньої політики незалежної Української держави (2 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України») зафіксовано, що Україна здійснює свою зовнішню політику на основі взаємної поваги щодо інших держав і народів, взаєморозуміння, партнерства, довіри, політичних та економічних інтересів, дотримання міжнародних правових актів, зафіксованих у міжнародних договорах та конвенціях, невтручання у внутрішні справи інших держав, визнання недоторканності й непорушності її кордонів, поваги до гідності й честі народів, громадян країн світового співтовариства. Засади зовнішньої політики України закладені в таких основоположних документах, як Декларація про державний суверенітет України та Конституція України.

У Декларації зазначалося, що Україна «проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї». Як суб'єкт міжнародного права, Україна підтримує безпосередні відносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки в політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Україна виступає рівноправним учасником міжнародного співробітництва, активно сприяє зміцненню загального миру й міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейсько-

му процесі та європейських структурах. Україна визнає пріоритет загальноприйнятих норм міжнародного права перед нормативами внутрішньодержавного права, виконує всі ці концептуальні положення, дотримується їх у питаннях зовнішніх і міждержавних відносин та зв'язків.

У розділі 1, ст. 18 Конституції України зазначається: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права». У Конституції також записано, що Верховна Рада схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України. До повноважень Верховної Ради, зокрема, належить надання в установленій законом термін згоди на обов'язкове підписання міжнародних договорів України. У ст. 92 зазначено, що засади зовнішніх відносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи визначаються тільки законами України.

У міжнародних відносинах державу представляє Президент. Він здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє голів дипломатичних представництв України, в інших державах і при міжнародних організаціях, ухвалює вірчі і відкличні грамоти тощо. Кабінет Міністрів України організовує й забезпечує зовнішньоекономічну діяльність України, митну справу.

Зовнішню політику України здійснюють Міністерство закордонних справ та Міністерство зовнішньої торгівлі. У Верховній Раді створено спеціальний Комітет із питань міжнародних відносин та зв'язків із країнами СНД, в апараті секретаріату діє підрозділ із міжпарламентських зв'язків, у Кабінеті Міністрів, апараті Президента є працівники, які виконують консультативно-радницькі функції з питань здійснення зовнішньої політики вищими ешелонами державної влади. В обласних державних адміністраціях України функціонують відповідні структури з питань зовнішньоекономічних зв'язків.

Україна має активні політичні й економічні зв'язки з більшістю країн СНД, Європи, Америки, Азії.

Добрі економічні та політичні зв'язки склалися між Україною та більшістю держав європейського континенту, передусім із сусідньою Польщею, а також ФРН, Італією, Угорщиною. Досить плідно

розвиваються відносини з Канадою, на які позитивно впливає українська діаспора. Зв'язки з Росією, Польщею, Ізраїлем, США, ФРН та іншими державами Україна буде на принципах «стратегічного партнерства».

На сучасному етапі зовнішня політика України базується на принципах багатовекторності; прогнозованості та стабільності; збереження позаблокового статусу; зміцнення міжнародного миру та стабільності.

Основні напрями реалізації зовнішньополітичних пріоритетів України:

- 1) Подальше співробітництво з ЄС, здобуття статусу асоційованого члена ЄС. На цьому шляху передбачається здійснити адаптацію українського законодавства стандартам ЄС, забезпечення прав людини, більш активний розвиток економічного співробітництва, адаптацію соціальної політики стандартам ЄС тощо. Президентом України В. Ющенком було представлено програму інтеграції до ЄС «Сім кроків».
- 2) Прагнення України до вступу в НАТО (травень 2002 р.).
- 3) Головним пріоритетом у відносинах із Росією є зміцнення стратегічного партнерства з одночасним зменшенням залежності від російських енергоносіїв.
- 4) Ключовими в зовнішньополітичній стратегії України є відносини зі США. За роки незалежності США надає Україні постійну економічну, політичну, фінансову й технічну допомогу. У цих відносинах Україна прагне до довгострокового, взаємовигідного та рівноправного співробітництва. Також неодноразово зазначалося, що відносини України зі США не спрямовані проти будь-якої третьої країни.
- 5) Відносини із сусідніми країнами, де головним є розв'язання всіх територіальних суперечок, налагодження нормального дво- і багатостороннього співробітництва в усіх сферах.
- 6) Налагодження стабільних взаємовигідних економічних і політичних зв'язків із країнами Сходу, Африки та Латинської Америки.

Основні пріоритети зовнішньої політики:

- економізація зовнішньої політики, тобто зовнішньополітичні зв'язки мають підкріплюватися й економічним співробітництвом. Щодо України зовнішня політика повинна сприяти пошуку нових ринків для українських товарів;
- розвиток зв'язків зі стратегічними партнерами;
- продовження руху в бік європейської та євроатлантичної інтеграції;

- створення позитивного іміджу України;
- забезпечення диверсифікації постачання енергоносіїв;
- реалізація власного геополітичного положення як моста між Сходом і Заходом.

У 2010 р. було внесено суттєве доповнення щодо позаблокового статусу України.

3. Співробітництво України з провідними організаціями та країнами світу.

Розповідь учителя.

Після здобуття незалежності розпочався новий етап діяльності України в ООН та інших міжнародних організаціях. Вона починає діяти як самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Про підвищення міжнародного авторитету України свідчить те, що міністр закордонних справ Г. Удовенко був обраний у 1997 р. Головою Генеральної Асамблеї ООН. Україна виступила ініціатором проведення саміту тисячоліття. Від 1 січня 2000 р. Україна вперше як незалежна держава стала виконувати функцію непостійного члена Ради Безпеки ООН. Українські військові підрозділи беруть активну участь у миротворчих операціях ООН (Хорватія, Боснія і Герцеговина). На сьогодні українські військові перебувають із почесною місією в Лівані, Косово (Югославія), Сьєрра-Леоне, а також у складі місій ООН в інших гарячих точках планети.

Ще одним важливим напрямом української зовнішньої політики є інтеграція в європейські та євроатлантичні структури. На цьому шляху важливим є співробітництво з НАТО, ЄС, РЄ, ОБСЄ тощо.

Проголошення Україною без'ядерного статусу сприяло налагодженню тісних відносин із НАТО. У 1994 р. Україна стала учасником програми НАТО «Партнерство заради миру». У 1996 р. була схвалена індивідуальна програма партнерства Україна—НАТО. На території України проходять спільні навчання військових підрозділів (Янівський полігон, акваторія Чорного моря). У 1997 р. в Мадриді між Україною й НАТО була підписана «Хартія про особливе партнерство», у якій проголошувалося, що НАТО є відкритою для вступу нових членів, що воно підтримує суверенітет і територіальну цілісність України, недоторканність її кордонів. Був визначений механізм консультацій між двома партнерами.

Указом Президента України в 1998 р. було затверджено державну програму співробітництва з альянсом. Україна розглядає НАТО як найефективнішу структуру колективної безпеки в Європі, хоча не схвалила дії НАТО в Югославії. Для більш тісного спів-

робітництва в Києві відкрито офіс воєнного представництва НАТО. Навесні 2002 р. Україна заявила про своє бажання вступити до цієї організації. Для реалізації цих планів потрібно завершити воєнну реформу, привести свої збройні сили до стандартів НАТО. Триває активний переговорний процес у цьому напрямку.

9 липня 2002 р., у межах програми «Партнерство заради миру», Україна й НАТО підписали меморандум про підтримку операцій НАТО з боку України. У листопаді 2002 р. було схвалено План дій НАТО-Україна, на основі яких стали розроблятися річні цільові плани Україна—НАТО. А у 2004 р. було прийнято закон про вільний доступ сил НАТО на територію України. Але напередодні президентських виборів 2004 р. Л. Кучма видав указ, у якому зазначалося, що вступ до НАТО не є метою країни — необхідне лише «суттєве поглиблення відносин із НАТО і ЄС як гарантими безпеки і стабільності в Європі».

З обранням В. Ющенка Президентом стратегічна мета України знову була визначена як «повноправне членство в НАТО і ЄС». Це зазначалося й у військовій доктрині. У квітні 2005 р. у Вільнюсі на нараді голів МЗС країн НАТО відбулося засідання комісії Україна—НАТО, яка започаткувала «інтенсивний діалог», що мав стати першим кроком на шляху входження України до НАТО. Допомогу Україні надавали всі члени НАТО, але за умови підтримки цього кроку українським суспільством і досягнення внутрішньої стабільності в Україні. Активним противником вступу України до НАТО виступала Росія.

На початку 2008 р. стався скандал, приводом до якого стала заява генсека НАТО про те, що організація отримала лист за підписом Президента України, Прем'єр-міністра та спікера з проханням приєднати Україну до Плану дій із набуття членства в НАТО.

Скандал паралізував роботу парламента України на два місяці. Опозиція блокувала трибуну з гаслами «НАТО — ні!». З обранням Президента України В. Януковича відносини з Альянсом вступили в новий період. Нове українське керівництво заявило про позаблоковий статус України та небажання вступу до НАТО.

У квітні 2010 р. В. Янукович підписав указ, за яким ліквідував комісію з питань підготовки України до вступу до НАТО та національний центр із питань євроатлантичної інтеграції.

Водночас відбувається розширення співробітництва між Росією й НАТО, і в листопаді 2010 р. президент Росії Д. Медведєв на самміті НАТО в Ліссабоні заявив, що за певних умов Росія може стати членом НАТО.

Проголошення Україною курсу на побудову демократичного суспільства потребує врахування світового досвіду в цій справі. Це зумовило потребу у співробітництві з Радою Європи, впливовою організацією, що виникла в 1949 р., діяльність якої спрямована на захист прав людини, парламентської демократії й забезпечення принципу верховенства права. 14 липня 1992 р. Україна подала заяву на вступ до організації, а 9 листопада 1995 р. стала її 37-м членом. Вступивши до РЄ, Україна взяла на себе цілий ряд зобов'язань з організації влади, розвитку правової сфери й самоуправління, захисту прав людини. Так, згідно з рекомендаціями РЄ, в Україні було скасовано смертну кару. Незважаючи на опір деяких сил у державі, виконання рекомендацій РЄ відповідає національним інтересам України, наближає її до демократичного суспільства. Контроль із боку Ради Європи є важливим чинником, який стримує певні недемократичні дії влади та сприяє становленню демократичного суспільства.

Проголошення Україною стратегічної мети інтеграції в європейські структури зумовило налагодження тісних відносин із Європейським Союзом. У 1994 р. була підписана, а в 1998 р. набрала чинності угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС. У документі проголошувалися такі цілі співробітництва: розвиток політичного діалогу; сприяння розвитку торгівлі, інвестицій; створення умов для взаємовигідного співробітництва в усіх галузях; підтримання зусиль України зі зміцнення демократії, розвитку її економічного потенціалу й завершення переходу до ринкової економіки. Загальна стратегія співробітництва ЄС щодо України була затверджена в грудні 1999 р. Вона розрахована на чотири роки і є унікальним документом, який закладає основи співробітництва з державою, що не є безпосереднім претендентом на вступ до ЄС у найближчі перспективи.

У липні 2002 р. відбувся саміт Україна—ЄС, де основним питанням стало надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого члена ЄС. У процесі роботи саміту зазначалося, що Україна ще не відповідає стандартам ЄС і не потрапляє до переліку країн, які мають увійти до ЄС у 2004 та 2007 р. У 2003 р. Україна отримала статус «країни — сусіда ЄС». Щоб зменшити негативні наслідки від вступу до ЄС Польщі та Словаччини, у 2003 р. із цими країнами були укладені угоди про спрощення візового режиму. Згодом такі угоди були укладені і з іншими країнами ЄС.

Після президентських виборів 2004 р. нове українське керівництво на чолі з В. Ющенком проголосило курс на євроінтеграцію. Країни Європи та США позитивно сприйняли «Помаранчеву рево-

люцію». Перед Україною відкрилися нові перспективи євроінтеграції. Під час проведення в Києві конкурсу «Євробачення—2005» українське керівництво виступило з ініціативою скасування українських віз для громадян країн ЄС та Швейцарії.

21 лютого 2005 р. Україна та ЄС підписали трирічний план дій із наближення України до стандартів європейських країн. Цей документ передбачав 270 невідкладних заходів. У першу чергу це вступ до СОТ, демократизація системи управління й верховенство права, покращання інвестиційного клімату.

1 грудня 2005 р. Євросоюз заявив, що визнає Україну країною з ринковою економікою.

У квітні 2006 р. на сесії Європарламенту була прийнята резолюція, у якій Європарламент закликав Єврокомісію почати переговори з Україною про асоційоване членство в ЄС. Ці переговори тривають і досі.

Також між Україною та ЄС ведуться переговори про скасування візового режиму. У листопаді 2010 р. було прийнято план дій, який передбачає, що Україна запровадить біометричні паспорти, упорядкує охорону своїх східних кордонів тощо.

24 листопада 2010 р. Європарламент проголосив резолюцію, яка передбачає, що Україна може подати заявку на членство в ЄС, як і будь-яка інша європейська країна, яка дотримується принципів свободи, демократії, поваги до прав людини, фундаментальних свобод і верховенства права.

Подальші успіхи на цьому шляху залежать тільки від України.

Важливою складовою зовнішньої політики України є відносини зі США. Сполучені Штати на початку становлення надали суттєву технічну і фінансову допомогу. Проте відносини між цими двома країнами розвивалися нерівномірно. Керівництво США в першу чергу цікавили питання ліквідації ядерної зброї й недопущення її поширення у світі. Але воно також гостро реагувало на недемократичні дії української влади. Під час другого терміну перебування при владі Президента Л. Кучми відносини зі США погіршилися. Україна була звинувачена в постачанні сучасної зброї Іраку в обхід міжнародних санкцій.

Щоб домогтися підтримки США, українське керівництво на чолі з Л. Кучмою направило у 2003 р. до Кувейту, а згодом до Іраку військовий контингент. Проте ця зовнішньополітична акція була неоднозначно сприйнята всередині країни, а перебування українських військових у регіоні призвело до втягування їх у збройне протистояння між іракськими партизанами й окупаційними військами і, відповідно, до болючих утрат (загинуло 18 осіб). На початку 2005 р.

було прийнято рішення про поступовий вивід українського контингенту до жовтня 2005 р.

На початку квітня 2005 р. В. Ющенко відвідав США. Це був перший візит українського Президента до США від моменту проголошення незалежності України. Він вивів відносини між країнами на новий рівень.

Цікаво знати

Конгрес США зустрів В. Ющенка як національного героя. Президент України виступив перед повним складом двох палат Конгресу з промовою, що тривала 40 хвилин. У ній він запевняв, що нова Україна поділяє євроатлантичні цінності, і переконував, що вступ України до ЄС і НАТО «зміцнить стабільність у всьому стратегічно важливому для США регіоні — від Варшави до Тбілісі і Баку». Крім чеського президента В. Гавела, жодний східноєвропейський політик не мав честі виступати перед двома палатами Конгресу.

Конгрес США сприйняв майже всі озвучені В. Ющенком ініціативи з ентузіазмом. Виступ переривався аплодисментами 28 разів. При цьому вісім разів зал вставав і влаштовував йому овації. Президент України подякував Конгресу за підтримку столітньої боротьби України за незалежність і нещодавньої «Помаранчевої революції».

Високі почесні прийоми гостя забезпечили впливові організації української діаспори, яка до приїзду В. Ющенка об'єдналася в межах спеціального оргкомітету. Тисячі людей із помаранчевою символікою зустрічали українського президента біля входу в Джорджтаунський університет, де він прочитав лекцію, і в Бостоні, біля Бібліотеки ім. Кеннеді, де дочка й молодший брат Джона Кеннеді вручили українському президенту спеціальну премію «За мужність». Масштабна українська акція була організована у Вашингтоні біля пам'ятника Т. Шевченку, відкритого в 1964 р. як символ майбутньої незалежності України. На зустрічі з В. Ющенком у Вашингтон приїхали тисячі українців зі всіх американських штатів.

17 лютого 2006 р. після дев'яти років напружених переговорів США надали Україні статус країни з ринковою економікою; відкрили шлях Україні до вступу в СОТ; було скасовано для України поправки Джексона—Веніка — заборону для експорту товарів подвійного призначення (для військового та громадянського використання). На саміті НАТО США лобювали вступ України та Грузії до цієї організації.

Зі зміною керівництва відбулися зміни і в україно-американських відносинах. Під час візиту до США В. Януковича у 2010 р. вдалося налагодити діалог між двома країнами, хоча українська делегація була зустрінута вкрай прохолодно, а представники української діаспори відмовилися від зустрічі.

У 1992 р. Україна приєдналася до Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), плідно співпрацює з Міжнародним валютним фондом (МВФ), Світовим банком та іншими фінансовими структурами.

Також Україна бере участь у регіональному співробітництві (організації, що об'єднують країни окремих регіонів континенту). Як член СНД, організації Чорноморського економічного співробітництва, Балто-Чорноморського співробітництва, ГУУАМу (ГУАМу), вона прагне більш тісного співробітництва із сусідами на рівноправних і взаємовигідних засадах.

Україна є асоційованим членом СНД. Вона не підписала Статуту цієї організації, оскільки деякі його положення суперечать українському законодавству. Україна ставиться до СНД як до дорадчого органу й віддає перевагу двосторонньому співробітництву, проте це не заважає їй впливати на діяльність організації. До позиції України з деяких питань прислуховуються інші учасники організації. На противагу Росії в 1996 р. у межах СНД утворилося об'єднання Грузії, України, Азербайджану й Молдови (ГУАМ), як офіційно було заявлено, для реалізації ідеї євразійського транспортного коридору. У 1997 р. до організації увійшов й Узбекистан (організація дістала назву ГУУАМ), але у 2002 р. він заявив про вихід із неї. Нового дихання організація отримала під час травневого саміту лідерів держав у Ялті (травень 2005 р.).

У той час як Україна прагнула вступу до ЄС, Росія вибудувала на пострадянському просторі власні інтеграційні схеми. Так, були встановлені тісні відносини з Білоруссю (Союзна Держава). Створено Ташкентський пакт — воєнно-політичний союз частини країн СНД.

Після невдалої спроби інтеграції на Захід українське керівництво взяло курс на Схід. У лютому 2003 р. керівники Росії, України, Білорусі, Казахстану уклали угоду про створення Єдиного Економічного Простору (ЄЕП). Проте реалізація й цієї угоди опинилася під загрозою. Росія наполягає на створенні наддержавних органів, що заперечує Україна; до того ж між Україною та Росією спалахує прикордонний конфлікт через острів Тузла в Керченській протоці. Хоча зрештою суперечку вдалося розв'язати, проблема розподілу акваторії Азовського моря та Керченської протоки не була остаточно усунена. У 2005—2009 рр. відбувається стрімке погіршення відносин із Росією, яке блокувало будь-які інтеграційні процеси між двома державами. З обранням Президентом України В. Януковича активізувалися кроки з економічного, а можливо й політичного інтегрування двох держав.

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Організація	Рік, від якого Україна бере участь у діяльності
Організація Об'єднаних Націй	1945
Всесвітній Поштовий Союз	1947
Всесвітній Союз Електрозв'язку, Міжнародний консультативний комітет із питань радіо	1947
Всесвітня організація охорони здоров'я	1948—1949, поновлено від 1992
Всесвітня метеорологічна організація	1951
ЮНЕСКО	1954
МАГАТЕ	1957
Всесвітня організація інтелектуальної власності	1970
ЮНІДО	1985
Співдружність Незалежних Держав (СНД)	1991
Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ, від 1994 р. — ОБСЕ)	1992
Парламентська асамблея Чорноморського економічного співробітництва, Чорноморська асоціація економічного співробітництва	1992
Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку (нині — Світовий банк)	1992
Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО)	1992
Міжнародна морська організація (ІМО)	1994
Рада Європи	1995
ГУАМ	1996

 Завдання.

Складіть розгорнутий план на тему «Співробітництво України з провідними організаціями та країнами світу».

4. Відносини із сусідніми країнами.

 Розповідь учителя.

Україна має спільний кордон із Росією, Білоруссю, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією та Молдовою. На формування двосторонніх відносин істотний вплив має той факт, що на території цих держав проживає чимало українців, а в Україні — росіян (11,4 млн осіб за даними перепису 1989 р.), білорусів (440 тис. осіб), поляків (219 тис. осіб), словаків (8 тис. осіб), угорців (163 тис. осіб), румунів (135 тис. осіб), молдаван (325 тис. осіб).

Угорщина була однією з перших держав, із якою були врегульовані відносини за всіма статтями. Останніми роками спостерігається постійне зростання обсягів українсько-угорської торгівлі. Її основу складають традиційні товари: угорські ліки та спеціальне технологічне обладнання, українська продукція хімічної та металургійної галузей промисловості. Товарообіг між обома країнами перевищує 0,5 млрд дол. на рік. У товарообмінних операціях беруть участь близько 2 тис. організацій України й Угорщини. Обидві країни не мають територіальних претензій одна до одної. Налагоджується й військове співробітництво, особливо після вступу Угорщини до НАТО.

Жодними негативними моментами не позначені відносини між Україною й Словаччиною, на найвищому рівні укладено близько 50 угод. Відкриваються можливості для взаємних капіталовкладень, створення спільних підприємств. Обидві країни зацікавлені в розвитку транзитних перевезень, зокрема постачанні російських енергоносіїв до Західної Європи.

Важливе значення для реалізації західного вектора зовнішньої політики України мають її відносини з Польщею. 2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою визнала Україну як незалежну державу. 18 травня 1992 р. між обома країнами був підписаний Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. Перспективи економічної співпраці вбачаються в галузі фармацевтичної промисловості, сільського господарства та переробки сільськогосподарської продукції, енергетики та теплопостачання, модернізації транспорту, охорони природного довкілля. Із прикордонних територій України (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області), Польщі, Угорщини та Словаччини створено євrorегіон «Карпати». У його межах, а також у межах євrorегіону «Буг» Україна та Польща розвивають економічні, наукові, освітні й культурні зв'язки, спільно розв'язують питання екології.

Україна та Польща визнають себе стратегічними партнерами. Україна не мала заперечень проти приєднання Польщі до НАТО, а Польща, у свою чергу, підтримує Україну в її намаганні інтегруватися в європейські структури. У 1997 р. підписано спільну українсько-польську заяву «До порозуміння і єднання». У 1998—2009 рр. відбулася низка зустрічей керівників України та Польщі, які розширили основи взаємовідносин держав і народів та засвідчили, що дво- та багатосторонні контакти відіграють стабілізуючу роль на європейському континенті.

Унаслідок вступу Угорщини й Польщі до Європейського Союзу й НАТО постала низка проблем, у розв'язанні яких зацікавлені

всі сторони. Ніхто не хотів би руйнувати зв'язки, які формувалися багато століть. Тому істотне значення матимуть заходи з метою мінімізації наслідків розширення ЄС і НАТО за рахунок східноєвропейських держав.

Певний час із великими труднощами розвивався переговорний процес між Україною та Румунією, яка також прагне стати повноправним членом ЄС і НАТО. Впливові сили в Румунії намагалися висунути до України серйозні територіальні претензії (Північна Буковина, Південна Бессарабія, острів Зміїний). Урешті-решт удалося досягти згоди, і 2 червня 1997 р. у місті Констанца був підписаний Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, який поставив крапку у невизначеності двосторонніх відносин.

У базовому документі сторони підтвердили непорушність існуючого між ними кордону. У ньому немає положень, які можна було б трактувати як територіальні поступки чи історичні жертви. Як домовилися учасники українсько-румунських переговорів, протягом наступних двох років вони працюватимуть над угодою про делімітацію кордонів континентального шельфу та економічних зон у Чорному морі. Якщо цього не буде зроблено, то справу може розглянути Міжнародний суд ООН у Гаазі. Укладення Договору було схвалено більшістю населення обох країн. У ньому, зокрема, чітко зафіксовано зобов'язання щодо забезпечення прав осіб, які належать до української меншини в Румунії та румунської в Україні. Найбільш вагоме значення має те, що було створено міжнародно-правові засади українсько-румунського співробітництва.

Дістали розвиток і мають перспективи різноманітні форми контактів представників України й Румунії в політичній, економічній, військовій, гуманітарній, освітній та культурній сферах, у галузях транспорту, прикладних та фундаментальних наук, охорони довкілля. У прикордонних регіонах (передусім Чернівецька область) взаємовигідним може бути безпосереднє співробітництво адміністративно-територіальних одиниць України й Румунії.

У 2009 р. було нарешті розв'язано в міжнародному суді питання про поділ шельфу між двома державами в районі острова Зміїний.

Задовільним є стан україно-молдовських відносин. Їх розвитку сприяють зустрічі президентів, прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ. Нерозв'язаними залишаються питання завершення делімітації державного кордону та врегулювання ситуації в Придністров'ї. У Республіці Молдові високо цінують особливу

роль України як посередника в розв'язанні розбіжностей, які існують між Кишиневом і Тирасполем та є джерелом нестабільності в регіоні. Виявляючи свої добросусідські відносини, Україна передала Молдові частину своєї території для створення порту на Дунаї. У 2001 р. було підписано договір про кордони між Молдовою й Україною.

Відносини між Україною та Росією складаються нерівномірно. Історичною подією у відносинах України й Росії стало підписання 31 травня 1997 р. широкомасштабного політичного українсько-російського договору. Цей документ юридично закріпив зобов'язання Росії поважати незалежність України та став правовою базою, на якій ґрунтуватимуться двосторонні відносини. Відбувся перехід від невизначеності й заполітизованості до рівноправного взаємовигідного партнерства. З урахуванням історичних реалій укладено також угоди за Чорноморським флотом.

Позитивним у двосторонніх відносинах є пожвавлення міжпарламентських зв'язків. Росія погодилася розпочати делімітацію кордону з Україною. Спільні військово-морські навчання в Криму сприяли зміцненню довіри між обома державами. Росія є головним торговельним партнером України. Однак стан економічного співробітництва, його ефективність не задовольняє обидві країни. Підписана 1998 р. програма економічного співробітництва на період до 2007 р. виконується повільно. 2002 р. оголошений у Росії роком України. На початку 2003 р. після конфлікту в районі острова Тузла був укладений договір про державний кордон, який визначив його сухопутну ділянку, залишивши відкритим питання кордону по Азовському морю та Керченській протоці. Окремі впливові особи Росії, представники Державної думи досі не відмовилися від претензій щодо Криму й Севастополя. Робляться закиди про утиски в Україні російських співвітчизників, про наступ на російську мову й освіту.

У 2005—2009 рр. відносини між двома державами були вкрай напруженими. Узимку 2005—2006, 2008—2009 рр. між двома країнами спалахнули «газові» війни.

Усупереч цьому Росія й Україна розглядають одна одну як стратегічних партнерів, і для народів обох держав важливо наповнити досягнуті домовленості конкретним змістом. Для цього велике значення має розвиток співпраці в галузі економіки, науки, культури.

У 2010 р. між Росією й Україною було досягнуто домовленості про продовження перебування Чорноморського флоту Росії на території України до 2042 р.

Дружні відносини еднають Україну й Білорусь. Сторони ведуть систематичні консультації з питань двостороннього співробітництва, виконання укладених угод, оформлення державного кордону. Зовнішньоторговельний обіг між Україною й Білоруссю хоч і становить солідну суму, але ще не відповідає їхнім потенційним можливостям.

Крім кордонів суходелом Україна має морський кордон із Болгарією, Туреччиною, Грузією. Співробітництву з цими державами відводиться важлива роль. Так, із Болгарією та Грузією налагоджене постійне поромне сполучення. Установлюється двостороннє співробітництво й у межах міжнародних регіональних об'єднань, Чорноморського регіону, ГУАМ тощо.

5. Україна й українська діаспора.

Розповідь учителя.

Діаспора — об'єднання людей однієї національності, які проживають за межами країни свого походження, за межами своєї історичної батьківщини. Під східною діаспорою розуміють поселення українців у республіках колишнього Радянського Союзу, під західною — поселення українців у Європі, Америці, Австралії.

Через різні обставини поза межами України опинилися мільйони українців. Так, частина українців живе на етнічних українських територіях, що тепер належать Польщі, Словаччині, Румунії, Молдові, Росії та Білорусі. Але значна частина українців потрапила за межі батьківщини в результаті еміграції: політичної, економічної (трудової). Початок політичної еміграції був покладений у XVII—XVIII ст., а трудової — у XIX ст. На сьогодні за межами Української держави проживає близько 11 млн українців. Із них у східній діаспорі — близько 8 млн осіб. Найбільша українська діаспора в Росії — 4,5 млн осіб. Тут вони є другою за кількістю етнічною групою. Значна частина українців проживає в Казахстані — 900 тис. осіб та Молдові — 650 тис. осіб.

Характерною рисою східної діаспори стала поступова асиміляція. Тут відсутні українські школи та інші навчально-виховні заклади. Тільки завдяки зусиллям ентузіастів робляться перші спроби зі збереження української самобутності та відродження духовності.

Близько 2,5 млн українців проживають за межами колишнього СРСР. Умовно українців у західній діаспорі можна поділити на три групи: 1) ті, чий предки залишили батьківщину три-чотири покоління тому (найчастіше вони мають досить приблизне уявлення про свої національні витоки); 2) ті, хто порвав зв'язки з батьківщи-

ною одне-два покоління тому (вони знайомі з українською культурою та шанують її); 3) невелика, але найактивніша група — ті, кому вдалося зберегти своє національне обличчя. Вони становлять серцевину українських громад.

Найорганізованіші та найактивніші громади західної діаспори зосереджені в Канаді (понад 950 тис. осіб), США (понад 730 тис. осіб) та Польщі (понад 250 тис. осіб). Хоча українці складають лише 3 % населення Канади, вони досягли значних успіхів у соціально-економічній, політичній та культурній сферах. Визнанням цього факту є обрання українців на найвищі державні посади. Центрами українства в Канаді є Едмонтон (тут, зокрема, працює Канадський інститут українських студій), Вінніпег, Торонто, де діють кафедри українознавства, перебуває осередок Всесвітнього конгресу вільних українців.

У Бразилії (близько 360 тис. осіб) та Аргентині українці перебувають у більш складному економічному становищі, це переважно фермери (в Аргентині — штат Місьонас, у Бразилії — район міста Прудентополіс). Одна з найкраще організованих громад — 35-тисячна громада в Австралії, серед якої є багато відомих спеціалістів. Останнім часом найбільших злигоднів зазнали українські громади в колишній Югославії. Під час громадянської війни багато українців були змушені залишити місця свого проживання. Товариство «Україна» підтримує земляків у важку хвилину, організовуючи їм доставку гуманітарної допомоги.

У західних країнах діють українські суботні та недільні школи, культурно-освітні установи, хори, ансамблі, танцювальні колективи. Функціонують політичні партії, громадські та молодіжні організації й об'єднання, створюється видавнича діяльність. Діють спеціальні дослідні установи (Мюнхен, Гарвард та ін.), ряд факультетів із викладання української мови та історії при вищих навчальних закладах.

Характер зв'язків зарубіжних українців із батьківською землею залежав від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, насамперед від суспільно-політичної ситуації в країнах поселення та в Україні, позицій різних поколінь української діаспори. Та незважаючи на перипетії історії, українські поселенці в західному світі, зокрема за океаном, завжди прагнули зріднення із землею, яку залишили перші емігранти і яку не бачила більшість їхніх нащадків. Це бажання відбилосся в рухах солідарності й допомоги українському народу. Вони були започатковані ще в перші десятиліття перебування в діаспорі.

Проголошення Акта про незалежність України 24 серпня 1991 р. викликало не тільки радісне піднесення в середовищі

української діаспори, але й зміцнило її надії на те, що цього разу справа побудови самостійної демократичної Української держави буде доведена до кінця. У всіх країнах, де проживають українці та їх нащадки, цей акт відзначався як найбільше свято.

Окремої уваги заслуговує питання культурних зв'язків діаспори з Україною, які практично не припинялися ніколи. Від 1980-х рр. ми маємо змогу познайомитися з виступами представників діаспори на українській сцені, їхня майстерність з усією виразністю засвідчує, як можна не лише зберігати національну пісню, танець далеко від землі походження батьків, нерідко в багатоетнічній країні, але й розвивати їх.

Зв'язок української діаспори з історичною батьківщиною здійснюється через товариство «Україна», різноманітні громадські й культурні організації. Помітну роль у зміцненні цих зв'язків відіграє часопис «Українська діаспора», що видається Інститутом соціології Національної академії наук України та Редакцією Енциклопедії Української Діаспори (США). Важливого значення для взаємодії різних частин українського етносу набули I Форум української діаспори (серпень 1990 р., Польща), I Форум представників східної діаспори (січень 1992 р., Київ) та Всесвітній форум (серпень 1992 р., Київ).

Із метою координації зв'язків різних гілок українського етносу в червні 1993 р. було створено Міністерство України у справах національностей та міграції (нині — Державний комітет). У розробленій цим відомством спільно з товариством «Україна» програмі «Українська діаспора до 2000 року» (прийнята в січні 1996 р.) значне місце відведено заходам, що мали сприяти участі української діаспори в суспільно-політичному житті України. Для зміцнення зв'язків між Україною та діаспорою у 2001 р. була розроблена Національна програма «Закордонне українство на період до 2005 року». У серпні 2001 р. відбувся III Всесвітній форум українців. Сьогодні готується й обговорюється проект закону «Про статус закордонних українців».

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Фронтальне опитування.

- 1) Коли ВРУ були схвалені «Основні напрями зовнішньої політики України»?
- 2) У якому році Україна підписала домовленості, за якими вона відмовлялася від ядерної зброї?

- 3) Мету вступу до якої організації проголошували всі президенти України?
- 4) Війська якої країни згідно з двостороннім договором перебувають на території України?
- 5) Коли Україна стала членом Ради Європи та СОТ?
- 6) У яких країнах українські підрозділи здійснювали миротворчі місії ООН?
- 7) Чим було викликане швидке визнання незалежності України іншими державами?
- 8) На яких принципах і засадах базується зовнішня політика України?
- 9) Коли Україна реально набула без'ядерного статусу?
- 10) Яку позицію займає Україна щодо СНД?
- 11) Як розвивається співробітництво України з провідними міжнародними організаціями?
- 12) Чим зумовлені неодноразові зміни пріоритетів зовнішньополітичного курсу України?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя.

Україна після проголошення незалежності впевнено заявила про себе на міжнародній арені. Головними принципами її зовнішньої політики є демократизм, миролюбність, ядерне роззброєння, розширення економічного співробітництва. У другій половині 1990-х рр. Україна намагалася реалізувати стратегію багатовекторності зовнішньої політики. Стратегічними партнерами України були проголошені США, Росія, Польща та ще ціла низка держав. Проте підтримувати рівнозначні відносини з основними своїми партнерами виявилось досить складно, хоча було досягнуто значних успіхів у двосторонніх відносинах. Так, було укладено Великий договір із Росією й угоду про розподіл Чорноморського флоту (1997 р.); в основному врегульовано відносини із сусідніми державами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою. Добрі економічні та політичні зв'язки склалися між Україною й більшістю держав європейського континенту, передусім із сусідньою Польщею, а також Німеччиною, Італією, Угорщиною. Водночас відносини зі США характеризуються нестабільністю. Є проблеми у відносинах із ЄС і НАТО, зумовлені невиконанням Україною взятих на себе зобов'язань.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати відповідний параграф підручника.
- 2) Визначити відмінності зовнішньої політики президентів України (відповідь оформити у вигляді таблиці).

УРОК № 49

Тема. **Розвиток краю в умовах незалежності України.**

Мета: схарактеризувати події кінця ХХ — початку ХХІ ст., що відбувалися в нашому краї. Показати здобутки і втрати нашого краю за цей період. Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна незалежна», атлас.

Хід уроку

I. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ

Запитання для дискусії.

- 1) Багатовекторність зовнішньої політики України — позитивне чи негативне явище?
- 2) Україна й миротворчі операції ООН.
- 3) Європейський вибір України.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Політичне життя.

Це питання доцільно опрацювати шляхом розповіді вчителя за таким планом.

- 1) Зміна системи влади після проголошення незалежності.
- 2) Розклад політичних сил.
- 3) Участь населення краю у виборах і референдумах.
- 4) Сучасне політичне становище.

2. Економічне життя.

Самостійна робота.

Спираючись на статистичний матеріал, схарактеризуйте позитивні й негативні тенденції у розвитку економіки краю. Визначте перспективи розвитку, шляхи подолання проблем.

3. Етносоціальні процеси. Рівень життя населення.

Завдання.

Використовуючи результати соціологічного опитування і статистичні дані, зробіть відповідні висновки щодо етносоціальних процесів у краї та рівня життя населення.

III. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуватися до узагальнюючого контролю.

УРОК № 50

Тема. **Узагальнення знань за темою «Україна в умовах незалежності».**

Мета: повторити, закріпити й узагальнити матеріал теми, розвивати вміння, навички, які формувалися на уроках під час вивчення теми. Виховувати в учнів почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави.

Тип уроку: перевірка й облік знань, умінь і навичок.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна незалежна», атлас, збірники завдань для проведення тематичного оцінювання.

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Методичні рекомендації щодо проведення уроку див. на с. 102.

II. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ

I варіант

Індивідуальні завдання.

КАРТКА № 1

- 1) Схарактеризуйте вибори до Верховної Ради України 1994 р.
- 2) Назвіть причини розколу православної церкви в Україні. Якими були наслідки цього процесу?

КАРТКА № 2

- 1) Схарактеризуйте вибори до Верховної Ради України 1998 р.

- 2) Назвіть причини важкого економічного становища в 1991—2000 рр.

КАРТКА № 3

- 1) Схарактеризуйте вибори до Верховної Ради України 2002 р.
- 2) Що зумовило економічне зростання в Україні починаючи з 2000 р.? Якими були його результати і перспективи?

КАРТКА № 4

- 1) Схарактеризуйте вибори Президента України 1991 р.
- 2) На яких принципах базується зовнішня політика України? Назвіть здобутки зовнішньої політики України.

КАРТКА № 5

- 1) Схарактеризуйте вибори Президента України 1994 р.
- 2) Укажіть причини, суть і наслідки політичної кризи зими-весни 2001 р.

КАРТКА № 6

- 1) Схарактеризуйте вибори Президента України 1999 р.
- 2) Як склалися відносини між Україною і Росією за роки незалежності? Визначте етапи та дайте їм характеристику.

КАРТКА № 7

- 1) Схарактеризуйте вибори Президента України 2004 р.
- 2) Які соціальні процеси відбулися в українському суспільстві за роки незалежності? Дайте їм характеристику.

II варіант

Запитання та завдання

- 1) Складіть перелік подій, що відбулися за роки незалежності, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- 2) Поясніть значення понять і термінів: незалежність, ринкова економіка, приватизація, гіперінфляція, багатовекторність, інтеграція, «Помаранчева революція».
- 3) Визначте здобутки та прорахунки політики президентів України: Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко.
- 4) У чому полягає суперечливість процесу розбудови незалежної держави в Україні? Як це пов'язано з особливостями політичного й економічного життя?
- 5) Покажіть на карті: а) адміністративно-територіальний устрій України; б) країни, що мають спільний кордон з Україною; в) території, які призвели до гострих конфліктів України із

- сусідами; г) співвідношення політичних сил в Україні під час виборів.
- 6) Складіть розповідь про соціально-економічне становище, повсякденне життя, настрої населення та психологічний клімат у суспільстві за роки незалежності. Схарактеризуйте та поясніть основні чинники, особливості й тенденції розвитку українського суспільства кінця ХХ — початку ХХІ ст.
 - 7) Які основні напрямки зовнішньої політики України в умовах загальноєвропейських та світових процесів інтеграції?
 - 8) Порівняйте шляхи та прояви процесів духовного й національного відродження українського народу в період перебудови й початку розвитку Української держави.
 - 9) Чому Україні не вдалося стати членом ЄС чи НАТО?
 - 10) Висловіть власну думку щодо результатів процесу державотворення в Україні.
 - 11) Як, на вашу думку, мають розвиватися україно-російські відносини?
 - 12) Висловіть та аргументуйте власну точку зору щодо перспектив економічного, політичного та соціального розвитку України.

УРОКИ № 51—52

Тема: **Повторення й узагальнення вивченого матеріалу.**

Мета: повторити основні поняття, терміни, дати та події. Узагальнити знання вивченого курсу.

Тип уроків: повторення й узагальнення набутих знань.

Автори посібника надають можливість кожному вчителеві окремо провести уроки передекзаменаційного повторення, зважаючи на рівень успішності своїх учнів та спеціалізацію класу. Для підготовки до уроків можуть бути використані збірники історичних диктантів, тестів, задань і запитань, унесені до списку літератури даного видання.

ПЛАНИ-СХЕМИ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНІВ

Робота за параграфом підручника

1. Зверніть увагу на назву параграфа. Прочитайте увесь параграф, для того щоб скласти загальне уявлення про його зміст. Знову поверніться до теми параграфа і з'ясуйте, якою мірою ви зрозуміли її.
2. Визначте за відповідними словниками значення слів і термінів, які вам незрозумілі.
3. Зверніть особливу увагу на своє розуміння позначених у підручнику іншим шрифтом понять, тверджень, ідей, висновків тощо.
4. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа та інформацію, яку ви отримали на уроці або записали в зошиті.
5. З'ясуйте, яким є ваше розуміння наведених понять. Вам необхідно вміти давати визначення понять, розкривати їх особливості та взаємозв'язки з іншими поняттями.
6. Інколи для того щоб полегшити підготовку домашнього завдання, доцільно усно або письмово скласти його план.
7. Якщо в тексті є посилання на зміст вивчених раніше параграфів, передивіться їх.
8. За наявності тих питань і проблем, що вас зацікавили або з наведеним тлумаченням яких ви не погоджуєтесь, зверніться до додаткової літератури.
9. Опрацьовуючи зміст параграфа, не забувайте про те, що він є лише матеріалом для формування ваших власних світоглядних уявлень. Тому ви повинні знати теоретичний матеріал, зберігаючи при цьому право самостійно робити висновки особисто для себе.
10. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал, спробуйте переказати його, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на план, а потім без нього.
11. У випадку виникнення ускладнень поверніться до тексту і ще раз перечитайте незрозумілі фрагменти або параграф у цілому. Кращому розумінню тексту сприятиме те, що ви спробуєте самостійно поставити якомога більше запитань до тих фрагментів, які ви не зрозуміли.
12. Підготуйте відповіді на запитання і завдання, вміщені після параграфа, та виконайте завдання, запропоновані учителем.

Як досягти розуміння основних понять і категорій

1. Уважно прочитайте формулювання поняття.
2. Якщо воно містить терміни і слова, у розумінні яких ви не впевнені, то з'ясуйте їх значення за відповідними словниками (тлумачними, іншомовних слів, спеціальними тощо).
3. Проаналізуйте наведене визначення поняття за його складом.
 - 3.1. Установіть той центральний змістовний елемент, без якого воно втратить свій сенс.
 - 3.2. Визначте складові, які доповнюють і конкретизують центральний елемент.
4. З'ясуйте, у якому розумінні використовується поняття (широкому, вузькому, спеціальному, з позицій певного історичного типу світогляду тощо).
5. Порівняйте формулювання, яке ви аналізуєте, з іншими визначеннями цього поняття. При цьому пам'ятайте, що необхідно порівнювати аналогічні розуміння цього поняття.
6. Спробуйте сформулювати власне визначення поняття в цілому або тих його окремих частин, що здаються вам важкими для запам'ятовування. Подумайте над тим, чи змінить ваше визначення зміст поняття.
7. Установіть, якими є характерні риси і особливості поняття.

Усна або письмова рецензія на відповідь учня

Оцінюючи відповідь товариша, визначте, якою мірою вона відповідає наступним вимогам.

1. Повнота і правильність викладу фактів.
2. Розуміння основних ідей і вміння їх сформулювати.
3. Необхідна образність та емоційність.
4. Використання при розкритті змісту питання відповідних понять і термінів.
5. Наведення прикладів та їх доцільність.
6. Послідовність і логічність відповіді — дотримання певного плану і обґрунтованість висновків.

Варто також звернути увагу на мовні помилки (непотрібні повтори, обмежений мовний запас тощо). Враховуючи все сказане вище, об'єктивно оцініть відповідь. Спочатку спробуйте звернути увагу на позитивні риси, а потім — на недоліки.

Рекомендації учаснику дискусії

Дискусія — обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, у процесі якого стикаються різні, як правило протилежні, точки зору.

1. Перш ніж виступати, чітко визначте, якою є ваша позиція. Переконайтеся, що ви адекватно розумієте сутність проблеми.
2. Уважно вислухайте опонента і лише після цього висловлюйте свою точку зору.
3. Пам'ятайте, що найкращим способом доказу або спростування є досконала логіка, беззаперечні факти і аргументи.
4. Сперечайтесь чесно і відверто, намагаючись спростувати, а не викривити висловлювання своїх опонентів.
5. Доводячи або спростовуючи думку, необхідно висловлюватися чітко, ясно, зрозуміло, своїми словами.
6. Якщо під час дискусії було доведено хибність вашої позиції, майте мужність визнати це.
7. Ніколи не використовуйте образливих висловлювань стосовно опонента або його позиції.
8. Завершуючи свій виступ, необхідно підвести підсумки і сформулювати висновки.

Правила проведення дискусії

1. Необхідно критикувати ідеї, а не опонентів.
2. Мета дискусії полягає не в тім, щоб визначити переможця, а в тім, щоб дійти згоди.
3. Усі учасники дискусії повинні бути залучені до обговорення питань.
4. Кожний учасник дискусії повинен мати рівні право і можливість висловити свою думку.
5. Виступи повинні відбуватися організовано за дозволом ведучого.
6. Будь-яка точка зору підлягає обговоренню і не може відкидатися без нього.
7. Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів і аргументів можуть змінювати свою позицію.
8. Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.

Складання простого або розгорнутого плану

1. Зверніть увагу на тему плану, який ви повинні скласти. Уважно прочитайте текст і виберіть з нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.
2. Розпочинайте складати план лише тоді, коли з'ясуєте зміст матеріалу в цілому.

3. Залежно від того, який вид плану (простий або розгорнутий) необхідно скласти, оберіть один із двох запропонованих шляхів.
 - 3.1. Якщо потрібно скласти простий план, то переділіть текст на логічно завершені частини; знайдіть у кожній з них головну думку; чітко, ясно і конкретно сформулюйте та запишіть її.
 - 3.2. Якщо план розгорнутий, у кожній з логічно завершених частин тексту вирізніть декілька положень, які розкривають головну думку; сформулюйте і запишіть головні думки у вигляді пунктів плану, а положення, що їх розкривають,— як підпункти.
4. Перед тим, як записати план, перевірте, чи всі головні ідеї тексту знайшли у ньому відображення.

Складання тез

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді. Це короткий письмовий виклад основних думок джерела без пояснень, ілюстрацій та посилань. У тезах переважають загальні положення.

1. Уважно прочитайте текст, на підставі якого необхідно скласти тези.
2. З'ясуйте значення слів і термінів, що вам незрозумілі.
3. Розпочинайте складати тези лише тоді, коли ви з'ясували зміст тексту в цілому і його головну думку.
4. Визначте у тексті основні положення, що є ланками логічного ланцюжка, за допомогою якого автор послідовно розкриває свою думку.
5. Сформулюйте їх своїми словами (це сприяє кращому розумінню тексту) і запишіть.

Складання конспекту

Конспектування — стислий письмовий виклад основного змісту тексту з виокремленням його найважливіших положень.

1. Запишіть автора твору, його назву та вихідні дані.
2. Перед тим як розпочати конспектування, необхідно ознайомитися з текстом у цілому.
3. Визначте у тексті логічно завершені частини і в кожній з них знайдіть основну думку, дайте їм назву. На підставі цього складіть план.

4. Підготуйтеся до виконання завдання: поділіть листок у зошиті на дві нерівні частини для запису плану (зліва) і конспекту (справа).
5. Складіть конспект змісту кожної логічно завершеної частини тексту відповідно до плану, дотримуючись таких умов.
 - 5.1. Основний зміст тексту викладається стисло.
 - 5.2. Провідні думки, аргументи, висновки вкажіть докладно.
 - 5.3. Назви глав, розділів, параграфів наукової праці обов'язково вказуються точно.
 - 5.4. У конспекті використовуються цитати. Дотримуйтеся правил цитування: необхідну цитату беріть у лапки, у дужках зазначайте джерело і сторінку.
 - 5.5. Намагайтеся робити записи своїми словами, оскільки це сприяє кращому розумінню тексту.
 - 5.6. Основні положення конспекту вказуються навпроти відповідних пунктів плану.
6. Працюючи над конспектом, використовуйте систему підкреслень, вирізняйте найбільш важливе великими літерами, використовуйте умовні позначки і позначення. Вони допоможуть вам під час відповіді за конспектом.
7. У лівій частині конспекту, крім плану, можна також робити записи незнайомих імен і термінів, які потребують пояснення, необхідні доповнення, стислі висновки для себе, звернення до явищ сьогодення тощо.
8. Перевірте виконану роботу. У разі необхідності виправте або здійсніть уточнення пунктів плану і змісту конспекту.
9. У випадку, якщо необхідно скласти конспект на підставі декількох джерел, спочатку визначають, який твір буде основним. Для цього прочитайте джерела і визначте, якою мірою в них розкрито проблему, що вас цікавить. Потім розділіть сторінку зошита на дві частини: у лівій частині зробіть конспект основного твору, у правій — запишіть доповнення до нього за іншими джерелами.

Аналіз джерела додаткової інформації, у якому викладені світоглядні проблеми

1. З'ясуйте походження джерела: хто його автор, коли він жив.
2. Що являє собою джерело за змістом і формою (уривок із наукового або філософського тексту, твору художньої літератури, словникова стаття, повідомлення засобів масової інформації, афоризм тощо).

3. Прочитайте наведений у підручнику матеріал із тієї проблеми, якої стосується джерело.
4. З'ясуйте зміст завдання і мету вашого аналізу джерела.
 - 4.1. Ілюструвати і поглибити розглянутий за підручником матеріал.
 - 4.2. Доповнити і конкретизувати ваші знання.
 - 4.3. Ознайомитися з різними, а інколи й протилежними точками зору на якесь питання або проблему.
5. Прочитайте текст джерела і визначте.
 - 5.1. Значення понять і термінів, що містяться в ньому.
 - 5.2. Особливості світоглядної позиції автора джерела.
 - 5.3. Головну думку автора джерела.
 - 5.4. Аргументацію, яку використовує автор для її обґрунтування.
 - 5.5. Чи є, на вашу думку, переконливою ця аргументація? Чи поділяєте ви її?
6. Спробуйте виконати завдання до джерела. Якщо ви не можете цього зробити, визначте, що вам заважає.
 - 6.1. Зверніть увагу на те, як сформульовано завдання; можливо ви не зрозуміли поставленої задачі.
 - 6.2. Прочитайте уважно і повільно джерело ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Робота над повідомленням

1. Прочитайте в підручнику параграф, до якого ви складаєте повідомлення.
2. Складіть орієнтовний план свого повідомлення.
3. Визначте літературу, за якою ви будете його готувати.
4. Опрацюйте літературу, у разі потреби внесіть уточнення до плану. Зверніть увагу на логіку свого викладу.
5. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
6. Подумайте над тим, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
7. Під час виступу з повідомленням не забувайте про виразність і правильність своєї мови.

Написання реферату

Реферат — доповідь на певну тему, заснована на огляді відповідних джерел. Реферат містить:

- аналіз теоретичного змісту питання;

- самостійний аналіз фактів, подій, процесів, явищ, що відповідають теоретичній частині реферату;
 - узагальнення і висновки відповідно до змісту реферату.
1. Уважно розберіться, на яку тему слід підготувати реферат, і відповідно до цього визначте мету його написання.
 2. Продумайте, які питання і в якій послідовності вам необхідно висвітлити під час роботи над рефератом. Це допоможе вам скласти план реферату.
 3. Визначте обсяг необхідної літератури за темою реферату і опрацюйте її.
 - 3.1. Читаючи відібрані статті й книжки, звертайте увагу на посилання авторів до джерел, оскільки вони можуть бути корисними вам у подальшій роботі над темою.
 - 3.2. Занотуйте необхідне на окремих картках, зручних для подальшого опрацювання і систематизації матеріалу.
 - 3.3. Виписки, які ви робите, опрацьовуючи необхідну літературу, класифікуйте відповідно до плану реферату.
 4. Реферат пишеться за таким планом.
 - 4.1. У вступі ви пояснюєте важливість і актуальність обраної теми. Акцентуєте увагу на тому, що і як будете описувати.
 - 4.2. В основній частині розкривається зміст реферату.
 - 4.3. У закінченні формулюються основні підсумки та висновки, до яких ви дійшли.
 - 4.4. Наприкінці реферату подається список літератури, яку ви використовували.
 5. Оформлення реферату повинно відповідати загальноприйнятим нормам посилань на джерела і вимогам бібліографії.

Розв'язання пізнавальних задач

Задача — питання, що вимагає пошуку рішення за відомими даними з дотриманням певних умов.

1. Уважно ознайомтесь зі змістом пізнавальної задачі.
2. З'ясуйте, що саме і з дотриманням яких умов ви повинні виконати.
3. Пригадайте зміст відповідного матеріалу в підручнику.
4. Зверніть особливу увагу на наведені в умовах задачі поняття, терміни або прізвища відомих особистостей. З'ясуйте, що ви знаєте про них.
5. Пам'ятайте, що пізнавальна задача може мати декілька альтернативних варіантів вирішення. Однак кожен варіант повинен мати логічне і фактичне обґрунтування.

6. Поміркуйте над тим, якими є можливі варіанти вирішення задачі. Визначте декілька тих, які, на вашу думку, заслуговують на подальший розгляд.
7. Проаналізуйте обрані вами вірогідні варіанти вирішення задачі і визначте той, який вважаєте найбільш обґрунтованим.
8. Наведіть ваш варіант розв'язання задачі, супроводжуючи його відповідною аргументацією.
9. У випадку виникнення ускладнень поверніться до умов поставленої задачі і ознайомтеся з ними ще раз; можливо, ви не зрозуміли того, що вимагається.

Підготовка до семінару

Семінар — вид навчальних занять, побудований на самостійному вивченні учнями за завданням викладача окремих питань, проблем, тем, підготовкою повідомлень і доповідей з наступним їх спільним обговоренням.

1. Ознайомтеся з темою семінару, питаннями і проблемами, запропонованими для обговорення на ньому.
2. Прочитайте відповідний теоретичний матеріал у підручнику.
3. Опрацюйте запроповану додаткову літературу. Доцільно законспектувати ті фрагменти, які стосуються проблем семінару.
4. Особливо зверніть увагу на наявність різних точок зору стосовно проблем, запропонованих для обговорення. Проаналізуйте їхній зміст і аргументацію.
5. Визначте, якою є ваша особиста точка зору стосовно проблем семінару. Поміркуйте над рівнем її обґрунтованості.
6. Якщо ви не готуєте повідомлення до семінару, варто продумати запитання, які ви бажаєте поставити доповідачам, або можливі доповнення.
7. Підготуйте відповіді на пізнавальні задачі, винесені до обговорення. Можна скласти власні задачі й запропонувати їх вирішити учасникам семінару.

Порівняння різних точок зору щодо певних питань чи проблем

1. Визначте зміст кожної позиції.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався кожний автор, обґрунтовуючи свою точку зору.
3. Проаналізуйте наведені аргументи, логіку наведених доказів і об'єктивність висновків за обома позиціями.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з точок зору або сформулюйте власну, альтернативну позицію. Обґрунтуйте свій вибір.

Аналіз політичних подій і явищ

1. Які події спричинили виникнення політичної події або явища?
2. Хто зацікавлений у цій політичній події або явищі (кому це вигідно)?
3. Якої мети намагалися досягти її (його) учасники?
4. Які засоби використовувалися ними для досягнення поставленої мети?
5. Яким був результат цієї події (явища)? Якою мірою результат відповідає меті, яку ставили перед собою учасники?
6. Якими були позитивні й негативні наслідки цієї політичної події (явища)?
7. Якою мірою ця подія (явище) сприятиме розвитку свободи і демократії?
8. Як можна оцінити в цілому цю політичну подію або явище?
9. Які історичні уроки можна отримати на підставі аналізу цієї події (явища)?

Як написати есе

Перед тим, як написати есе, необхідно:

- 1) вивчити відповідний теоретичний матеріал;
- 2) з'ясувати для себе особливості заявленої теми есе;
- 3) продумати, у чому може полягати актуальність заявленої теми;
- 4) виділити ключову тезу й визначити свою позицію щодо неї;
- 5) скласти тезисний план, сформулювати думки та ідеї, що виникли з приводу теми.

При написанні есе слід дотримуватись таких правил:

- 1) написати есе в чорновому варіанті, дотримуючись оптимальної структури;

Елементи структури	Відсоток до загального обсягу роботи
Вступ. Початок (актуалізація заявленої теми)	20 %
Тезис Три аргументовані докази (заперечення) тези, що виражають вашу власну думку (позицію), яка має у своїй основі науковий підхід. Переформулювання тези	60 %
Висновок, який містить заключне судження (умовивід)	20 %

- 2) проаналізувати зміст написаного;
- 3) перевірити стиль і грамотність, композиційну побудову есе; логічність і послідовність викладеного;
- 4) внести необхідні зміни й написати остаточний варіант.

Вимоги до есе

1. Есе повинне сприйматися як єдине ціле. Ідея повинна бути ясною і зрозумілою.
2. Есе не повинне містити нічого зайвого, лише ту інформацію, яка необхідна для розкриття вашої позиції, ідеї.
3. Есе повинне мати грамотну композиційну побудову, бути логічний, чітким за структурою.
4. Кожен абзац есе повинен містити лише одну основну думку.
5. Есе повинне показувати, що його автор знає і осмислено використовує теоретичні поняття, терміни, узагальнення, світоглядні проблеми.
6. Есе повинне містити переконливі аргументи заявленої позиції з проблеми, що висвітлюється.

1. *Альтман И. А.* и др. *История Холокоста на территории СССР.* — М., 2001.
2. *Баран В. К., Даниленко В. М.* *Україна в умовах системної кризи (1946—1980-ті).* — К., 1999.
3. *Бойко О. А.* *Історія України.* — К., 1999.
4. *Бойко О.* *Історія України: Тести. Запитання. Завдання.* — К., 1998.
5. *Брухфельд С., Левин П.* *Передайте об этом детям вашим... История Холокоста в Европе 1933—1945.* — М., 2000.
6. *Вовк Ю. Й.* *Історія України: Посібник для підготовки і проведення тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів. 11 клас.* — Тернопіль, 2001.
7. *Воронов І. О., Пилявець Ю. Г.* *Голод 1946—1947 рр.* — К., 1991.
8. *Гелей С. Д.* та ін. *Історія України (тести, завдання, відповіді).* — Львів, 2002.
9. *Гісем О. В., Мартинюк О. О.* *Історія України: Завдання для тематичного контролю знань. 11 клас.* — Тернопіль, 2001.
10. *Гісем О. В., Мартинюк О. О.* *Історія України: Історичний тренінг (історичні диктанти, тести). 11 клас.* — Тернопіль, 2002.
11. *Гісем О. В., Мартинюк О. О.* *Історія України: Матеріали для тематичного контролю знань. 11 клас.* — Тернопіль, 2002.
12. *Гісем О.* *Історія України: Посібник для абітурієнтів.* — Кам'янець-Подільський, 2002.
13. *Гісем О.* *Історія України. 11 клас: Довідник для передекзаме-наційної підготовки.* — Х., «Ранок», 2005.
14. *Голод 1946—1947 рр. в Україні: Причини і наслідки. Міжнар. наук. конф. Київ, 27 трав. 1997 р.: Матеріали.* — Київ; Нью-Йорк, 1998.
15. *Грицак Я.* *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття.* — К., 1996.
16. *Гурченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М.* *Новітня історія України (1939—2001): Підручник для 11 класу серед. загальноосв. навч. закл.* — К., 2001.
17. *Довідник з історії України / За загал. ред. І. Підкови і Р. Шуста.* — К., 2001.
18. *Історія України. 11 клас. Збірник завдань для тематичного оцінювання навчальних досягнень. Методичні рекомендації.* — Х., 2001.

19. Історія України: Навчальний посібник для 11 класу серед. загальноосв. шк. / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко, Ф. Л. Левітас, О. В. Гісем. — Запоріжжя, 2001.
20. Історія України: нове бачення / За ред. В. А. Смалія. — К., 2000.
21. Катынь: Пленники необъявленной войны. — М., 1997.
22. Коваль М. В. Україна. 1939—1945 рр. Маловідомі й непрочитані сторінки історії. — К., 1995.
23. Коваль Т. В. Конспекты уроков по истории России XX века. 9 кл. — М., 2001.
24. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 625—626.
25. Кульчицький С. В., Коваль М. В., Лебедева Ю. Г. Історія України: Підручник для 11 класу серед. шк. — К., 1999.
26. Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Новітня історія України (1939—2001): Підручник для 11 класу загальноосвіт. навч. закл. — К., 2005.
27. Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — К., 2004.
28. Малий словник історії України. — К., 1997.
29. Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский союз и борьба за Европу: 1939—1941. (Документы, факты, суждения). — М., 2000.
30. Новітня історія України (1900—2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. — К., 2000.
31. Пыжиков А. Хрущовская «оттепель». — М., 2002.
32. Рубльов О. Історія України. 11 клас. — К., 2001.
33. Світлична В. В. Історія України: Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти. — К.; Львів, 2000, 2002.
34. Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991.
35. Турченко Ф. Г., Косміна Н. К. Новітня історія України. 11 клас. Дидактичні матеріали (тематичні тести) до підручника Ф. Г. Турченка та ін. 1998—2000 рр. видання. — Запоріжжя, 2001.
36. Фирсов Ф. И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история. — 1992. — № 6.
37. Шаповал Ю. І. Невигадані історії. — К., 2004.
38. Шитюк М. Голодомори ХХ ст. — К., 1997.
39. Шубин А. В. Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне. 1929—1941 годы. — М., 2004.

ЗМІСТ

Вступне слово	3
Орієнтовне тематичне планування уроків з історії України в 11 класі рівня стандарту (52 години)	4
Урок № 1 Вступ. Завдання та структура курсу.....	7
Урок № 2 Україна в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Радянізація Західної України (1939—1941 рр.).....	11
Урок № 3 Початок Великої Вітчизняної війни. Події 1941—1942 рр. Окупація України військами Німеччини та її союзників.	27
Урок № 4 Нацистський «новий порядок». Колабораціонізм. Голокост. Життя в евакуації.	43
Урок № 5 Рух Опору та його течії.	56
Урок № 6 Початок визволення України від нацистських загарбників (1943 р.).....	70
Урок № 7 Завершення Великої Вітчизняної війни. Героїзм українського народу.	83
Урок № 7а Культура України в роки війни.....	94
Урок № 8 Наш край у 1939—1945 рр.	100
Урок № 8а Узагальнення знань за темою «Україна в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.). Велика Вітчизняна війна (1941—1945 рр.)».....	102
Урок № 9 Адміністративно-територіальні зміни в УРСР. Україна в ООН та міжнародних організаціях.	105
Урок № 10 Відбудовчі процеси в господарстві. Голод 1946—1947 рр. Зміни в житті та побуті населення.	112
Урок № 11 Відновлення політики радянізації в західних областях України. Ліквідація УГКЦ. Партизанські дії УПА. Операція «Вісла».	120
Урок № 12 Розвиток культури України в повоєнні роки. «Ждановщина»..	132
Урок № 13 Наш край у 1945 — на початку 1950-х рр.....	141
Урок № 14 Узагальнення знань за темою «Україна в перші повоєнні роки (1945 — початок 1950-х рр.)».....	142

Урок № 15	Україна на початку 1950-х рр.....	143
Урок № 16	Суспільно-політичне життя й політична боротьба в Україні 1953—1964 рр.	149
Урок № 17	Стан економіки України наприкінці 1950-х — у першій половині 1960-х рр.	156
Уроки № 18—19	Науково-технічна революція та розвиток культури. Здобутки науки. Реформи освіти. Посилення русифікації. «Відлига» в українській літературі та мистецтві. Шістдесятництво в українській літературі.....	167
Урок № 20	Зародження дисидентського руху в Україні та його особливості.....	178
Урок № 21	Наш край у 1953—1964 рр.	186
Урок № 22	Узагальнення знань за темою «Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 1950-х — середина 1960-х рр.)».....	187
Урок № 23	Ідеологічні орієнтири партійно-радянського керівництва та зміни в його структурі. Конституція УРСР 1978 р. «Розвинутий соціалізм».....	189
Уроки № 24—25	Спроби реформування економіки в другій половині 1960-х рр. (реформи О. Косигіна). Економічне становище УРСР у 1970-ті — на початку 1980-х рр.....	201
Урок № 26	Етносоціальні процеси та рівень життя населення.....	207
Уроки № 27—28	Активізація опозиційного руху в другій половині 1960-х — на початку 1970-х рр. Форми діяльності дисидентів. Дисидентський рух у другій половині 1970-х — на початку 1980-х рр. Українська Гельсінська група.....	214
Урок № 29	Культура та духовне життя.....	221
Урок № 30	Наш край у 1960—1980 рр.	226
Урок № 31	Узагальнення знань за темою «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х — початок 1980-х рр.)».....	227
Урок № 32	Перебудова в Радянському Союзі й Україні.	229
Урок № 33	Економічні реформи. Стан економіки. Рівень життя населення.....	234
Урок № 34	Спроби політичних реформ і зростання активності українського суспільства.....	239
Урок № 35	Розгортання національно-визвольного руху в Україні.....	249

Урок № 36	Формування передумов незалежності України. Суверенізація УРСР.....	253
Урок № 37	Спроба державного перевороту в СРСР. Проголошення незалежності України. Розпад СРСР.....	260
Урок № 38	Наш край у 1985—1991 рр.	267
Урок № 39	Узагальнення знань за темою «Розпад Радянського Союзу й проголошення незалежності України» (1985—1991 рр.).....	267
Уроки № 40—41	Державотворчі процеси в перші роки незалежності.....	269
Урок № 42	Україна в 1994—1999 рр.....	284
Урок № 43	Політичні процеси в Україні в 1999—2010 рр.....	293
Урок № 44	Економічне життя України за роки незалежності.....	307
Урок № 45	Демографічні зміни. Соціальна диференціація суспільства. Міжнаціональні відносини. Масова еміграція.....	321
Уроки № 46—47	Основні чинники та особливості розвитку культури в Україні за роки незалежності.	331
Урок № 48	Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України.....	346
Урок № 49	Розвиток краю в умовах незалежності України.....	365
Урок № 50	Узагальнення знань за темою «Україна в умовах незалежності».	366
Уроки № 51—52	Повторення й узагальнення вивченого матеріалу.....	368
Плани-схеми для організації самостійної роботи учнів	369
Література	379

Навчальне видання
Серія «Новий майстер-клас»
ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
11 клас
Рівень стандарту. Академічний рівень
Розробки уроків

Редактор *Л. А. Шведова*
Технічний редактор *В. І. Труфен*

Код Г14729У. Підписано до друку 19.08.2011. Формат 60×90/16.
Папір друкарський. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 24,0.

ТОВ Видавництво «Ранок». Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.
61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Адреса редакції: 61145 Харків, вул. Космічна, 21а.
Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.com.ua

З питань реалізації звертатися за тел.: у Харкові – (057) 712-91-44, 712-90-87;
Києві – (044) 599-14-53, 377-73-23; Білій Церкві – (04563) 6-90-92;
Вінниці – (0432) 55-61-10, 27-70-08; Дніпропетровську – (056) 785-01-74;
Донецьку – (062) 261-73-17; Житомирі – (0412) 41-27-95, 44-81-82;
Івано-Франківську – (0342) 72-41-54; Кривому Розі – (056) 401-27-11;
Луганську – (0642) 53-34-51; Львові – (032) 244-14-36; Миколаєві – (0512) 37-85-87;
Одесі – (048) 737-46-54; Сімферополі – (0652) 54-21-38; Тернополі – (0352) 51-28-27;
Хмельницькому – (0382) 70-63-16; Черкасах – (0472) 51-22-51, 36-72-14;
Чернігові – (0462) 62-27-43

E-mail: commerce@ranok.com.ua.
«Книга поштою»: 61045 Харків, а/с 3355. Тел. (057) 717-74-55, (067) 546-53-73.
E-mail: pochta@ranok.com.ua
www.ranok.com.ua

«НОВИЙ МАЙСТЕР-КЛАС» зробить ваш урок яскравим!

ПОСІБНИК ДОПОМОЖЕ ВЧИТЕЛЮ:

- ◆ якісно підготуватися до уроку
- ◆ методично правильно спланувати й провести урок
- ◆ дібрати доцільні методи й форми навчання
- ◆ зекономити час на підготовку до уроку
- ◆ збагатити власний педагогічний досвід
- ◆ реалізувати принципи компетентнісного навчання

Створено вчителями для вчителів!

ISBN 978-617-540-066-1

9 786175 400661

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК
www.ranok.com.ua

Навчально-методична література видавництва «РАНОК»

УСІ КНИГИ ТУТ!

КУПИТИ: WWW.RANOK.COM.UA

ЗАВАНТАЖИТИ: WWW.E-RANOK.COM.UA

ЗАМОВИТИ: pochta@ranok.com.ua

безкоштовний каталог видавця: (057) 717-74-55